

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ІЛЕНЬКІВ ГАЛИНА ВАСИЛІВНА

УДК 321:14+111:165:17

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРИНЦИПИ РАЦІОНАЛІЗМУ В УТОПІЧНИХ ТА АНТИУТОПІЧНИХ
ТЕОРІЯХ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Іленьків Г. В.

Науковий керівник: Денисенко Валерій Миколайович, доктор політичних наук, професор

Львів – 2018

Анотація

Іленьків Г. В. Принципи раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях: політологічний контекст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018.

В дисертації на основі комплексного міждисциплінарного підходу проаналізовано особливості вияву раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях. Науковий інтерес до утопії, що значно зменшився в ХХ столітті внаслідок встановлення і згодом – поразки тоталітарних режимів, з якими утопію неминуче пов'язували, повертається наприкінці століття. Це, однак, характерно швидше для західної політичної науки, тоді як в українській дослідження утопії є спорадичними та зосереджуються насамперед на інституційній складовій. Антиутопія при цьому потрапляє в предметне поле дослідження насамперед культурологів та літературознавців, залишаючись поза політологічними дослідженнями через свою художню форму.

Розкрито історичні та теоретико-методологічні підстави дослідження проблематики. Поряд з класичними у політичній науці підходами К. Мангайма, М. Бердяєва, Р. Нозіка, Г. Маркузе та інших автор використовує сучасні концепції Р. Левітас, Ф. Джеймсона, Б. Гудвін. Окрім того обґрунтовується доцільність та правомірність використання пост структуралістського підходу та семіологічного аналізу для дослідження утопічних та антиутопічних теорій. Для адекватного розуміння утопії необхідно розглядати її не лише з інституційної сторони, але й з символічної, тобто аналізувати її як текст та інтертекст.

З цим зв'язана необхідність дослідження і творів художнього мистецтва та масової культури, насамперед літературної форми, котру найчастіше набуває антиутопія. Саме така форма полегшує сходження на буденний рівень свідомості, тобто розуміння тієї інформації, що передається як повідомлення в антиутопічному

тексті. Враховуючи те, що антиутопія є логіко-теоретичним конструктом, на меті якого є спростування ідеалу як напрямку розвитку суспільства за допомогою ірраціональних чинників, зокрема страху, художня форма є найбільш адекватною для антиутопії.

Обґрунтовано формування принципів раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях на двох рівнях: політико-онтологічному та політико-гносеологічному. На політико-онтологічному рівні виділено три принципи раціоналізму: корисності – щастя – загального блага. В організації політичного буття значну увагу приділено утилітарності принципів раціоналізму, що і є причиною абсурдизації раціонального в утопії. В той же час, як і утопія, і антиутопія є політичними системами, організованими таким чином, що раціональність в них є всеохопною та абсолютною, вона не існує відокремлено від ірраціональності. Утопія не відкидає можливість ірраціональності, тому ще вже це було б ірраціонально. Саме тому раціональність та ірраціональність є синкретичними в композиції утопії та антиутопії.

На політико-гносеологічному рівні виокремлено чотири принципи раціоналізму: категоризації, символізації, гіперболізації та парадоксальності. В західній політичній науці вже доволі давно утопії розуміють як метод та методологію пізнання політики, а тому і розглядають її швидше з гносеологічної, а не з онтологічної позиції. В кожному з виокремлених принципів раціональності виявляється та розкривається специфіка пізнання політики через призму утопії та антиутопії. Через різний їх вияв формуються категорії політичної науки в сучасному їх розумінні, система символічного розуміння політичних інститутів та явищ, відбувається фокусування пізнавальної призми та нарешті розкривається діалектичний зв'язок між об'єктами політичного пізнання. Утопія та антиутопія в той же час є і методом пізнання політики, і формою політичної рефлексії. В їх рамках виводиться та утверджується основний принцип пізнання політики: через пізнання людини.

Розглянуто негативізацію категорії «утопія» як наслідок її символізації. Наведено фактори символізації утопії, зокрема зв'язок утопії в свідомості масової людини з ідеологією радянського та нацистського режимів, перехід поняття на буденний рівень політичної свідомості. Процес символізації утопії розглядається як досягнення згоди між учасниками дискурсу, що започатковує процес формування знаку, внаслідок чого конотативне значення категорії «утопія» спрощується, деякі риси утопії відкидаються, причому залишається сам факт неможливості реалізації утопії на практиці.

Сформульовано цілісну концепцію гуманістичного тоталітаризму як специфічного вияву ідеальної держави утопії. Гуманістичний тоталітаризм визначається як всеохопна держава з наявними механізмами контролю та репресій, що існують, однак, з метою забезпечення щастя людини. Як одну з основних ознак гуманістичного тоталітаризму розглянуто наявність не лише демократичних процедур, але й демократичних цінностей, які визначають людиновимірний характер утопії.

Запропоновано модель трансформації утопічних та антиутопічних теорій на зламі XX – XXI століть. В основі моделі – творення дискурсу як основної форми існування знання сучасності. З цієї позиції утопія та антиутопія постають як дві частини єдиного цілого, розділені інтерпретацією читача. Тобто, формується єдиний утопічно-антиутопічний дискурс, що є частиною філософії політики, метою якого є насамперед постановка питання про місце та роль людини в сучасній політиці.

Досліджено особливості вияву утопізму та утопічного імпульсу в XX – XXI столітті. На прикладі Холодної війни представлено протистояння двох утопічних імпульсів: демократичного та комуністичного. В той же час простежено вплив утопічних та антиутопічних теорій на формування політичних теорій у XX – XXI столітті. Серед цих теорій розглянуто марксизм, теорію меритократії та популізм,

кожна з яких ділить з утопією та антиутопією як інституційні, так і символічні аспекти.

Уточнено визначення утопії та антиутопії як специфічних політико-теоретичних конструктів. Основна увага в випадку утопії приділена розумінню неможливості здійснення зображеного політичного ідеалу, тобто його утопічності. Проведено чітке розрізнення між антиутопією та дистопією: якщо остання визначена як ідеально негативна політична система, то антиутопія визначена як заперечення принципів утопії, на яких і відбувається побудова ідеального на перший погляд суспільства. Окреслено принципи співвідношення людини та держави в утопічних та антиутопічних теоріях. На основі концепції зміни цінностей виокремлено основні категорії потреб людини та співвіднесення їх з типами підпорядкування в ідеальних державах утопії та антиутопії. Домінування держави над людиною розглянуто в діалектичній єдності з вивищенням людини як цінності над суспільством та державою.

Подальшого розвитку набули політико-гносеологічний напрямок дослідження утопії, концепція утопізму, ідея утопічного імпульсу Е. Блоха. В вітчизняній політичній науці основна увага приділена інституційно-процесуальній складовій утопії. В дисертації продовжується традиція західної політичної науки в розумінні утопії як методу пізнання. Формулюються механізми політичного пізнання через призму утопії та антиутопії, що втілюються у відповідних принципах: категоризації, символізації, гіперболізації та парадоксальності.

Утопізм визначено як набір рис, якими володіють політичні концепції, що не є утопіями, проте наближаються в певних положеннях до утопій за рахунок наявності цих рис. В дисертації утопізм розглядається як своєрідний культурний код Західної цивілізації, принцип, що реалізується в цілій низці концептів задовго до виникнення самої утопії.

Окрім власне утопічного імпульсу виділено антиутопічний як специфічну його видозміну, що виявляється в протистоянні прагненню до ідеалу в політичних

явищах, процесах та діяльності. Утопічний та антиутопічний імпульси визначено як прояви несвідомого в політиці. Основними механізмами поширення утопічного імпульсу, вираженого в сучасній політиці в ідеях світової демократії та громадянського суспільства, визначено глобалізацію, вестернізацію та західну масову культуру. В той же час окреслено ознаки антиутопічного імпульсу, зокрема антисистемність, ідея абсолютної свободи, індивідуалізм.

Основні результати дисертації вдосконалюють понятійно-категоріальний апарат і методологію політичної науки в дослідженні утопічних та антиутопічних теорій і реалізації принципів раціоналізму в них. Теоретичні узагальнення та висновки дисертації можуть бути використані як методологічне підґрунтя для подальших досліджень проблематики утопії та антиутопії та їх місця в сучасній політичній науці. Наукові розробки автора також допоможуть у підготовці наукових праць, навчальних посібників і спецкурсів із політичної науки.

Результати дослідження апробовано в рамках звітної конференції філософського факультету (лютий 2016 року, м. Львів), круглого столу, присвяченого 2400-й річниці Арістотеля (листопад 2016 року, м. Львів), звітній конференції філософського факультету (лютий 2017 року, м. Львів), міжнародної науково-практичної конференції “Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі” (липень 2017 року, м. Одеса), четвертих міжвузівських методологічних читань “Політологія як наука про принципи, форми та способи здійснення людської свободи” (жовтень 2017 року, м. Ворохта). Результати дослідження обговорено на теоретичних семінарах та засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Ключові слова: утопія, антиутопія, принципи раціоналізму, утилітаризм, утопічний імпульс, політична гносеологія, політична онтологія, людина політична.

Summary

Ilenkiv H. V. Principles of rationalism in utopian and anti-utopian theories: political science context. – Manuscript copyright.

Thesis for a Candidate degree in political science, specialty 23.00.01 – theory and history of political science. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2018.

In the dissertation on a base of complex interdisciplinary approach the peculiarities of manifestation of rationalism in the utopian and anti-utopian theories are analyzed. The scientific interest in utopia, which significantly decreased in the twentieth century as a result of the establishment and subsequently - the defeat of the totalitarian regimes, with which the utopia inevitably linked, returns at the end of the century. This, however, is more characteristic of western political science, whereas in the Ukrainian utopian study, it is sporadic and focuses primarily on the institutional component. At the same time, anti-utopia falls into the subject field of study, primarily of cultural scholars and literary critics, remaining beyond political studies because of its artistic form.

The historical and theoretical-methodological grounds of the problem research are revealed. Along with the classical approaches in the political science by K. Mannheim, M. Berdyayev, R. Nosik, G. Marcuse and others, the author uses modern concepts of R. Levitas, F. Jamieson, B. Goodwin. In addition, the feasibility and legitimacy of the use of the post of structuralist approach and semiotic analysis for the study of utopian and anti-utopian theories is substantiated. For an adequate understanding of utopia it is necessary to consider it not only from the institutional side, but also from the symbolic, that is, to analyze it as text and intertextuality.

This is connected with the necessity of research works of art and mass culture as well, primarily of the literary form, which is most often acquired by anti-utopia. It is the form that facilitates the ascent to the everyday level of consciousness, that is the understanding of the information transmitted as a message in the anti-utopian text. Taking into account the fact that anti-utopia is a logical and theoretical construct, the purpose of

which is to refute the ideal as a direction of development of society by means of irrational factors, in particular fear, the artistic form is the most adequate for anti-utopia.

The formation of the principles of rationalism in utopian and anti-utopian theories is grounded on two levels: political-ontological and political-gnoseological. At the political-ontological level there are three principles of rationalism: utility - happiness - a common good. In the organization of political existence, considerable attention is paid to the utilitarian nature of the principles of rationalism, which is the reason for the absurdity of rationalism in utopia. At the same time utopia and anti-utopia alike are political systems organized in such a way that rationality in them is comprehensive and absolute, it does not exist separately from irrationality. Utopia does not reject the possibility of irrationality, therefore, it would already be irrational. That is why rationality and irrationality are syncretic in the composition of utopia and anti-utopia.

At political-gnoseological level, four principles of rationalism are singled out: categorization, symbolization, hyperbolization and paradox. In Western political science, for quite a long time, utopia was understood as a method and methodology of cognition of politics, and therefore they consider it more from gnoseological rather than from an ontological point of view. In each of the distinct principles of rationality the specificity of knowledge of politics is revealed through the prism of utopia and are formed. Due to their different manifestations, the categories of political science in their modern sense, the system of symbolic understanding of political institutions and phenomena, the focus of the cognitive prism are formed and the finally revealed dialectical connection between objects of political cognition. Utopia and are formed are at the same time a method of cognition of politics, and a form of political reflection. In their framework, the basic principle of cognition of politics is derived and established: through the cognition of human.

The negativization of the category "utopia" as a result of its symbolization is considered. The factors of the symbolization of utopia, in particular the connection of utopia in mass consciousness with the ideology of the Soviet and Nazi regimes, the

transition of the concept to the everyday level of political consciousness are given. The process of symbolizing utopia is seen as the achievement of an agreement between the participants in the discourse that initiates the formation of the sign, which makes the connotative significance of the category "utopia" simplified, some of the features of utopia are rejected, and the fact remains that it is impossible to implement utopia in practice.

An integral concept of humanistic totalitarianism as a specific expression of the ideal state of utopia is formulated. Humanitarian totalitarianism is defined as an all-inclusive state with existing mechanisms of control and repression that exist, however, to ensure human happiness. As one of the main features of humanistic totalitarianism, the existence of not only democratic procedures, but also democratic values that determine the human-dimensional nature of utopia is considered.

The model of transformation of utopian and anti-utopian theories on the turn of the XX - XXI centuries is proposed. At the heart of the model - the creation of discourse as the main form of existence of knowledge of the present. From this position, utopia and anti-utopia appear as two parts of the whole, separated by the reader's interpretation. That is, the only utopian-anti-utopian discourse is formed, which is part of the philosophy of politics, whose purpose is primarily to raise the question of the place and role of human in modern politics.

The features of the manifestation of utopia and utopian impulse in the XX - XXI centuries are explored. An example of the Cold War is the confrontation between two utopian impulses: democratic and communist. At the same time, the influence of utopian and anti-utopian theories on the formation of political theories in the XX - XXI centuries was traced. Among these theories are considered Marxism, the theory of meritocracy and populism, each of which divides with both utopia and anti-utopia as institutional and symbolic aspects.

The definition of utopia and anti-utopia as specific political theoretical constructs is specified. The main attention in the case of utopia is given to understanding the

impossibility of realizing the depicted political ideal, that is its utopianity. A clear distinction between dystopia and anti-utopia is provided: if the latter is defined as a negative ideal political system, the anti-utopia defined as a denial of the principles of utopia, where there is construction and seemingly perfect society. The principles of the relation between human and the state in utopian and anti-utopian theories are outlined. Based on the concept of changing values, the main categories of human needs are identified and correlated with the types of subordination in ideal states of utopia and anti-utopia. Domination of a state over a human is considered in dialectical unity with the rise of human as a value over society and the state.

Political-gnoseological direction of the study of utopia, the concept of utopianism, E. Blokh's idea of utopian impulse are given a further development. In Ukrainian political science, the main attention is paid to the institutional and procedural component of utopia. The dissertation continues the tradition of western political science in the understanding of utopia as a method of cognition. The mechanisms of political cognition are formulated through the prism of utopia and dystopia, embodied in the corresponding principles: categorization, symbolization, hyperbolization and paradox.

Utopianism is defined as a set of traits possessing political concepts that are not utopias, but are approaching in certain positions before drowning due to the presence of these traits. In the thesis, utopianism is seen as a kind of cultural code of Western civilization, a principle realized in a number of concepts long before the very utopia itself.

In addition to the utopian impulse itself, the anti-utopian as its specific modification is emphasized, which manifests itself in opposition to the pursuit of an ideal in political phenomena, processes and activities. Utopian and anti-utopian impulses are defined as manifestations of the unconscious in politics. The main mechanisms for spreading the utopian impulse, expressed in contemporary politics in the ideas of world democracy and civil society, are globalization, westernization and Western mass culture. At the same time, signs of anti-utopian impulse are outlined, in particular anti-system approach, the idea of absolute freedom, individualism.

The main results of the dissertation improve the conceptual-categorical apparatus and methodology of political science in the study of utopian and anti-utopian theories and the implementation of the principles of rationalism in them. Theoretical generalizations and conclusions of the dissertation can be used as a methodological basis for further research of the issues of utopia and anti-utopia and their place in modern political science. Scientific developments of the author will also help in the preparation of scientific works, textbooks and special courses on political science.

Results of the study were aprobated in Faculty of Philosophy Reporting Conference (February 2016, Lviv), a Round Table dedicated to 2400 anniversary of Aristotle (November 2016, Lviv), Faculty of Philosophy Reporting Conference (February 2017, Lviv), International scientific conference "Social science: trends and developments in Ukraine and the world" (July 2017, Odesa), Fourth interuniversity methodological readings "Politics as the science of principles, forms and methods of implementation of human freedom" (yellow b 2017 Vorohtha). The results of the study were discussed at theoretical seminars and meetings of the Department of Theory and History of Political Science of the Ivan Franko National University of Lviv.

Key words: utopia, anti-utopia, principles of rationalism, utilitarianism, utopian impulse, political gnoseology, political ontology, political human.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

1.Леньків Г. Трансформація категорії ідеальна держава під впливом утопічних теорій Нового часу // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 6. С. 329–337.

2.Леньків Г. Літературна антиутопія як форма відображення політичної дійсності // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 364–372.

3.Леньків Г. Політична влада як інститут та символ в утопічних та антиутопічних теоріях // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2016. Вип. 8. С. 89–98.

4.Леньків Г. Гносеологічний потенціал утопії як частини філософії політики // «Гілея: науковий вісник». 2018. Вип. 133. С. 234–238.

5.Леньків Г. Становище утопії й антиутопії в політичній теорії наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Науковий журнал «Politicus». 2018. № 3. С. 15–19.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Іленьків Г. До питання методології дослідження утопії в політичній науці // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 2016. С. 185–188.

2. Іленьків Г. Принцип утопізму в концепції «ідеальної держави» Арістотеля // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії: матеріали круглого столу з нагоди 2400-ліття Арістотеля (м. Львів, 25 листоп. 2016 р.) Львів, 2017. Вип. 9. С. 149–151.

3. Іленьків Г. Раціоналістично-ірраціоналістичні основи політики в утопії та антиутопії // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 2017. С. 178–180.

4. Іленьків Г. Антиутопія як специфічний політичний дискурс сучасності // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: тези міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21–22 лип. 2017 р.) Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 83–87.

5. Іленьків Г. Принцип корисності як основа раціональної організації політичної системи утопії та антиутопії // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії: Політологія як наука про принципи, форми та способи здійснення людської свободи: матеріали четвертих міжвуз. методолог.читань (м. Ворохта, жовт. 2017 р.). Львів, 2017. Вип. 14. С. 224–226.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ ТА ЗМІСТУ УТОПІЇ ТА АНТИУТОПІЇ В СУЧАСНИХ ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ.....	9
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РАЦІОНАЛІЗМУ УТОПІЧНИХ ТА АНТИУТОПІЧНИХ ТЕОРІЙ	20
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ РАЦІОНАЛІЗМУ В УТОПІЧНИХ ТА АНТИУТОПІЧНИХ ТЕОРІЯХ.....	77
3.1. Піраміда принципів раціоналізму в політико-онтологічній площині утопій та антиутопій	78
3.2. Специфіка реалізації принципів раціоналізму в політико-гносеологічному вимірі в утопічних та антиутопічних теоріях	95
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЇ УТОПІЇ ТА АНТИУТОПІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ ХХ – ХХІ СТОЛІТТЯ.....	134
4.1. Становище утопії та антиутопії в політичній теорії наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття	134
4.2. Вплив утопії та антиутопії на політичну теорію та практику у ХХ – ХХІ столітті.....	146
ВИСНОВКИ.....	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	169
ДОДАТКИ.....	181

ВСТУП

Актуальність обраної теми. Політична наука як окрема галузь наукового знання остаточно виформовується в другій половині XIX століття. Основним її джерелом справедливо вважаються філософські погляди на політику, що розвивались задовго до виникнення політичної науки. Одним із таких філософсько-політичних концептів є утопія. Втім, з початком інституювання політичної науки науковий інтерес до утопії втрачається разом з тим, як дослідники віддають перевагу спочатку юридично-процедурним, а згодом – інституційним вимірам політики. Політичні реалії XX століття тільки закріплюють становище утопії. В той же час антиутопія стає швидше об'єктом дослідження літературознавців та культурологів, насамперед завдяки своїй формі, а не змісту.

Не зважаючи на форму повчального роману, якої зазвичай набуває і утопія, і антиутопія, вони є частиною політичної теорії, оскільки основою, стержнем і тією, і іншої є політичне. Сутність утопії не в наборі інститутів, що складають політичну систему та таким чином формують ідеальне для життя людини середовище, а в механізмах взаємодії людей між собою та з середовищем, що визначають концепти щастя, загального блага та політичного ідеалу певної епохи, зважаючи на домінуючу систему цінностей.

Цінність утопії для нас в даному випадку полягає в можливості аналізу уявлення про раціональність в політичній площині в логічному взаємозв'язку з конкретним історичним контекстом. В той же час в антиутопії формується ідея повернення до людини, її потреб та інтересів не тільки та не стільки як виборця чи громадянина, а як політичної істоти, мети функціонування політичної системи. Тобто нас цікавить більшою мірою не форма інститутів утопії та антиутопії як специфічних форм зображення ідеального чи ідеально негативного суспільства, а їх

пізнавальний потенціал. Принципи раціонального не тільки зображення та реалізації політики, але й принципи пізнання, що дозволяють розглядати утопії та антиутопію як метод, пізнавальну призму, форму існування знання про політику.

Мета дисертації – визначити та проаналізувати специфіку вияву принципів раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях.

Визначена мета зумовлює необхідність виконання наступних **завдань**:

- простежити стан дослідження утопії та антиутопії на сучасному етапі розвитку гуманітарних наук;
- визначити основні методологічні підходи до розуміння утопії та антиутопії;
- виокремити онтологічний зріз реалізації принципів раціоналізму в утопіях та антиутопіях та з'ясувати специфіку їх вияву;
- розкрити політико-гносеологічний потенціал утопії та антиутопії через аналіз принципів раціоналізму;
- проаналізувати трансформації форми та змісту утопії та антиутопії як теоретичних політичних конструктів на межі ХХ – ХХІ століть;
- визначити специфіку вияву утопізму та утопічного імпульсу в політичній теорії та практиці ХХ – ХХІ століття.

Об'єктом дослідження виступає утопічний та антиутопічний дискурс.

Предметом дослідження є специфіка вияву та втілення принципів раціоналізму в утопічних та антиутопічних теоріях.

Методологія та методи дослідження. В основі дисертації – комплексний міждисциплінарний підхід. Поряд з рамковим підходом Р. Нозіка, системним підходом та авторськими концепціями Р. Левітас, Б. Гудвін та Ф. Джеймісона використана методологія постструктуралізму та семіотичний аналіз. Серед останніх, зокрема, використано концепцію пам'яті жанру М. Бахтіна, інтертекстуальності Ю. Крістевої, концепт смерті автора Р. Барта і теорію

інтерпретації та надінтерпретації У. Еко. Окрім того використані загальнофілософські методи пізнання.

Наукова новизна отриманих результатів визначається наступними положеннями:

вперше

розглянуто негативізацію категорії «утопія» як наслідок її символізації. Наведено фактори символізації утопії, зокрема зв'язок утопії в свідомості масової людини з ідеологією радянського та нацистського режимів, перехід поняття на буденний рівень політичної свідомості. Процес символізації утопії розглядається як досягнення згоди між учасниками дискурсу, що започатковує процес формування знаку, внаслідок чого конотативне значення категорії «утопія» спрощується, деякі риси утопії відкидаються, причому залишається сам факт неможливості реалізації утопії на практиці.

сформульовано цілісну концепцію гуманістичного тоталітаризму як специфічного вияву ідеальної держави утопії. Гуманістичний тоталітаризм визначається як всеохопна держава з наявними механізмами контролю та репресій, що існують, однак, з метою забезпечення щастя людини. Як одну з основних ознак гуманістичного тоталітаризму розглянуто наявність не лише демократичних процедур, але й демократичних цінностей, які визначають людиновимірний характер утопії.

виокремлено та розкрито принципи раціоналізму в політичній площині в утопічних та антиутопічних теоріях. Встановлено, що принципи раціоналізму в утопіях та антиутопіях реалізуються на двох рівнях: онтологічному та гносеологічному. На онтологічному рівні вибудовується піраміда принципів раціональності (переважно утилітарної форми): принцип корисності – принцип щастя – принцип загального блага, причому кожен з них має двояке вираження: зі сторони людини та зі сторони держави. На гносеологічному рівні виділяється чотири принципи: категоризації, символізації, парадоксальності та гіперболізації,

що виражають специфіку впливу утопії та антиутопії на формування сучасної політичної науки.

запропоновано модель трансформації утопічних та антиутопічних теорій на зламі XX – XXI століть. В основі моделі – творення дискурсу як основної форми існування знання сучасності. З цієї позиції утопія та антиутопія постають як дві частини єдиного цілого, розділені інтерпретацією читача. Тобто, формується єдиний утопічно-антиутопічний дискурс, що є частиною філософії політики, метою якого є насамперед постановка питання про місце та роль людини в сучасній політиці.

уточнено

визначення утопії та антиутопії як специфічних політико-теоретичних конструктів. Основна увага в випадку утопії приділена розумінню неможливості здійснення зображеного політичного ідеалу, тобто його утопічності. Проведено чітке розрізнення між антиутопією та дистопією: якщо остання визначена як ідеально негативна політична система, то антиутопія визначена як заперечення принципів утопії, на яких і відбувається побудова ідеального на перший погляд суспільства.

принципи співвідношення людини та держави в утопічних та антиутопічних теоріях. На основі концепції зміни цінностей виокремлено основні категорії потреб людини та співвіднесення їх з типами підпорядкування в ідеальних державах утопії та антиутопії. Домінування держави над людиною розглянуто в діалектичній єдності з вивищенням людини як цінності над суспільством та державою.

набули подальшого розвитку

політико-гносеологічний напрямок дослідження утопії. В вітчизняній політичній науці основна увага приділена інституційно-процесуальній складовій утопії. В дисертації продовжується традиція західної політичної науки в розумінні утопії як методу пізнання. Формулюються механізми політичного пізнання через

призму утопії та антиутопії, що втілюються у відповідних принципах: категоризації, символізації, гіперболізації та парадоксальності.

концепція утопізму, сформульована західними дослідниками утопії в ХХ столітті. Утопізм визначено як набір рис, якими володіють політичні концепції, що не є утопіями, проте наближаються в певних положеннях до утопій за рахунок наявності цих рис. В дисертації утопізм розглядається як своєрідний культурний код Західної цивілізації, принцип, що реалізується в цілій низці концептів задовго до виникнення самої утопії.

ідея утопічного імпульсу Е. Блоха. Окрім власне утопічного імпульсу виділено антиутопічний як специфічну його видозміну, що виявляється в протистоянні прагненню до ідеалу в політичних явищах, процесах та діяльності. Утопічний та антиутопічний імпульси визначено як прояви несвідомого в політиці. Основними механізмами поширення утопічного імпульсу, вираженого в сучасній політиці в ідеях світової демократії та громадянського суспільства, визначено глобалізацію, вестернізацію та західну масову культуру. В той же час окреслено ознаки антиутопічного імпульсу, зокрема антисистемність, ідея абсолютної свободи, індивідуалізм.

Практичне значення одержаних результатів. Основні результати дисертації вдосконалюють понятійно-категоріальний апарат і методологію політичної науки в дослідженні утопічних та антиутопічних теорій і реалізації принципів раціоналізму в них. Теоретичні узагальнення та висновки дисертації можуть бути використані як методологічне підґрунтя для подальших досліджень проблематики утопії та антиутопії та їх місця в сучасній політичній науці. Наукові розробки автора також допоможуть у підготовці наукових праць, навчальних посібників і спецкурсів із політичної науки.

Апробація. Результати дослідження апробовано в рамках звітної конференції філософського факультету (лютий 2016 року, м. Львів), круглого столу, присвяченого 2400-й річниці Арістотеля (листопад 2016 року, м. Львів), звітній

конференції філософського факультету (лютий 2017 року, м. Львів), міжнародної науково-практичної конференції “Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі” (липень 2017 року, м. Одеса), четвертих міжвузівських методологічних читань “Політологія як наука про принципи, форми та способи здійснення людської свободи” (жовтень 2017 року, м. Ворохта). Результати дослідження обговорено на теоретичних семінарах та засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, висновків, чотирьох розділів та чотирьох підрозділів. Список використаних джерел складає 153 позиції. Загальний обсяг роботи 181 сторінка, з них – 165 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ ТА ЗМІСТУ УТОПІЇ ТА АНТИУТОПІЇ У СУЧАСНИХ ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

В процесі розвитку світової філософської та політичної думки виникає велика кількість теоретичних концептів, що починають відігравати роль призми, крізь котру відбувається сприйняття людиною світу. Одним з таких концептів стає утопія, що виникає в епоху Нового часу та пропонує принципово інший підхід до ідеалу, ніж існуючий в філософії дотепер. Утопія формує ідеал на раціональних засадах, відкидаючи ірраціональність, що спричиняє певні непорозуміння між людьми та зосереджується на осяжному для людського розуму. Значною мірою проблема утопії знаходиться глибше в історії політичної та філософської думки, ніж сам термін. Тим не менш, історіографічний опис дослідження самої утопії, а не тих ідей, які включає будь-яка утопічна концепція, варто починати саме з виникнення терміну, яким її позначають.

Утопія – з грецької «місце, якого не існує», тобто увага акцентується на фактичній неможливості досягнення стану, який відображається в утопії. Фактично, основою будь-якої утопічної теорії є ідеал, який різко контрастує з наявною дійсністю. Термін вводиться Т. Мором для позначення створеної ним концепції, яка відображає ідеальне, з його точки зору суспільство, досягнення якого, втім, є неможливим.

Разом з тим, дослідники звертають увагу на двоїстий характер терміну, що був закладений у нього з самого початку. Так, зокрема російський дослідник Д. Мартинов наголошує на наступних значеннях: «ірреальності острова Утопії, унікальності цього місця, зразку для наслідування, щасливої країни, моделі найкращого державного устрою (що винесено в заголовок книги), частково - нормотворчого зразка і звідси - зразка для критики існуючих устроїв» [60, 152].

Тобто, ймовірно другим значенням, вкладеним Т. Мором в придуманий ним термін ймовірно було «місце досягнення загального блага». Така двоякість відповідає сутності самої утопії – будучи ідеальним устроєм, який забезпечує благо та щастя всіх своїх громадян, вона водночас є неможливою та нездійсненою, хоч і залишається метою та напрямком політичного розвитку.

Іншою важливою проблемою, що активно розробляється в сучасних гуманітарних науках, зокрема і в політичній науці, є проблема політизації та ідеологізації терміну «утопія». В даному випадку мається на увазі, що утопія як така існує вже не для зображення ідеального політичного устрою, але насамперед для критики програмних положень та ідеалів противників, звинувачуючи їх в утопічності їхніх ідей, а отже – нереальності та введенні в оману виборців. Серед дослідників, що зачіпали цю проблему можна виокремити К. Мангайма [57], Д. Мартинова, Ф. Аїнсу [1], М. Бердяєва [10].

Зокрема, Ф. Аїнса наголошує на тому, що слово утопія «знецінилося, набуло зневажливого забарвлення, стало синонімом пошуків неможливого, пустої мрії, химери, в кращому випадку, нехай теоретично цінного, але нездійсненого проекту» [1, 18]. Таке невиправдано негативне ставлення до утопії, пов'язане з активним її використанням в боротьбі за владу, спричиняє негативні наслідки і для дослідження утопії – значна частина дослідників вводиться в оману політичним дискурсом, включаючи в свої дослідження утопії те, що утопією не є. Саме тому ми вважаємо за необхідне простеження розвитку утопії як форми існування знання про політику від моменту її виникнення і до сучасності.

З цим пов'язана проблема вживання самого терміну «утопія» для позначення всіх соціальних чи політичних проектів, які найчастіше не відповідають утопії за своєю природою. Тобто, йдеться про розмивання сутності терміну «утопія» та некоректного його використання. Така проблема значно ускладнює ситуації вибору джерельної бази для дослідження та змушує дослідника просіяти значний масив інформації перш, ніж ним буде віднайдено будь-що, що стосується тематики

власне утопії, а не конструктів, що містять певні ознаки утопії, або ж помилково називані утопіями через їхню нездійсненність. Тобто, ми можемо говорити про появу певних стереотипів з приводу сутності утопії, яку відмічають Ф. Аїнса, Мартинов, Р. Нозік [69] та інші дослідники.

Проблема утопії та утопізму, на нашу думку, є не менш важливою в сучасному науковому дискурсі, адже існує проблема виокремлення утопій та окреслення кола творів, котрі можна назвати утопіями, що і ускладнює виведення основних рис утопії та її визначення. Так, більшість дослідників схиляється до думки, що утопічна традиція бере свій початок від «Держави» Платона. Значно рідше зустрічається теза про необхідність розрізнення утопії як жанру та утопізму як комплексу рис, що притаманні різним творам, проте не можуть називатися повноцінними утопіями.

Такої думки притримується і згаданий раніше Ф. Аїнса, який наголошує на тому, що якби всі твори, що мають ознаки утопізму, ми називали утопіями, то нам довелося б вважати Біблію утопією. Більше того, Ф. Аїнса наполягає на необхідності проаналізувати в чому утопія як жанр «наближається до суміжних жанрів і чим відрізняється від них» [1, 21]. Власне, до суміжних жанрів він відносить перекази, міфи, легенди тощо, і саме поняття утопізму дає можливість відділяти їх від власне утопії.

На нашу думку, така позиція значно чіткіше визначає жанрові особливості утопії, наголошуючи на її раціональності, про яку, зокрема, багато пише Ж. Рансьєр [78]. Він, власне, розводить раціональність як одну з базових ознак утопії, з науковістю, акцентуючи на тому, що утопія не може і не повинна бути науково обґрунтованою. Саме така апеляція до раціональності утопії і дозволяє нам не погоджуватися з позицією про початок утопії як жанру від Платона та наполягати на необхідності розрізнення утопії та утопізму. Цю проблему ми розглянемо детальніше у другому розділі нашої роботи.

Мається на увазі не тільки раціональність утопічної системи, але й абсолютна раціональність громадян утопічної держави, що з'являється в межах епохи Нового часу та стає домінуючою саме в зв'язку зі зростаючою в Новому часі раціональністю. Утопія відкидає ірраціональне, намагається виключити його з поля людського життя, що можна помітити і в інших політичних концепціях Нового часу.

Визначення суміжних жанрів та чітке виокремлення спільних та відмінних рис між ними та утопією піднімається такими дослідниками, як Р. Барт [7], Д. Кемпбелл [53], М. Еліаде [105], П. Рікер [80], К. Доусон [25], Ф. Джеймісон [136], К. Фернс [126] та інші. В українській політичній науці цією проблемою займалася О. Петрушенко [74; 75; 76; 77]. Таке розрізнення є важливим з точки зору визначення сутнісних рис та ознак утопії, що дозволяє нам в подальшому визначити та певним чином означити утопію як феномен. Разом з тим, виокремлення відмінних рис дозволяє зробити акцент на тому, що риси, схожі до рис утопії, можуть мати і твори, що належать до інших, значною мірою схожих жанрів, проте цього не достатньо, щоб ми назвали їх утопіями.

Окрім того, варто звернути увагу на проблему можливості реалізації утопічного проекту на практиці. Дана проблема розглядалася М. Бердяєвим, Г. Маркузе [58], Р. Нозіком, К. Мангаймом. Серед вітчизняних дослідників можна відзначити О. Петрушенко. З приводу цієї наукової проблематики існує декілька точок зору. Одну, зокрема, представляє М. Бердяєв, котрий наголошує на тому, що «утопії здійсненні» [10, 124], причому саме утопії мають значно вищий потенціал реалізації, ніж інші політичні теорії та ідеології.

Г. Маркузе, на противагу йому, наголошує на нездійсненності утопії, наводячи два типи обставин, які не дозволяють реалізувати утопію. Разом з тим, Г. Маркузе вводить групу утопічних проектів, яку називає «“тимчасово” нездійсненною» [58], припускаючи, що розвиток суспільства так чи інакше може дозволити з часом реалізувати деякі проекти, що вважаються утопічними. Врешті-

решт, К. Мангайм стоїть на позиції неможливості реалізації утопії, адже вона сама по собі є трансцендентною по відношенню до буття і існує в жорсткій невідповідності з оточуючим світом [57, 163].

Не надаючи перевагу жодній з позицій, варто все ж зазначити, що позиція Г. Маркузе найповніше відображає сучасний стан дослідження та вивчення проблематики реалізації утопії. Звичайно, експерименти з реалізацією утопічних проєктів показали нежиттєздатність утопічного суспільства, адже воно виключає ірраціоналізм, який закладений в природі людській.

Тим не менш, ми не можемо робити прогнози на декілька десятків років, чи і більше, тому не можна бути впевненими в тому, що утопія ніколи не зможе бути реалізована, особливо за існування об'єктивних умов для її реалізації. Хоча, для можливості реалізації утопії в певному суспільстві, на нашу думку, необхідним є, щоб всі люди в цьому суспільстві не просто були схильні керуватися більше раціональними чинниками, але були винятково раціональними, повністю відкидаючи своє ірраціональне начало. Важко уявити, що таке буде можливо будь-коли, проте ми не беремо на себе сміливість стверджувати, що такого не буде.

Більшість досліджень утопії аж до другої половини ХХ століття зосереджені на вивченні її інституційної сторони. Сприйняття утопії буквально та вивчення її суто з політико-онтологічного боку залишається і надалі основною лінією вітчизняної політичної науки. В той же час в західних соціальних та політичних науках починає розвиватися нова лінія, зосереджена на дослідженні утопії з політико-гносеологічної сторони. Саме тому західні дослідники утопії сходяться на тому, що замаскована під повчальний роман, утопія тим не менш може та повинна вважатися повноцінною політичною теорією. Одна за одною виходять праці Р. Левітас [143; 144], Б. Гудвін [128; 129], Ф. Джеймісона [137], Л. Сарджента [151; 152; 153], Т. Мойлана [148; 149] та інших західних дослідників, присвячені утопії як методу та гносеологічним можливостям утопії в соціальній та політичній сфері.

«Утопічний метод тут є в основному герменевтичним» [143, 17], - пише Р. Левітас про потенціал утопії в вивченні політики. Підходячи з позиції герменевтики, можна не лише зрозуміти саму утопію, але й сутність політики, суспільства та людини в ньому, користуючись утопією як пізнавальним механізмом.

Окрім того, дослідники звертають увагу на те, що в ХХ столітті на зміну терміну «утопія» в науковий обіг вводиться «утопізм». Це пов'язують насамперед з негативним контекстом, який почали вкладати в категорію «утопія». Тобто, з метою розмежувати наукові дослідження та безпідставні фантазії, популістські вигадки і необґрунтовані теорії. В той же час таке розмежування є несправедливим (адже сама по собі утопія ніколи не була ні першим, ні другим, ні третім), а утопія є повноцінною частиною політико-філософської думки.

Знаковим в формуванні проблеми вивчення утопії в політичній науці є рубіж 40-х років ХХ століття. У 1944 році Ф. фон Гайек видає свою роботу «Шлях до рабства», що починає концептуалізацію в політичній науці проблематики тоталітаризму. Сучасні дослідники утопії, зокрема К. Тейлор та Б. Гудвін вважають, що саме з поглядами Ф. фон Гайєка, Х. Арндт та інших теоретиків, що працювали з проблематикою тоталітаризму, пов'язане негативне ставлення дослідника до утопії [129, 45]. Не тільки у масовій свідомості формується несприйняття утопії, котру нерозривно пов'язують з тоталітаризмом та комунізмом - двома жахами політичного життя ХХ століття, але й у наукових колах утопії приділяють менше уваги, чи то з ідеологічних, чи з світоглядних міркувань.

В своїй книзі «Політика утопії: дослідження теорії та практики» Б. Гудвін і К. Тейлор перший розділ присвячують захисту утопії від скептиків, що не вважають її чимось більшим, ніж просто фантазією на тему ідеального устрою, та ненависників, що схильні вбачати витoki тоталітаризму в утопії, а тому - звинувачувати її в лихах політичної реальності ХХ століття. Автори вважають, що тільки «сприймаючи утопію серйозно» [129, 17], тобто - як повноцінну та значиму частину політичної

теорії, можна використовувати її в політичній науці та простежувати її впливи на політичну практику.

На захист утопії західні її дослідники наводять наступну тезу: утопія є методом реконструкції соціальної реальності. Гносеологічна складова утопії таким чином постає як основна, значно важливіша, аніж інституційна, котра в більшій мірі є описовою. Аналіз інститутів утопії не може привести ні до чого, адже самі по собі вони є нереальними та нежиттєздатними. Тому Б. Гудвін, Р. Левітас, Т. Вейсс [109], С. Кростовська та Г. Інграм [115] та інші акцентують увагу на символічній складовій, що робить утопію настільки важливою як для історії західної цивілізації, так і для її сучасної політики.

Вплив утопічних проектів на формування політичних інститутів в світі аналізують у своїх роботах Р. Аппельбаум [108], Д. Чодоркофф [114], С. Кростовська та Г. Інграм, Г. Ерлігссон [125], Д. Фрей [127], Е. Херманн [133], Л. Саргіссон [154; 155; 156] та інші. Всі вони сходяться на тому, що так чи інакше утопічні конструкти, сформовані Т. Мором та його наступниками знаходять відображення в політичних інститутах. При цьому маються на увазі як політичні експерименти, що починаються, мабуть, зі спроби Р. Оуеном реалізувати свою утопію, так і ненавмисне слідування утопічному ідеалу, що відбувається під впливом утопічного імпульсу.

Тобто, протягом тривалого періоду часу в ХХ столітті балансують між несерйозністю та ненавистю, не вважаючи за необхідне приділяти увагу утопії. В вітчизняній політичній науці ця тенденція продовжується: утопію вбачають швидше об'єктом дослідження літературознавців, культурологів та філософів, хоч первинно вона є не філософським концептом, а саме політичним (чи то філософсько-політичним, адже утопія ніколи не була інструкцією до побудови ідеального ладу чи хоча б описом впорядкованого набору інститутів).

Ставлячи питання про антиутопію як проблему наукового дослідження, ми повинні звертатися до історичних джерел походження цього терміну. В даному

розділі ми не ставимо перед собою завдання визначити антиутопію, зробити висновки про її сутність чи будь-яким чином означити її, а лише визначити коло проблем, зв'язаних з нею, що існують в сучасних гуманітарних науках. При цьому, на нашу думку, варто звернути увагу на те, що проблеми антиутопії як жанру та феномену піднімаються здебільшого в літературознавчій та культурологічній літературі, і значно рідше – у філософській чи політологічній.

Це пов'язано з тим, що антиутопії існують переважно у формі літературних творів чи творів кінематографу, дещо рідше – у формі публіцистики. Тим не менш, ми вважаємо, що недоцільно відкидати такі форми відображення політичного, апелюючи до їх ненауковості, адже і в самій утопії немає претензії на науковість, лише на раціональність.

З самого значення, що закладалося в термін «антиутопія» можна вивести низку проблем, що зачіпалися дослідниками від моменту його виникнення та до сучасності. Антиутопія (*dystopia*) – це поняття, введене Дж.-Ст. Міллем для позначення типу суспільно-політичного устрою. Дослівний переклад самого терміну, підбраного для його позначення, означає протиставлення утопії, що, однак, не однаково розумілось дослідниками антиутопії як жанру. Зокрема, вони діляться на дві групи – ті, що антиутопію і дистопію вважають синонімами, до яких, зокрема, належать і В. Чалікова [99; 100; 101], А. Дидров [26]. Інші, наприклад С. Берга [15], А. Соловійова [90], вважають, що існує необхідність розрізняти антиутопію та дистопію, апелюючи до того, що «якщо дистопія – це “перемога сил розуму над силами добра”, абсолютна антитеза утопії, то антиутопія – це лише заперечення принципу утопії, що представляє більше ступенів свободи» [90, 58].

Питання природи антиутопії, як і питання її походження, викликає дискусії, проте ми вважаємо за необхідне звернути увагу на одну точку зору, що, на нашу думку, є дещо некоректною в сучасному науковому диспуті. Йдеться про розуміння антиутопії як пародійного жанру, якого притримується, зокрема і В. Чалікова. При

цьому відбувається зведення антиутопії до примітивного пародіювання утопічної системи та цінностей, що не несе в собі глибшого змісту.

Так, В. Чалікова наводить приклад формування установки, що спрямована на «виховання розумних, правильних потреб, яка лежить в основі будь-якої позитивної утопії і пародіюється в антиутопіях» [100]. Ми не відкидаємо можливості проявів іронії чи навіть сарказму по відношенню до ідеального на перший погляд суспільства в антиутопічних творах, проте вважаємо, що антиутопія містить в собі глибші початки. Більше того, теза про подібне виникнення антиутопії є певною заявкою про фактично штучну появу антиутопії, проте сама по собі антиутопія, будучи закладена вже в самій утопії як її внутрішня суперечність, не з'являється штучно, а є природною реакцією на виклик суспільства, яке намагається реалізувати утопічний ідеал. Подібна позиція говорить про певну недооцінку антиутопії та применшення її ролі в формуванні уявлення про ідеал та напряму політичного розвитку.

В західній політичній науці до проблематики антиутопії як повноцінної частини політичної теорії зверталися Г. Клаєс [116; 117], Дж. Девіс [119], Ф. Джеймісон, Р. Саадж [150], Т. Вейсс [159], Г. Уеллс [160] та інші дослідники. Вони визначали антиутопію як логічне продовження утопії, що є не відтворенням в негативному аспекті політичної теорії ідеального, а спробою переглянути потреби та інтереси суспільства, а, в відповідності до них, й ідеали. В той же час антиутопія для них є не суто пародійним жанром, а гіперболізованою реальністю.

Мало розкритим є і футурологічний аспект антиутопії, в рамках якого її можна розглядати як антисистему, модель суспільства, яку не потрібно втілювати в реальність. Таке означення дає нам можливість говорити про антиутопію в контексті її впливу на свідомість людини, намагання викликати неприйняття намагань реалізації будь-якого ідеалу, що може призвести до негативних наслідків. До цієї проблеми зверталися Е. Мендельсон [135], М. Якобсен [147], Ф. Джеймісон, С. Брега, А. Соловйова, О. Петрушенко, Б. Єгоров [29]. Фактично, на думку

останнього антиутопія є окресленням того «як не варто чинити людині в своїх діях та що її чекає у випадку непослуху» [29, 124].

Тим не менш, навіть розкриваючи антиутопію, як сконструйований образ майбутнього, всі ці дослідники мало уваги приділяють потенційній можливості впливу антиутопії на свідомість, яка є, на нашу думку, аналогічною мобілізаційному потенціалові утопії, про який пише М. Бердяєв. Тобто, як утопія підштовхує до діяльності, до зміни, так антиутопія підштовхує до збереження суспільства в наявному його стані.

З цього приводу О. Петрушенко висловлює тезу про те, що антиутопія закріплює страх на підсвідомому рівні. Тим не менш, на нашу думку, поряд із страхом, котрий звичайно є важливим чинником, варто розглядати і раціональне осмислення людиною шкідливості ідеалу та намагання його реалізувати на практиці. Тобто, в будь-якому випадку йдеться про те, що антиутопія діє як на раціональні, так і на ірраціональні важелі свідомості людини, застерігаючи від спроби формування утопічного суспільства, котре вже несе в собі антиутопію.

Важливим також є питання про неможливість руйнування антиутопічної системи та зміни в свідомості людей, котре поставила українська дослідниця О. Петрушенко. Вона наголошує на тому, що «антиутопія описує прояви суспільної психології та суспільної свідомості загалом, які пов'язані з певними соціальними стереотипами і не піддаються зміні або деструкції через пояснення окремої людини» [77, 63]. Фактично, дослідниця звертає увагу на стереотипну основу антиутопії, яка підкріплюється розумінням системи як реалізованого ідеалу, що існуючий стереотип тільки утворює. Саме тому зруйнувати антиутопічну систему можливо лише тоді, коли зруйнований буде стереотип, а це є практично неможливим. Тим не менш, дослідниця не враховує можливості змін системи через ланцюгову реакцію усвідомлення окремими індивідами хибності ідеалів даного суспільства, тобто його неідеальності.

Таким чином, можемо стверджувати, що, порівняно з утопією, проблематика якої є порівняно добре розкритою в різних наукових працях авторів різних напрямів, антиутопія залишається значною мірою поза увагою дослідників. Можна висловити припущення, що причини лежать як у порівняно пізній, більшість дослідників вважає моментом виникнення антиутопії кінець XIX – початок XX століття, появи, так і в тому, що, будучи за формою переважно літературними творами, творами кінематографу чи існуючи у формі інших творів мистецтва, антиутопії не привертають уваги політологів.

Апеляція до ненауковості породжує той стан, в якому опинилась сфера дослідження антиутопії на сучасному етапі – методологічному тупику, що пов'язаний з низьким рівнем розробки проблем антиутопії та переважанням культурологічної чи літературознавчої літератури з приводу цієї проблеми. Особливо це стосується питань відносин між індивідом, державою та суспільством, місця людини не лише в політичній та соціальній системах, але й у її власному житті, що, власне, перетинається з проблемою свободи людини.

Можна також відзначити і окремі питання щодо дослідження феномену утопії. Так, зокрема, існує необхідність систематизації наукових підходів до визначення утопії, що ускладнюється тим, що часто як в повсякденному дискурсі, так і в науковому, утопією називають те, що нею не є. Саме тому, на нашу думку, політична наука потребує більш чіткого визначення рамок утопії.

При цьому, звичайно, ми не маємо на увазі виокремлення єдиного базового підходу чи необхідність єдиного трактування самої утопії, адже політична наука передбачає можливість та необхідність плюралізму підходів до кожного явища чи феномену. Тим не менш, окреслення більш-менш чітких ознак утопії дозволило би відсіяти зайвий матеріал та уникнути методологічної плутанини. Тобто, нам необхідно узагальнити вже напрацьовані методологічні підходи, формуючи певну методологічну базу для подальших досліджень, зв'язаних з цим напрямом.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РАЦІОНАЛІЗМУ УТОПІЧНИХ ТА АНТИУТОПІЧНИХ ТЕОРІЙ

У 1516 році Томас Мор видав свою працю «Утопія». Вперше в історії світової суспільної та політичної думки людина системно окреслила ідеал політичного устрою та означила його статус як недосяжної мети соціального прогресу. З того часу і дотепер люди продовжують прагнути до ідеалу, не зважаючи на небезпеки, які він в собі таїть. Останні пов'язані з механізмом захисту, який накладає людська психіка – страхом невідомого, яке може бути значно жахливіше, ніж все, що людина вже знає. Пізніше навколо цього механізму вибудується антиутопія.

Звичайно, неможливо заперечити, що теоретичне та світоглядне осмислення ідеалу політичного устрою було характерне для світової політичної думки задовго до виникнення утопії. Більше того, навіть з виникненням утопії не кожному рефлексію на ідеальну політичну систему можна утопією назвати. Власне, однією з проблем для сучасної політичної науки є перенесення категорії "утопія" на буденний рівень свідомості та спрощення її розуміння.

Важливим для окреслення суті утопії є визначення того, що ми вважаємо утопією. Так, філософський енциклопедичний словник подає наступне визначення: «поняття для позначення опису уявного/ідеального соціального устрою, а також творів, що містять відповідні плани соціальних перетворень» [68, 1073]. В іншому словнику утопія визначається як «модель певного вимішленого суспільства, що, однак, спирається на певні реальні соціальні структури, як втілення соціального ідеалу» [95]. Тобто, ідеал є однією зі складових утопії, що визначають її як жанр, при цьому не варто ототожнювати ідеал з утопією, що іноді має місце. Йдеться про те, що сам по собі ідеал, як і утопія, є недосяжним, але, зважаючи на практику зведення всіх нездійснених проєктів до терміну утопія в

політичному дискурсі починаючи з ХХ століття, утопія починає прирівнюватися до ідеалу.

Дещо інше трактування утопії зустрічаємо у Ю. Бохенського, котрий під утопією розуміє «вигаданий політичний і соціальний устрій, який неможливо втілити в реальність» [14]. Тобто, акцент робиться вже на нездійсненності утопії, а не на її конструкції як ідеалу. Разом з тим, таке визначення є дещо неповним, на нашу думку, адже ідеал є найважливішою складовою утопії як такої.

Крім того дослідники звертають увагу на двоїстий характер терміну, що був закладений у нього з самого початку. Так, зокрема російський дослідник Д. Мартинов наголошує на наступних значеннях: «ірреальності острова Утопії, унікальності цього місця, зразку для наслідування, щасливої країни, моделі найкращого державного устрою (що винесено в заголовок книги), частково - нормотворчого зразка і звідси - зразка для критики існуючих устроїв». Тобто, ймовірно другим значенням, вкладеним Т. Мором в придуманий ним термін ймовірно було «місце досягнення загального блага». Така двоякість відповідає сутності самої утопії – будучи ідеальним устроєм, який забезпечує благо та щастя всіх своїх громадян, вона водночас є неможливою та нездійсненою, хоч і залишається метою та напрямком політичного розвитку.

Приймаючи до уваги всю різноманітність визначень та їх різноманіття доцільно буде означити утопію через її сутнісні ознаки. До таких можна віднести наступні:

- дистанційованість в просторі або ж часі, що визначається необхідністю відокремлення утопії від існуючих та реальних політичних систем. Причому для класичних утопій (Т. Мор, Т. Кампанелла, Ф. Бекон) характерною була саме дистанційованість в просторі, в подальшому ж процесі розвитку утопій набуває розповсюдження дистанційованість в часі, що зумовлено насамперед рівнем вивчення географічного середовища;

- зв'язок з певним ідеалом, який відображає дана утопія, причому цей ідеал розкривається в усіх його деталях, які повинні забезпечувати досягнення людиною щастя;
- раціональність, яка визначається, зокрема, не тільки тією конструкцією, що вона пропонує для розвитку суспільної системи, але й аргументацією, яку вона пропонує індивіду. Ця аргументація не має ірраціонального характеру та не включає апеляції до емоційної складової. Епоха Нового часу формує людину як раціональну істоту, і саме на неї і спрямована утопія як система пропонованого соціально-політичного устрою;
- превалювання суспільного над особистісним, що пояснюється необхідністю досягнення благоденства всім суспільством, а у випадку постановки питання про щастя суспільства індивідуальне є не таким важливим та значущим;
- нездійсненність, яка може бути трактована як принципова неможливість втілення зображеного соціально-політичного устрою, причому ми не ведемо мову про невдалі спроби чи неповну реалізацію, але тільки про повномасштабне втілення утопії на практиці;
- суперечність, що виникає між утопічним проектом та природою людини. На цьому робить наголос Г. Маркузе, коли аналізує причини неможливості втілення утопії на практиці – людина за своєю природою схильна до індивідуалізму, а тому для реалізації утопії вона повинна переступати через свою природу;
- тоталітарність, всеохопність природи утопії, на якій робить акцент М. Бердяєв, пишучи, що «утопія завжди містить в собі задум цілісного, тоталітарного укладу життя» [10, 124]. Утопічне суспільство за своєю сутністю є тотальним, не даючи людині більше свободи, ніж це дозволяє можливість контролювати людське життя.

Таким чином, під утопією ми розуміємо нездійсненну раціональну логіко-теоретичну модель ідеального суспільного устрою, що має тотальний характер. При цьому недоцільним було б певним чином звужувати це визначення, адже тоді поза нашою увагою можуть залишитися окремі утопічні концепції та твори, однак і не варто розширювати його, адже вже на сучасному етапі доволі часто як утопії визначаються твори, що такими не є, а мають лише певні риси утопічності, що, однак, є дискусійним питанням не лише в рамках сучасних досліджень в політичній науці, але й у соціально-гуманітарних науках загалом.

В той же час таке визначення не враховує вже згаданого нами переходу поняття утопії на буденний рівень свідомості. Якщо в сенсі науковому використання зазначеної категорії є цілком зрозумілим, то як елемент повсякденного дискурсу категорія "утопія" набуває дещо іншого значення.

Відтак, ми повинні вже і саму утопію розглядати не лише як категорію політичної науки, що позначає специфічний спосіб організації політичного буття, проте і як символічне означення ідеалу в масовій свідомості. «Влада утопії – це влада символу над людським життям, вторинна реальність, що з'єднує непокдануване: науку і легенду» [101], а тому утопія та її елементи повинні бути потрактовані передусім як символи, а вже потім – як модель політичного устрою. Це не означає, що момент моделювання є неважливим в утопії, насправді він є системозапочатковуючим, проте вже зараз акценти розставляються по-іншому, змушуючи дослідника звернути увагу на інші моменти.

З символізацією утопії, на наш погляд, пов'язане явище негативізації утопії, внаслідок чого саме поняття «утопія» «знецінилося, набуло зневажливого забарвлення, стало синонімом пошуків неможливого, пустої мрії, химери, в кращому випадку, нехай теоретично цінного, але нездійсненого проекту» [1, 18]. Вхідження терміну «утопія» в повсякденний вжиток сприяло тому, що для нього обрали найпростіше конотативне значення. Процес формування знаку, в тому числі й символу, є процесом досягнення консенсусу між усіма учасниками дискурсу з

приводу значення, яке вкладається у той чи інший знак. У випадку переходу терміну в сферу повсякденного вжитку, тобто опускання його до рівня буденної свідомості, конотативне значення його спрощується для забезпечення його розуміння. Втрачається вагома частина значення, що могло бути вкладено у сам термін Т. Мором, і термін «утопія» перетворюється на символ ідеального, але нездійсненого проекту.

Постійне звернення до утопії в різні періоди розвитку філософської та політичної думки ми пов'язуємо з ностальгією за «втраченим раєм». Утопія є таким відображенням раю на землі, а її конструювання зумовлюється фактично зверненням до міфологеми «золотого віку», що присутня в тому чи іншому вигляді в усіх культурах.

Звернення до "золотого віку" є однією з найбільш очевидних міфологічних основ утопії. Епоха "золотого віку" – період, коли «жили люди без труду й турботи», «життя було радощів повне» [19], незмінно нагадує людське життя в утопії, яка покликана забезпечити щастя кожного члена суспільства та його добробут. На думку С. Токарева, "золотий вік" – це «міфологічне уявлення, що існувало в античному світі, про щасливий і безтурботний стан первісного людства» [66]. В дещо різному вигляді конструкт "золотого віку" присутній в усіх культурах світу, він є своєрідною точкою відліку, тим, що було після створення та облаштування світу, але до переходу людини в історичний стан.

В своїй основі міфологема "золотого віку" передбачає циклічність, повернення до тієї точки, з якої все і виходить, тобто "Кінець Світу – кінець колонізації – і очікування нового світу передбачають повернення до витоків" [105]. М. Еліаде вважає, що для людини "золотий вік" є нав'язливою ідеєю, що вимагає "знищення всього того, що існувало та віджило себе, починаючи від створення світу". Тільки в такий спосіб людина може повернутися до досконалості минулого. А в таке повернення людина вірить, воно закладено в її підсвідомості і знаходить

відображення також і в різних формах свідомого прагнення до втраченого ідеалу, однією з яких є ностальгія.

«Золотий вік» є одним з тих елементів міфологічної свідомості, що залишився в свідомості індивідуальній та суспільній навіть після відходу міфологічної свідомості як домінуючої. Цей конструкт трансформується та пристосовується до будь-якої культурної системи, означаючи втрачений ідеал, повернення до якого так чи інакше прагне індивід. Для християнства, зокрема, відображенням концепту "золотого віку" є конструкт "втраченого раю".

Беручи до уваги, що формування утопії як свідомого критичного осмислення людиною власного буття в соціумі та політичному полі починається в Новий час, ми не заперечуємо, що попередні проекти були так чи інакше зв'язані з означеною концепцією "золотого часу", і саме на реалізації конструкту "втраченого раю" це найбільш помітно. Так, саме на Біблійні тексти опирається, моделюючи свій політичний ідеал Августин Аврелій. Його теза про кінець історії приводить нас до того, що у визначений час відбудеться повернення до Граду Божого – мети розвитку всього людського суспільства.

Саме повернення до "втраченого раю" і пропонує утопія, але, на відміну від, наприклад, християнських концепцій вона не страждає від надмірного фаталізму, та, на відміну від давньогрецьких концепцій, не переповнена надмірною практичністю. В утопії поєднується раціональне та ірраціональне начало, віра в міф і віра в людський розум, що і робить її провідною моделлю ідеалу на всі наступні століття. Ю Чернишов висловлює думку про те, що частіше за все утопічні інтерпретації переносили "золотий вік" в минуле, проте деякі і розміщують його в найближчому майбутньому. Ми схильні не згоджуватися з цією тезою, вважаючи, що "золотий вік" є альфою та омегою утопії. З однієї сторони, утопія є вже поверненим раєм, з іншої – вона повинна базуватися на достатньо раціональних принципах, щоб людина могла повірити в її реальність [104].

Тут ми отримуємо цікавий парадокс: людина повинна повірити в утопію, проте пам'ятати, що це лише ідеальне місце, якого не існує. Якщо розглядати утопію як спробу спонукання до дії, системних змін, то її реалістичність є саме тим моментом, що буде направляти розвиток. Утопія – модель, що надихає до її реалізації, проте це завжди є рухом в нікуди, вічним розвитком. Якщо виходити з того, що "у культурно-символічному вимірі сценарій «Втрачений рай» - це моделювання однієї з центральних універсальних міфологем – «шляху»" [16], то утопія є одночасно і шляхом, і місцем призначення.

Ностальгування спричинене насамперед тим, що для людини «втрачений рай» є реальністю, раніше вона була причетною до нього, проте з певних причин втратила з ним зв'язок. Прагнучи максимально наблизити своє існування до ідеалу, пам'ять про який зберігається в якості міфу, вона і конструює утопію. Власне, в цьому ми вбачаємо причину крайньої різноманітності утопій, що іноді межує з неможливістю окреслити їх сукупність, та певної при всій означеній різноманітності схожості. Сутність утопії залежить від соціокультурної ситуації, в якій вона конструюється та від того, який зміст в неї закладений. Значною мірою, тобто, за чим ностальгує автор.

В будь-якому випадку об'єкт ностальгії ідеалізується автором тим більше, чим більш недосяжним він є та неможливим видається повернення до нього. Так і з'являється утопія: поняття раю має величезне емоційне наповнення для людини, воно підтримується цивілізаційним зв'язком, культурною тяглістю, тому саме для утопії справджується момент туги за раєм, у втраті якого винна сама людина, тому і повернення до нього вона має здійснити своїми силами. Утопія і є таким поверненням, спробою людини відвоювати свій рай.

Утопія є синтетичною, навіть більше, синкретичною системою, в ній нероздільними є культурне, політичне і соціальне, приватне і публічне тощо. В той же час, на нашу думку, політичне є тією суттю, що закладалася в утопію в момент її виникнення як жанру. Йдеться не лише про те, що утопія створювалася як

«дзеркало для монархів», здатне показати правителям сучасності їх помилки. В такому випадку Т. Мору варто було б написати антиутопію, ідеальну пародію тогочасного англійського суспільства та англійського королівського двору. Натомість він описує (до проблеми описовості та трактування утопії лише як сукупності певним способом побудованих інститутів ми звернемось дещо згодом) ідеальне суспільство, що неможливе для реалізації на практиці. Не випадково воно є Утопією, місцем, якого не існує.

Тобто, Т. Мор не дає підказок щодо інститутів, з яких потрібно вибудувати ідеальне суспільство, або ж проблематика інститутів не є настільки важливою, базовою для ідеального суспільства. Натомість більш важливими є не інститути, а принципи, зокрема, базовий принцип політики – принцип антропоцентризму. Повернення до людини пропагує Т. Мор, видаючи «Утопію» як політичний трактат, працю, в якій політика існує для людини, а не людина для політики. Утопія покликана була розкрити, звернути увагу на правильну політику, звернену на людину, зациклену на людині та функціонуючу для блага людини.

Це дає нам підстави стверджувати, що утопія створювалась як альтернативна політична теорія, політична теорія ідеального. Не зважаючи на те, що утопія не претендує на науковість, саме вона формує концепт ідеалу в політиці в тому вигляді, в якому ми його маємо зараз. До проблематики ідеального устрою зверталися і до виникнення утопії, проте Т. Мор пропонує не ідеальний устрій, не ідеальну державу, але ідеальну систему, що передбачає не лише інститути, але цінності та принципи.

Утопія неймовірним чином поєднує в собі динаміку та статику. В жодному разі політичну систему утопії не можна назвати абсолютно статичною, більше того, на нашу думку, жодна політична система не може вважатися цілком статичною. Не зважаючи на те, що утопія – досконала політична система, в ній залишається місце для розвитку. «Дійсне – це процес. Він являє собою широко розгалужене опосередкування між теперішнім, некінечним минулим і – найголовніше —

можливим майбутнім», і саме зв'язок з майбутнім – той фактор, що забезпечує динамічність політичної системи утопії. В даному випадку йдеться про те, що підтримання політичної системи утопії в стані досконалості зовсім не означає незмінність політичних інститутів.

Варто зауважити, що останні в утопії не мають абсолютно чіткого вираження. Так, на це звертає увагу Р. Нозік, характеризуючи утопію як рамку, в якій створюється простір для формування інших, більш деталізованих моделей суспільства. Індивіди мають можливість об'єднуватись та самоорганізовуватись для реалізації власних ідеалів, а завдання утопії в даному випадку – створити необхідні для цього умови. З цією метою політичні інститути утопії формуються з однієї сторони як гранично детальні, з іншої – як максимально спрощені. Як результат формується простір, в якому «люди вільні добровільно об'єднуватися, щоб спробувати реалізувати власний ідеал хорошого життя в ідеальному суспільстві» [69, 199], тобто декларується неминучість виникнення утопій всередині утопії.

Власне, в цьому ми і вбачаємо політичний розвиток утопії або динамічність утопічної політичної системи. Так, утопія є стабільною, її інститути є незмінними та непорушними, проте саме утопічна політична система здатна розвиватися в стані стабільності, відповідно до розвитку уявлення про ідеал. Останній, власне, зв'язаний з раціоналістичними основами утопії як явища в політичній теорії.

Зведення до абсолюту – звична практика для утопії, власне, утопія і є політичною теорією абсолютного, моделлю, побудованою на перебільшенні одних рис політичного ладу та применшенні, навіть виключенні інших. Однією з таких рис, що носять абсолютний характер, є раціональність, яка абсолютизується настільки, що доходить до абсурдності. На нашу думку, жанрові особливості утопії особливо чітко визначаються при акцентуації на її раціональності, про яку, зокрема, багато пише Ж. Рансьєр [78, 26 – 28]. Він, власне, розводить раціональність як одну з базових ознак утопії, з науковістю, акцентуючи на тому, що утопія не може і не повинна бути науково обґрунтованою. Саме така апеляція до раціональності утопії і

дозволяє нам не погоджуватися з позицією про початок утопії як жанру від Платона та наполягати на необхідності розрізнення утопії та утопізму. Мається на увазі не тільки раціональність утопічної системи, але й абсолютна раціональність громадян утопічної держави, що з'являється в межах епохи Нового часу та стає домінуючою саме в зв'язку зі зростаючою в Новому часі раціональністю. Утопія відкидає ірраціональне, намагається виключити його з поля людського життя, що можна помітити і в інших політичних концепціях Нового часу.

Водночас ідеал як система, запропонований Т. Мором, має раціоналістично-ірраціоналістичний характер і є цілісним у цій своїй антитетичності. Якщо ідеальні соціополітичні конструкти християнської епохи пояснювались релігійними догмами, то ідеал, яким його змальовує утопія, відштовхується від світської політичної теорії. Основою ірраціоналістичної складової ідеалу утопії є віра в людину, що замінила собою віру в Бога. Ідеться зовсім не про атеїстичність, швидше навпаки: утопія пропонує як об'єкт віри людський розум, не відмовляючись при цьому від релігії як інституту.

Будучи сформованою в епоху гуманізму, утопія являє собою один з найбільш яскравих його виразників. Людська раціональність – основа існування політичної системи утопії, зводиться до абсолюту. Саме раціональність займає місце Бога в утопії, а людина підноситься до найвищого місця в системі цінностей завдяки своїй раціональності. Більше того, утопіст надає раціональності всеохопного характеру, наділяє кожного окремого члена суспільства раціональністю, яка стає причиною конститування та утвердження в суспільстві утопічної системи. Тобто, раціональність стає абсолютом утопії, а віра в неї, а отже – і в людину, - основним ірраціональним елементом, що звучить доволі парадоксально.

Справедливо було б зазначити, що окремі гуманістичні тези характерними є і для середньовічної філософії. Проте, ці ідеї стосуються в основному душі, оминаючи увагою тіло, що вважається джерелом гріха. Для середньовічного філософа важливим є порятунок душі, що і є «образом і подобою божою» –

безсмертною та вічною. Натомість в центрі уваги гуманістів «земне існування людини, вбачаючи в такому існуванні не шлях до порятунку від юдолі суму і сліз, а можливість вільної реалізації творчих здібностей людини як “другого бога” у відкритому для її діяльності і насолоди обожненому світі» [83]. Тобто, філософія епохи Відродження повертає людині її свободу, послаблюючи рамки, в які людину загнало Середньовіччя. Ці рамки – рамки гріха і необхідності вести правильне життя заради спасіння – не знімаються взагалі, проте спасіння душі перестає бути єдиною ціллю земного життя людини.

В цьому плані утопія – один з яскравих прикладів філософії гуманізму, адже держава уже не є допоміжним у справі спасіння людських душ інститутом для церкви, але способом організації людей для забезпечення їх щасливого земного існування. Цілі утопії є прагматичними, як і цілі людини, що цю державу створює та підтримує. Людина дорівнюється до Бога, адже може створити досконале, механізм, що вдало функціонує та забезпечує щасливе життя всіх його елементів-людей.

Сконструйована інтелектом людини, утопія є квінтесенцією раціоналізму, вона відкидає ірраціональне, упорядковуючи її життя таким чином, щоб у людини формувались лише «правильні», раціональні потреби та мотиви діяльності. Такий крайній ступінь раціоналізації, на нашу думку, пов'язаний насамперед з тим, що ірраціональні елементи вносять певну дестабілізацію в систему, яка покликана забезпечити оптимальні умови життя для всіх громадян. При цьому, крайній ступінь раціоналізації утопії породжує певний парадокс: нерационально було б вважати, що будь-коли в практиці може бути реалізована абсолютно раціональна система, адже людина не може бути впевнена, що всі інші громадяни відкинуть своє ірраціональне начало.

Водночас той факт, що утопія не виключає можливість людини здійснювати антисистемні дії, говорить про формування певного парадоксу. Наприклад, Т. Кампанелла наголошує на тому, що у випадку, коли «злочин був скоєний проти

свободи держави, або проти бога, або проти верховної влади, в цих випадках вирок виносять негайно й без всякого жалю. Таких злочинців карають тільки смертю» [47, 169]. Тобто, як і класична тоталітарна держава, утопічна держава захищає себе, що, однак, є дещо дивним в умовах абсолютної раціональності громадян. Так, якщо людина раціонально усвідомлює, що найкращою для неї системою є та, в якій вона живе, проте здатна виступити проти цієї системи, то вона вчиняє ірраціонально, що апріорі не можливо в утопічній системі. Для нас це є показовим в тому плані, що утопічна держава є не тільки інститутом політичної організації суспільства, але й механізмом захисту людини від своєї власної ірраціональності. Тобто, саме ірраціональна складова є основною загрозою для утопії.

Саме тому, на нашу думку, про появу утопії варто говорити в контексті аналізу політичної думки, починаючи з періоду Відродження та Нового часу. Виникнення такого конструкту як утопія пов'язане зі зміною в світосприйнятті та винесенням людини як істоти мислячої на перший план. Не ідеал як системоутворюючий чинник є базовим для розуміння сутності утопії, ним є людина зі своєю раціональністю. Тому появу перших утопічних вчень варто пов'язувати з виходом однойменної праці Т. Мора, однак залишається дискусійним питання про утопічний характер вчень, що з'явилися значно раніше. Так чи інакше, повноцінний розвиток утопічних вчень починається саме в XVI столітті, коли «раціональна свідомість уже домінує над міфологічною» [61, 175]. Тобто, однією з ознак утопії є її раціональність: з однієї сторони зображений стан не може бути досягнутий, він є лише метою політичного розвитку, проте з другої – він є логічно вибудованим, самостійною філософською системою, хоч і значною мірою абстрактною.

Аналізуючи трансформації в філософському дискурсі епохи Відродження українські дослідники О. Сандига і С. Клецова звертають увагу на дві тенденції: з однієї сторони – антропоцентричну орієнтацію представників гуманістичного напрямку, з іншої – уявлення про становище людини в представників реформаторського напрямку. В утопії ці дві протилежні тенденції гармонійно

поєднуються, і хоча домінування гуманізму, про що буде йтися згодом, є досить помітним, риси реформаторської тенденції також є важливим фактором.

Так, представники Реформації висловлюють тезу про невисоке значення людини, її «безсилля перед владою гріха» [83], нездатність до моральної досконалості. І якщо людина в поглядах реформаторів покладається на Бога, то в утопії людина покладається на державу, яку сама ж і створила. Це говорить про трактування утопістами людини як цілком раціональної істоти та звеличення її розуму, творінням якого є ідеальна держава-утопія, проте, з іншої сторони – визнання необхідності людини покладатися не лише на себе та свій розум. Щоправда, парадоксальний, на нашу думку, сам прояв цих рис, зважаючи на те, що засновник утопії як жанру Т. Мор був противником Реформації.

Водночас Т. Мор не міг не визнавати проблем, що існували в тогочасній Європі, що тільки відходить від середньовічних моделей управління та світогляду. Інакше для чого б йому було присвячувати цілий перший розділ аналізу сучасного йому англійського суспільства, навіть швидше його критиці, хоча й в дещо завуальованій формі, що не дивно, враховуючи близькість самого Т. Мора до англійського престолу та відверту небезпеку відкритої критики політики Тюдорів. Так чи інакше, неможна заперечувати, що, навіть вважаючи Реформацію ерессю, Т. Мор згоджувався зі справедливістю певних постулатів реформаторів, зокрема тих, що стосувалися релігійного свавілля.

Окрім того, утопія як теоретична модель являє собою поєднання двох інших протиречивих процесів: деталізації та узагальнення. Для початку деталізація: утопія будує досить детальну модель ідеального устрою – окреслює рамку, вихід за яку означатиме відмову від ідеалу. Саме тому утопісти описують ідеал в деталях, охоплюючи всі сфери, починаючи від організації державної влади і закінчуючи дозвіллям, сім'єю та народженням дітей. Зрештою, всі ці сфери контролюватиме держава, тому їх опис є необхідним.

З іншої сторони узагальнення: утопія будує лише рамку, не виходячи за яку суспільство може насправді обрати різні вектори розвитку. Адже насправді «жоден утопіст не стверджує, що всі індивіди в його суспільстві ведуть абсолютно однакове життя, присвячують однаковий час одним і тим же видам діяльності» [69, 199]. Тобто, навіть при тому що утопісти не визнають індивідуалізму як такого, вони не відкидають індивідуальних особливостей, розуміючи, що для зображення справді ідеального устрою, вони повинні або врахувати особливості та потреби кожної людини, або ж не враховувати їх взагалі. Саме ці два процеси є основою так званої рамкової концепції утопії Р. Нозіка.

З часів Т. Мора ідеал перебуває в тісному зв'язку з прогресом, так що перший неминуче означає другий. Прогрес в даному випадку характеризується як явище виключно позитивне, і лише реалії ХХ століття змушують звернути увагу на його потенційні негативні сторони. Те ж стосується і утопії, яка хоч за своїм інституційним складом має вигляд демократичної системи, на рівні норм та принципів функціонування виявляється тоталітарною державою. Можливо, Т. Мор і не вбачав жодних негативів в тоталітарному устрої, однак практика функціонування тоталітарних режимів в країнах Європи у ХХ столітті дає поштовх до розвитку нового жанру – антиутопії, тобто політичної теорії анти-ідеалу.

На нашу думку, першим насправді антиутопічним твором був роман Є. Замятіна «Ми». Він являє собою не просто політичну сатиру на будь-який політичний устрій, як, наприклад, «Мандри Лемюеля Гуллівера» Дж. Свіфта, а послідовне розвінчування конкретного ідеалу, в даному випадку – комуністичного. Основне завдання антиутопії – попередити суспільство про небезпеки певного ідеалу, сформулювати неприйняття крайностей, до яких може звестися його реалізація на практиці. Адже ще Арістотель писав про вміння дотримуватися «золотої середини», називаючи його чеснотою.

Основним дієвим механізмом антиутопії є страх – найпростіша людська емоція, яка в той же час є однією з найдієвіших, коли справа доходить до мотивації.

Гіперболізовані інститути держави, чи, швидше навіть, суспільства, повинні викликати в читача відразу, огиду до тієї системи, котра за інших умов могла б здатися ідеальною. Теза, яку підтверджує в даному випадку антиутопійний аргумент – в жодній реально існуючій системі координат тоталітаризм не співіснує з гуманізмом.

Під антиутопією більшість дослідників, зокрема і сучасних, розуміють «зображення «ідеально поганого» суспільства» [99]. В даному випадку антиутопію називають негативною утопією або ж дистопією, яка окреслюється як «один з модусів утопічного мислення і літературний жанр, що відповідає йому». Тобто, антиутопія розглядається як модель устрою, в якому яскраво зображені пороки суспільства. Відштовхуючись від цієї моделі, людина має можливість створити таке суспільство, в якому не переслідування примарних ідеалів буде метою політичного розвитку, а реальні можливості, що можуть бути втілені в певний час.

Представники даного підходу вважають, що «відмінність утопії від антиутопії лише в точці зору автора» [90, 58], тобто в його намірах показати ідеально прекрасне чи ідеально погане суспільство. Саме функціональний аспект визначає зміст самої моделі, тобто призначення формує систему та розставляє акценти. З однієї сторони, не можна не погодитися з тим, що антиутопія на сучасному етапі формується більше свідомо, аніж переростає з уже створеної утопії, яка в певний момент може стати антиутопією по відношенню до наявної соціальної реальності. Саме тому функціональний аспект насправді має важливе значення в формування системи антиутопії. З іншої сторони, потрібно звернути увагу і на позицію О. Петрушенко, яка вважає, що «антиутопія – це не ті твори, де описано невдале або погане суспільство; це антиутопічне суспільство повинно трактуватися як незадовільне в першу чергу через те, що обмежує права особистості, не задовольняє індивідуальних потреб та придушує їх» [77, 107]. Тобто, йдеться про те, що антиутопічне суспільство не є таким, що будується як найгірше, найпорочніше, його порочність є в його тотальності та обмеженні

свободи людини, проте в іншому воно залишається тим самим відображенням ідеалу.

На нашу думку, зводити антиутопію лише до негативної утопії є некоректно, а сама по собі вона є явищем дещо іншим і значно більш самостійним. Тим не менш, такий підхід також має право на існування, хоч і позбавляє антиутопію певних особливостей та рис, зокрема, мова йде про одну з найважливіших рис антиутопії – відкидання ідеалу як такого, апеляція до його неможливості та непотрібності. Тобто, призначенням антиутопії є не гіперболізація недоліків, а їх викриття у ідеальному на перший погляд суспільстві. Тим не менш, антиутопію все ще не можна назвати абсолютно окремим напрямом в політичній та соціальній думці, хоч вона і відокремлюється від утопії, поступово набуваючи окремих рис.

Антиутопія, таким чином, розглядається як своєрідне попередження – розвиток не завжди приносить ті результати, на які розраховує суспільство. В даному випадку йдеться про потенціал антиутопії для впливу на свідомість людини та суспільства. Фактично, мова йде про ідеологотворчий потенціал антиутопії – висловлені неї ідеї стають матеріалом для створення нових позицій та прийомів боротьби за владу. Використання подібних тез в політичному дискурсі боротьби за владу є доволі ефективним, особливо після негативного прикладу Радянського Союзу, який залишив відповідний відбиток у свідомості людей, відкриває нові можливості перед суб'єктами політики.

Справа в тому, що Т. Мор, а потім – і його наступники-утопісти, поєднав тоталітаризм та гуманізм в одній системі, котру і назвав утопією. Вище благо, котре визначає всі умови та рамки життя людини, та воля більшості навіть більш тоталітарні, ніж лідер чи партія, адже насправді немає більшого диктатора, аніж народ. Апелюючи до людського раціо, утопісти будують свою ідеальну систему з вірою в здатність людини сконструювати найкращі інститути, а народу – обрати найкращих правителів.

Однак людина зовсім не може бути досконало раціональною, її інтелект здатний на помилки, що, однак, не применшує його величі. Втім, утопія вийшла з Відродження, безумовно одним з її лейтмотивів просто повинне бути поклоніння людині – одному із ідеалів епохи. В той же час, успіх антиутопії підтверджує, що управляти людиною просто, тим простіше – з допомогою страху, як це відбувається в даному випадку.

Повертаючись до прагнення прогресу, зауважимо, що для людини воно є цілком природним. Погоджуючись з Т. Гоббсом в його твердженні щодо егоїзму людини, додамо, що людина лінива. Саме тому прогрес для неї завжди є благом настільки, наскільки він може забезпечити полегшення її життя. Виходячи з таких умов, утопія – насправді ідеальне місце для людини, адже життя в утопії дозволяє людині жити, не турбуючись про власне благополуччя та працюючи лише заради власного задоволення та блага всього суспільства. Тобто утопія має природу соціально-економічну, щастя визначається насамперед матеріальним благополуччям, тобто можливістю людини отримати все необхідне для достойного життя, та дотриманням специфічного типу моралі всезагальної рівності.

В той же час антиутопія в своїй основі – політичний конструкт. Вона відображає надміру політизоване, з однієї сторони, суспільство, в якому держава для загального блага, яке означене в доволі специфічний спосіб, може втрутитися в будь-яку сферу життя кожної людини. З іншої сторони, людина в антиутопії абсолютно політично незначуща, вона не може вплинути на державу, тобто – змінити власне становище.

Таким чином антиутопія стає джерелом та інструментом отримання знання про політику. Йдеться про означення політичного та пошук відповіді на питання про доцільність проникнення політики в усі сфери життя людини. Постмодерний дискурс – це дискурс влади, панування та підкорення стає лейтмотивом соціальних відносин усіх видів. Антиутопія стає зручною пізнавальною призмою: можливістю порівняти суспільство існуючи з ідеально негативним, замаскованим під утопію.

Тобто, антиутопія стає своєрідною мірою антигуманності, можливістю продіагностувати суспільство на предмет відчуження від людини.

Українська дослідниця утопії О. Петрушенко вважає, що антиутопія закріплює страх на підсвідомому рівні. Цей страх виходить з боязні невідомого, а держава утопії, якою б ідеальною вона не була, залишиться невідомим для людини, що не пізнала її зсередини. Страх перед тоталітаризмом змушує людину відмовитися від ідеалу, яким би бажаним він не був – цим ознаменовується поява антиутопії як жанру [76, 81 – 82].

У 1960 – 70 рр. кількість написаних антиутопій починає стрімко зростати. Їх жанрова особливість та специфіка форми – художній чи публіцистичний стиль, що є значно легшим для сприймання в порівнянні з філософськими трактатами. В 90-х рр. минулого століття відбувається справжній всплеск антиутопій, який ми і вважаємо відправною точкою формування антиутопійного дискурсу. Водночас є інший, не менш важливий момент: антиутопія стає популярною літературою. Будучи органічною складовою масової культури з моменту свого становлення, вона знаходиться на піднесенні на межі століть, і розвивається за ринковим законом, застосовним до всієї масової культури: є попит, з'являється і пропозиція.

Так от, саме зі зростанням пропозиції на антиутопію, пов'язане формування антиутопійного дискурсу, що має характерні ознаки дискурсу влади. Проте, в контексті досягнення антиутопією мети – закріплення страху перед ідеалом, необхідно згадувати не лише про дискурс влади, але і про владу дискурсу. І чим більших масштабів набуває дискурс, чим більше учасників залучено, тим більшою і водночас меншою стає остання. Влада дискурсу є характерною для масового суспільства, яким, в принципі, і є сучасне суспільство. Вплив на середню людину, людину маси, авторитетної думки неможливо спростувати.

Е. Тоффлер вважав, що прогрес, соціальний, матеріальний і технічний, супроводжується пришвидшенням темпу життя. Бажаючи встигнути все, людина радше буде не аналізувати отриману інформацію, масиви якої є занадто великими

та все зростають, а сприймати її вже обробленою, тобто споживати. Це означає, що така людина сама відкривається для впливу та маніпуляції. Саме тому відбувається зростання популістських дискурсів в усіх країнах, адже звернення до відповідних гасел та способів ведення передвиборчої кампанії приносять більше реальних результатів в вигляді підтримки населення [93].

В той же час саме на хвилі популізму та публічної відмови від тез про масовість суспільства та перетворення в споживача людини в ньому, відбувається остаточна переорієнтація на антропоцентризм. Ірраціоналістична філософія постмодерну дозволяє повернутися до людини з її страхом, емоціями та потребами, на відміну від раціоналістичного модерну, побудованого на ідеях прийняття кращих рішень та оптимізації державного управління. В цьому плані антиутопія є органічною частиною постмодерного дискурсу.

Антиутопійна система нівелює дві складові, які роблять людину людиною. По-перше, біологічний фактор: людина є біологічним видом, вона, як і інші істоти, має властивість хворіти та помирати. Прогрес дозволив їй побороти деякі хвороби, знизити рівень смертності. Зараз позитивно налаштовані вчені говорять про можливість позбутися від усіх чи майже усіх ознак людської біологічної недосконалості. І, звичайно, це розглядають лише з однієї сторони – як великий крок вперед, проте антиутопія ставить під питання насамперед його. Адже зробивши себе невразливою фізично, людина майже напевно само зруйнується морально.

По-друге, соціальний фактор: людина здатна формувати суспільство, вступати в соціальні відносини, приймати складні рішення. Наріжним каменем соціальної активності людини є її свобода. Антиутопія ж ілюструє суспільство, в якому людина відмовилась від свободи на користь зручності. Навіть її можливості спілкування обмежені різними умовностями, нормами та правилами, ставити під питання які – зрада держави та непорушних ідеалів всього суспільства.

Абсолютний колективізм неможливий без нівелювання свободи, тоталітарна держава – без абсолютного колективізму.

Саме в такий спосіб, даючи відповідь на питання «Куди ми йдемо?», антиутопія набуває розповсюдження, перестає бути просто жанром та перетворюється в дискурс. Антиутопія починає жити своїм життям, коли вже не є контрольованою одним автором а твориться одночасно невизначеним колом суб'єктів. А основне її завдання – розвінчати ідеал в очах читача, загостривши його увагу на гіперболізованих негативах тоталітарного ладу. Використовуючи вплив на ірраціональну складову – через викликання емоції страху, антиутопія не позбавлена і раціонального елемента: постановки нових питань, на які повинна дати відповідь людина.

Одне з них – питання про ціну ідеалу, яка зазвичай визначається єдиним чином: людське життя. В цьому плані можемо стверджувати, що антиутопія далеко відійшла від того, що ставив в основу своєї Утопії Т. Мор. Якщо для нього людина була вищою цінністю, то антиутопія демонструє реальність тоталітарного режиму: одна людина ніколи не буде важливою.

Водночас специфікою антиутопії є те, що вона є абсолютно деструктивною: критикуючи ідеал, не пропонує нічого нового. Адже будь-що нове може бути перетворене на ідеал, тією ж антиутопією критикований. Тобто, антиутопія є дискурсом критики, негативним дискурсом в політиці, покликаним стверджувати становище людини, орієнтованим на політичні інститути теперішнього чи минулого та спрямованим проти дегуманізуючого прогресу.

Ми вважаємо за необхідне пояснити специфіку форм, в яких переважно існує антиутопія. Літературні та інші мистецькі форми творення антиутопічного дискурсу є сприятливими для сприйняття широкою масою, тобто антиутопія спрямована на донесення ідей до масової свідомості, тому їх формування відбувається у максимально сприятливій для цього формі. Фактично, в значній кількості широко розповсюджених творів, зокрема і таких, що вважаються

бестселерами, дослідники відзначають ті чи інші риси антиутопії. Тобто, на нашу думку, можна стверджувати, що політологічний дискурс певною мірою переходить в інші сфери, а політичне займає ті ніші, які виявляються іншими сферами та виявляються підходящими для трансляції певних конкретних ідей.

Це означає, що ми не можемо виключати зі сфери дослідження сферу мистецтва, зокрема літератури, в контексті нашого дослідження, адже всі обрані нами для дослідження форми вияву утопії чи антиутопії, на чому вже було наголошено, мають ненауковий характер, а є лише наукоподібними. На сучасному ж етапі, коли антиутопія в літературі перестає бути жанром і формується те, що може бути названо нами антиутопічним дискурсом, справжнє значення має не форма існування ідеї, а суть, що формується дискурсом і фактично є теорією, втіленою у літературному вигляді.

Ми не стверджуємо, що можемо окреслити все коло творів, що можуть бути класифіковані як антиутопії, що зумовлене насамперед різноманіттю творів, які відносяться різними дослідниками до цього жанру. Водночас, для нашого дослідження важливим є прийняття літературної форми антиутопії як жанру, в рамках якого специфічним чином, з допомогою художніх образів відображена політична система суспільства в її зв'язках і з іншими сферами соціального буття, і з окремою людиною. На нашу думку, художня форма в цьому випадку є лише вдалим носієм для теорії. Якщо інші моделі політичної системи, держави та соціально-політичного устрою зазвичай представлені у наукових теоріях, то модель, запропонована антиутопічними теоріями, обирає зазвичай форму літературного тексту. Тобто, в цьому випадку, ми не оцінюємо достоїнства чи недоліки того чи іншого літературного тексту, а піддаємо аналізу теорію, що міститься всередині нього, переважно в розосередженому та суб'єктивованому вигляді та стає для нього основою.

Особливістю літератури загалом, і літературної утопії зокрема, в контексті відображення політичного можна вважати певну синтетичність: соціальне,

політичне та індивідуальне, приватне, є нероздільними, а сама політика є відображенням становища людини; і навпаки, через життя окремої особи – персонажа, передається вся соціальна та політична система. Тобто, політична реальність, яку має змогу простежити читач, є суб'єктивованою, при цьому вона подається не тільки з точки зору автора, але й з позиції пізнавальних можливостей персонажа. Літературна форма є найбільш вдалою для розгляду недосконалості, на перший погляд, ідеальної антиутопічної системи, адже дозволяє розглянути цю систему з точки зору окремої людини. Крім того, літературна антиутопія відображає політичне життя начебто ідеального суспільства більш досконало, ніж інші форми відображення політичної дійсності, оскільки політика в цьому випадку постає в органічній єдності з усіма іншими сферами суспільного життя.

Перетворення утопії в антиутопію, на нашу думку, є цілком природним процесом розвитку теорії, коли вона переживає поступову трансформацію під впливом критики і врешті-решт заперечує себе. Нашарування різних значень і змісту впродовж розвитку утопії сприяють поступовим змінам в ставленні. Однак ключовим елементом даної трансформації ми вважаємо момент зміни системи цінностей.

В основі нашої тези теорія зміни цінностей Р. Інглхарта. Згідно з нею зміна цінностей передуює зміні цілей суспільства та його структури. в ХХ столітті відбувається зміна цінностей з матеріалістичних – цінностей суспільства Нового часу, на постматеріалістичні [45, 80 – 82]. Утопія базується на матеріалістичних цінностях, адже коли йдеться про щастя, мається на увазі насамперед матеріальний добробут кожного члена суспільства. Значна увага приділяється ресурсам, перерозподілу результатів праці, зокрема однією з основних умов утопії є те, що жоден член суспільства не страждає від неможливості задовольнити свої потреби.

Це було актуальним на момент появи утопії в XVI столітті, коли значна частина населення Європи не могла забезпечити себе необхідним для життя. Війна, епідемія, політичний конфлікт всередині держави чи недбалість правлячого класу –

все це ставало причинами небезпеки людському життю, цінність якого і декларують утопісти. Відсутність матеріальних ресурсів і намагається побороти автор-утопіст, прибираючи зі свого ідеального суспільства бажання наживи та руйнівний інстинкт. Саме тому для громадянина утопії характерним є вміння стримувати та навіть обмежувати себе в ресурсах для життя, зводячи їх до необхідного для життєвого комфорту мінімуму. Так, в «Утопії» Т. Мора для життя в системі абсолютної рівності та відмови від надмірного достатку акцент зроблено на тому, що «утопійці зовсім не цінили дорогого одягу, нехтували шовком, а мати золото вважали навіть ганьбою» [62, 70].

На початку ХХ століття все змінюється. Нехай матеріальний достаток ще не втрачає свого значення, але дедалі більшу роль в уявленні середньої людини, обивателя, починають відігравати нематеріальні цінності. В той же час починається зміна ідеалу. Дослідження, проведені Р. Інглхартом доводять, що до 1990 року більшість країн Західного світу в широкому розумінні цього терміну (сюди належать також США, Австралія, Канада, Японія та інші високорозвинуті постіндустріальні країни) перейшли до постматеріалістичних цінностей. Це означає, що ці країни відійшли від традиціоналізму та перейшли до раціонально-секулярної моделі, і одночасно цінності виживання змінюються цінностями самовираження [45, 82].

Тобто, вища мета – збереження життя однієї людини, сім'ї, роду чи людства – змінилась індивідуальною метою, якою стала можливість самовираження. Під впливом поступової зміни цінностей соціум трансформується, стає більш терпимим до розбіжностей, що неминуче виникають у суспільстві, яке декларує свободу індивідуальності. Саме від цієї цінності відштовхуються творці антиутопії, виходячи з ідеального суспільства, що базується на інших цінностях та спотворюючи його до стану анти-ідеалу.

Таким чином антиутопія стає втіленням зміни цінностей, а разом з цим – трансформації суспільного ідеалу.

Повертаючись до питання розрізнення утопії та суміжних з нею жанрів і місця антиутопії в цій системі, варто звернути увагу на специфіку доутопічних ідеальних систем в порівнянні з утопією. Якщо розглядати Платона, Арістотеля чи Августина Блаженного, на нашу думку, їхні концепції не можна називати утопією, не зважаючи на ідеальний характер зображеного в них устрою, оскільки ключовою ознакою утопії ми вважаємо усвідомлення нереальності, неможливості реалізації на практиці зображеного в них устрою. Таке усвідомлення вперше з'являється в Т. Мора, який свою ідеальну державу називає утопією, тобто місцем, якого не існує. Зважаючи на це, більш ранні концепції володіють утопізмом, під яким ми розуміємо зображення ідеальних форм суспільно-політичного устрою чи їх елементів, досягнення яких є метою та напрямом політичного розвитку суспільства.

Ми вважаємо, що є необхідність в розрізненні між утопією, утопізмом та утопійністю. При цьому утопія незмінно є повноцінною концепцією, автор якої усвідомлює неможливість втілення своєї моделі, втім будує утопію як рамку, в якій відбувається органічний розвиток суспільства. В даному випадку утопія – політична теорія ідеального, саме вона формує концепт ідеалу в політиці в тому вигляді, в якому ми його маємо зараз. Якщо звертатися до визначення Ж. Рансьєра, то утопія «являє собою інтелектуальну конструкцію, що сприяє співпадінню місця думки з інтуїтивно сприйнятим чи простором, чи простором, що сприймається» [78, 35].

Утопійність ми розуміємо як набір рис, що є притаманним для окремих концепцій, що не є повноцінними утопіями, проте відображають той ідеальний характер суспільства, яким його бачить конкретний автор. Ідеал може мати при цьому не утопічний характер, а цілком реальний, чи розглядатися автором як цілком реальний, проте сама концепція в своєму тяжінні до ідеального буде набувати рис утопійності. Так, наприклад, Ф. Аїнса наголошує на тому, що якби всі твори, що мають ознаки утопійності, ми називали утопіями, то нам довелося б вважати утопією Біблію [1, 18 – 19].

Утопізм є закладеним в європейській філософській традиції культурним кодом. Про це пише Ф. Джеймісон, розглядаючи утопію як тенденцію, притаманну західній політичній думці як такий. Зокрема, йдеться про тяжіння до ідеалу, який так чи інакше знаходить своє відображення в політичній теорії, причому сам цей ідеал є значною мірою наближений до утопічного. Принцип утопізму передбачає свідоме чи несвідоме наближення певної концепції до утопії, проте не перетворення її власне на утопію. Причому частіше, власне, таке наближення є несвідомим, викликаним пам'яттю жанру, а сама реалізація в конкретній концепції принципу утопізму – своєрідним імпульсом, вираженням інтенції тексту.

Концепти ідеальної держави до Т. Мора, на нашу думку, є, власне, реалізацією принципу утопізму, що найбільш чітко простежується на прикладах політичних теорій Платона та Арістотеля. Зокрема, якщо у Платона відбувається наближення через інститути та механізми (пізніше це дасть можливість дослідникам віднести Платона до утопістів), то у Арістотеля принцип утопізму реалізується через принципи та цінності політики.

Питання про утопічний характер окремих політичних вчень до XVI століття є важливим в контексті розрізнення утопії та інших форм свідомості, близьких до неї, зокрема міфу та ідеології. Власне, варто наголосити на тому, що кожна з цих форм володіє тією чи іншою мірою ірраціональності, яка, накладаючись на реальну картину світу, викривляє його так, як цього бажає суб'єкт. Тут можна було б додати ще одну форму – релігію, яка відповідає всім відповідним ознакам: існування певної рамки, в яку поміщено зображуване буття, поєднання раціоналізму та ірраціоналізму зі значним домінуванням останнього, наявність концепту ідеального стану. Так, говорячи про міф, варто звернути увагу на те, що утворення міфу відбувається в результаті певної комбінації міфем, проте міф – це «оповідь, яку колектив приймає за сакральну істину» [61, 174]. Утопія ж не має сакрального значення та є насамперед є логічною схемою, за якою будується суспільно-політичний устрій певної території. Призначення утопії цілком відрізняється від

призначення міфу, вона спрямована на визначення пріоритетів розвитку суспільства.

Деяка сакральність повертається в ідеології, коли важливим стає не лише раціональне обґрунтування певної ідеї розвитку суспільства, але й набір цінностей, котрі становлять основу цієї ідеології. Фактично, ідеологія формує ціннісну систему, яка сакралізується через прийняття цих цінностей індивідами. Йдеться про те, що ідеологія, яку людина приймає, стає частиною її світогляду. Так, наприклад, для націоналізму такою ідеєю та цінністю, що набуває сакрального сенсу, є ідея нації, для лібералізму – ідея свободи, для соціалізму – ідея рівності тощо. Не зважаючи на раціональність, яка є основою ідеології та привнесена саме утопією, що вперше вдається до повної раціональності, саме ірраціональність є тим елементом, що доповнює раціональний кістяк пропонованого ідеологією суспільного устрою та змушує людину звернути увагу на неї. Ця ірраціональність і є трансцендентною, сакральною істиною, що є, власне, частиною міфу. Таким чином, ми вважаємо, що ідеологія формується значною мірою під впливом утопії та міфу, що впливають, відповідно, на раціональну та ірраціональну складові ідеології.

Звичайно, ні ідеологію, ні міф ніхто не називає утопією тільки за наявності деяких спільних рис. Сюди ж можна віднести і релігію, яка іноді також буде ідеальні моделі, наприклад Царство Боже. Антиутопія в свою чергу є логічним продовженням утопії, її виходом на новий рівень, проте явищем цілком самостійним, адже перехід у XX – XXI століттях до антиутопії та зростання її популярності зовсім не означає кінець утопії як жанру.

Враховуючи усе викладене вище, ми проходимо до висновку, що утопія є складною синтетичною конструкцією, логічною та схематичною, здатною відобразити уявлення про ідеал політичного устрою. Складність утопії як предмета дослідження зумовлює плюралізм методологічних підходів до вивчення цього феномену. Ми зупинимося на кількох основних.

Утопія як система цінностей та норм. Нормативний та ціннісний аспекти утопії впливають з функцій утопії, зокрема з таких як аксіологічна, виховна та соціально-політична. Значна частина дослідників утопії сходиться на тому, що утопія як така формує нову систему цінностей, якою і визначається. В даному випадку можна стверджувати, що декларовані цінності визначають інституційне наповнення системи, тобто сам суспільно-політичний устрій є похідним від тих системовизначальних цінностей, які покладені в основу конкретної утопії. При цьому ми повинні пам'ятати, що основним системостворчим принципом утопії як жанру та напряду є людина – утопія за суттю своєю є гуманістичною, тобто виходить з людини та існує заради людини, отже, ми говоримо про так звану людиновимірність та антропоцентричність утопії, де людина зі своїм щастям справді постає основною цінністю.

Аналізуючи аксіологічний аспект утопії О. Петрушенко наголошує на тому, що «навіть якщо автор утопічного твору не декларує відкритим текстом свої ціннісні вподобання, їх доволі легко можна вивести, вичленити із самого тексту» [74, 67]. Тобто, будучи явними чи прихованими, цінності завжди є доволі помітними для дослідника, тому особливості ціннісного складу утопії дають можливість певним чином класифікувати всю утопічну літературу, а, як наслідок, порівнювати та аналізувати ці утопії через засади їх появи. Окрім того, варто звернути увагу на те, що, не зважаючи на різні акценти, які розставляють автори утопій, всі ці концепції сходяться на тому, що засадничими цінностями є рівність та справедливість.

Більше того, утопія в рамках даного підходу визначається не тільки як ієрархічна система цінностей, але і як нормативна система, яка регулюється значною кількістю правил та може існувати тільки в їх рамках. Так, В. Денисенко наголошує на тому, що утопія за своєю природою є «безміру нормативно-регламентною» [23, 16], а сама ця нормативність має обмежувальний характер та визначається обмеженнями матеріальної складової. Тобто, обмеження можливостей

володіння приватною власністю призводять до інших обмежень прав людини, що врешті-решт і складають нормативний кістяк утопії, регламентуючи усі сфери життя людини. Таким чином, утопії формують тоталітарні системи, в яких регулятивно-нормативна база настільки розвинута, щоб контролювати можливості розвитку кожного індивіда. При цьому індивід, керуючись системою цінностей, яка і підтримується нормативною системою, і сам не прагне до виходу за її рамки, раціонально оцінюючи перспективи досягнення щастя саме в цій системі.

Утопія як модель розвитку суспільства. Будучи відображенням суспільного ідеалу, утопія, зрозуміло, перетворюється на модель, за якою повинне розвиватися суспільство, яке прагне досягти ідеального стану. В цьому плані утопія відображає мету політичного розвитку, який передбачає можливість наближення до зображених в утопічній конструкції інститутів. Важливо звернути увагу на можливість досягнення такої мети, а отже і повноти реалізації утопії в політичній практиці. Зрозуміло, що утопія сама по собі є неможливою для повноцінної та повномасштабної реалізації, однак міра наближення до утопії є ознакою реалізації утопії. Аналізуючи даний підхід до трактування утопії, зосередимося на ідеях М. Бердяєва, представлених в його праці «Про рабство та свободу людини». Так, він робить акцент на тому, що «утопії набагато більш здійсненні, ніж це здається». Власне, здійсненність утопії визначає її значущість для життєдіяльності суспільства та його розвитку. При цьому М. Бердяєв наголошує на тому, що різні утопії володіють різним реалізаційним потенціалом, причому саме радикальні утопії є більш сприятливі для реалізації, ніж утопії помірковані.

Розглядаючи утопію як теорію, М. Бердяєв звертає увагу на те, що «в порівнянні з утопією інші теорії і напрями виявляються частковими і тому є менш надихаючими». Утопія, будучи тоталітарною, залишається ідеалом суспільного устрою, тому викликає у суспільства бажання її реалізувати. Не зважаючи на те, що утопічні інститути на перший погляд здаються статичними, саму утопію М. Бердяєв вважає наділеною динамічною силою, яка «концентрує і напружує енергію

боротьби» [10, 124]. Це створює плацдарм для боротьби суспільства за ідеал, надихає суспільство. Тобто, утопія жодним чином не програє ідеології, надаючи суспільству потенціал та напрям розвитку. Причому саме радикальні утопії є значно більш надихаючими, ніж помірковані. Так, розглядаючи ідеал французької революції як утопію, М. Бердяєв наголошує на тому, що успіху досягли не жирондисти, які були поміркованим крилом революційних сил, а саме якобінці. Тобто, не лише сама утопія володіє мобілізаційним потенціалом, але й її форма має важливе значення для виявлення її справжніх реалізаційних можливостей.

Утопія як форма суспільної свідомості. Даний підхід представлений, зокрема, поглядами К. Мангайма, який в своїй праці «Ідеологія та утопія» розглядає утопію саме як форму світосприйняття, що володіє певними викривленнями. Так, він звертає увагу на те, що утопічною можна назвати «свідомість, що не знаходиться у відповідності з буттям, що її оточує» [57, 164]. Таким чином, утопія є способом мислення, що базується на порівнянні фактів наявної реальності та певного не пов'язаного з нею потенційного стану системи. Разом з тим, характерною є певна «присутність», «участь» реальності в побудові утопічних форм свідомості – «кожна стадія історичного буття огорталась уявленнями, трансцендентуючими це буття», тобто саме буття і є причиною виникнення утопії, матеріалом для неї.

Не зважаючи на те, що утопія є формою свідомості, що базується на викривленнях у сприйнятті світу, вона залишається логічною структурою, що відображає можливий суспільний устрій. Така логічна модель, на думку К. Мангайма, формується в процесі трансценденталізації фактів суспільної дійсності. Так, він звертає увагу саме на те, що люди в процесі своєї інтелектуальної діяльності орієнтуються більшою мірою на трансцендентні чинники, а не на іманентні. Однак, не зважаючи на це, впродовж усього періоду розвитку людства, були створені не тільки утопічні моделі, але й цілком можливі для реалізації проекти суспільного устрою. Тим не менш, утопічною можна називати таку модель

лише тоді, «коли вона діяла в тому напрямку, який повинен був призвести до знищення існуючої “структури буття”» [57, 165].

К. Мангайм розглядає утопію в комплексі та в порівнянні з ідеологією, акцентуючи на тому, що обидві форми свідомості є хибними, так чи інакше викривляючи реальний світ. Тим не менш, важливою є і відмінність, яка визначає сфери та форми існування ідеології та утопії. Так, ідеологією в уявленні К. Мангайма є «ті трансцендентні буття уявлення які de facto ніколи не досягають реалізації свого змісту» [57, 166]. Таким чином, ідеологія, на відміну від утопії, не веде до знищення існуючої суспільної структури в випадку її реалізації, а лише породжує ситуацію суспільного збурення.

Утопія як рамка для побудови більш детальних моделей політичного устрою. Автором даного підходу був Р. Нозік, який звернув увагу на спрощення, що було притаманне для всіх утопічних концепцій. Значущим є те, що кожен з авторів утопії «був абсолютно впевненим в достоїнствах своїх власних уявлень і в їх виключній правильності» [69, 198], однак всі вони не звертають уваги на можливу різницю між людьми, яка не дозволить зійтися їм в рамках одного суспільства. Це пов'язано з тим, що ідеальне становище для однієї людини є абсолютно протилежним для іншою, тобто індивідуальні особливості мають бути враховані для створення справжнього ідеального суспільства. Зокрема, Р. Нозік наголошує на наступному: «жоден утопіст не стверджує, що всі індивіди в його суспільстві ведуть абсолютно однакове життя, присвячують однаковий час одним і тим же видам діяльності». Тобто, навіть при тому що утопісти не визнають індивідуалізму як такого, вони не відкидають індивідуальних особливостей, розуміючи, що для зображення справді ідеального устрою, вони повинні або врахувати особливості та потреби кожної людини, або ж не враховувати їх взагалі.

Таким чином, саме спрощення є тим варіантом, що дозволяє розглядати мінімальні потреби людини як такі, що достатні для досягнення нею щастя. Одночасно спрощення є неможливим та недовірним без деталізації - автори-утопісти

прагнуть описати ідеальний устрій в якнайдрібніших деталях, однак звертають увагу в першу чергу на те, що здається їм важливим. Тобто, деталізація дозволяє державі та суспільству регулювати життя людини настільки, щоби убезпечити її від будь-яких ситуацій, що можуть зробити її нещасливою. Саме такий захист від нещастя і є варіантом, який утопія пропонує для досягнення людиною щастя – в даному випадку мова йде про гарантії, які можуть бути дані людині державою та суспільством.

Висновок, до якого приходять Р. Нозік, полягає у тому, що навіть не зважаючи на значну деталізацію описуваного в утопії суспільного устрою, неможливим є зображення такого суспільного устрою, за якого життя усього суспільства буде стандартизованим. Тобто, утопія формує тільки рамку, в межах якої буде існувати суспільство, вкрай деталізуючи її, з метою унеможливлення виходу за неї. В межах цієї рамки формується простір, в якому «люди вільні добровільно об'єднуватися, щоби спробувати реалізувати власний ідеал хорошого життя в ідеальному суспільстві» [69, 199]. Таким чином, декларується можливість та неминучість виникнення утопій всередині утопії.

Взаємозв'язок утопії та антиутопії як її логічного продовження та видозміни чітко можна простежити при використанні *семіологічного* підходу. Тут варто зауважити насамперед, що антиутопія постає з утопії; по суті, утопія в процесі свого розвитку перетворюється на антиутопію, коли ідеальна система відживає себе та зводиться до абсурду. Внаслідок цього переходу залишається сталою інституційна складова, проте змінюється символічна.

Для пояснення символічного трактування елементів утопії та антиутопії коротко обґрунтуємо таку необхідність і дамо чітке розуміння нами аналізованих категорій. Насамперед зазначимо, що розділяємо тезу Ч. Морріса про двояке відношення між семіотикою та науками: «З одного боку, семіотика – це наука в низці інших наук, з іншого боку, це – інструмент наук» [65]. У зв'язку з цим можна констатувати, що знак – основна категорія семіотики – є складовою всього, що

оточує людину, знаками наповнена і буденна свідомість, і наукова сфера, тобто так чи інакше все оточуюче становить знакові системи. Проте знаки буденної сфери буття людини переважно не потребують додаткового трактування, їх розуміння відбувається на підсвідомому рівні. Для наукової ж сфери семіологічний аналіз є цінним інструментом, який дає змогу оцінювати не зміст наукового тексту, а прихований його сенс, виражений у символах, котрі його формують.

Більшість теоретиків семіотики наполягають на розрізненні категорій «знак» і «символ», розуміючи символ як частковий випадок знаку, один з його різновидів. Так, Ч. Пірс розділяє знаки на три категорії або групи: іконічні, індексальні та знаки-символи.

Ми зосередимо увагу саме на символі – основній складовій тексту, хоча, безперечно, в будь-якому тексті більшою чи меншою мірою присутні всі три види знаків. Водночас зауважимо, що символи в кожному конкретному об'єкті аналізу можуть бути закладені як свідомо, так і несвідомо. Звичайно, тексти, котрі становлять об'єкт нашого аналізу, є логічними теоретичними конструкціями. Проте ми не можемо виключати ймовірність наявності в системі кожного з них одного чи кількох символів, закладених автором несвідомо під впливом особливостей його світосприйняття або тенденцій, актуальних у момент створення тексту. Разом з тим, свідоме чи несвідоме закладення символів не відіграє для нас значної ролі. Нас більше цікавить феномен, образ, який виникає у свідомості читача унаслідок прочитання цих символів.

Аналізуючи особливості форми утопії, О. Петрушенко звертає увагу на те, що «утопія доволі часто користується симулякрами» [76, 84]. Зокрема, вона робить акцент на таких абстрактних поняттях, як, наприклад, справедливість, щастя тощо. Саме ці поняття значною мірою визначають зображуваний утопією соціально-політичний устрій, однак жодним чином не пояснюються в самій теоретичній конструкції утопії. Це призводить до того, що вони певною мірою відокремлюються від реальності, яку описують, що і веде до вже згаданої описаної

К. Мангаймом трансценденталізації. Утопія, формуючи такі симулякри, створює гіперреальність, «яка постає більш реальною, ніж сама реальність» [76, 84]. Людина в цьому випадку не просто стає другорядною, утопія все-таки твориться людиною та виходить з людської потреби. Разом з тим, на перший план утопія виносить саме створені нею симулякри, О. Петрушенко навіть припускає, що вони можуть бути розглянуті як одна з сутнісних ознак утопії.

Розглядаючи утопію як феномен філософської та політичної думки, ми повинні також звернути увагу на те, що, не зважаючи на те, який підхід до означення утопії ми оберемо, утопія не претендує на науковість свого пояснення суспільно-політичних процесів та явищ, тобто не слід раціональність ототожнювати з науковістю. Так, утопія «являє собою інтелектуальну конструкцію, що сприяє співпадінню місця думки з інтуїтивно сприйнятим чи простором, чи простором, що сприймається», тобто лише певне уявлення про простір, в якому може бути реалізована утопія, є підставою виникнення утопічного концепту. Можна констатувати, що такий простір може бути як реальним, що характерно для пізньої утопічної думки, зокрема для утопій XIX століття, так і уявним, що притаманно швидше для більш ранніх утопічних концепцій, зокрема Нового часу. Цей уявний простір зорієнтований на утопію та влаштований таким чином, щоб якнайповніше відповідати її вимогам. Варто звернути увагу на класичні утопії, які розміщені в максимально закритому просторі. Цьому сприяє острівне розташування, що зменшує можливість контакту з іншими державами, тобто немає можливостей потрапляння в внутрішнє середовище утопічного суспільства ідей, що суперечать існуючому устрою.

На нашу думку, варто звернути увагу насамперед на той факт, що утопія як проект соціально-політичного устрою є неможливою для реалізації на практиці. Так, зокрема, до цього звертається Г. Маркузе, який наголошує на тому, що «неможливість здійснення проекту нового суспільства має місце тоді, коли перетворенням заважають суб'єктивні та об'єктивні фактори даної соціальної

обстановки — так звана незрілість соціальної ситуації» [58]. Тобто, реалізація утопії потенційно можливою лише за умови, що саме по собі суспільство буде готовим прийняти всі ті перетворення, які пропонує логічна конструкція утопії. При цьому йдеться про те, що до змін має бути готове все суспільство, а не просто більша його частина, що робить утопію неможливою для реалізації в рамках великих соціальних спільнот. Ми вже звертали увагу на те, що утопія є винятково раціональною та передбачає добровільну згоду суб'єкта на побудову утопічного суспільства. Нав'язування певній його частині такого устрою вже порушує принципи потенційної реалізації утопії, тобто така реалізація буде вже не реалізацією утопії як ідеального устрою.

Окрім того, існують і об'єктивні причини, що не сприяють реалізації утопії на практиці, до таких Г. Маркузе, зокрема, відносить варіант, коли утопічний проект «суперечить певним науково визначеним законам, біологічним законам, фізичним законам» [58]. Сам факт існування таких суперечностей науці в тій чи іншій утопічній концепції ставить устрій, описаний в цій концепції, поза межі існуючого світу, а саму концепцію робить абсолютно неможливою для реалізації. При цьому ми не говоримо про суперечності науці, які потенційно будуть подолані науковими досягненнями майбутнього. Водночас під таке припущення можуть бути підведені чи не всі подібні факти, тому нам варто обмежитися тими, що можуть бути нівельовані в найближчому майбутньому судячи з наявних в сучасному нам світі наукових досягнень. Проте, ця суперечливість є відносною та може бути знівельована науковими досягненнями майбутнього.

Специфічною рисою утопії є її наближеність до далекосхідної філософії своєю синкретичністю. В утопії нероздільними є політичне, соціальне, релігійне та культурне, вони не тільки становлять єдине ціле суспільного буття, але й по суті являють собою доволі специфічний сплав. Можна навіть стверджувати, що утопія пропонує не модель політичного устрою, а швидше спосіб життя, який для

успішної реалізації утопічного політичного ідеалу на практиці має бути прийнятим суспільством.

Адекватне вивчення утопії можливе, на нашу думку, тільки якщо розглядати її як властиво синкретичну цілісність, не намагаючись штучно розділити її на складові. В даному контексті до утопії варто застосовувати органіцистську теорію і досліджувати її складові, в тому числі і політичну, окремо від інших, проте в органічній єдності з ними.

Важливо наголосити при цьому на тому, що в утопії не тільки не виокремлюється з цілісної системи політика, але і не можна говорити про домінування політичного в утопічній теоретичній системі. Так, наприклад, не меншу роль відіграє соціальне як основа політичної системи утопії. Водночас існує певна специфіка соціального буття в утопії, яка включає характерний для утопії перехід до крайностей. В цьому випадку такою крайністю є існування в соціумі як єдина форма міжіндивідуального спілкування. Приватна сфера повністю поглинається публічною, її існування є неприпустимим та загрозовим для існуючого політичного порядку та системи благоденства усіх членів суспільства.

Відсутність чіткого домінування політики породжує вельми специфічний елемент в утопії, який ми пропонуємо називати прихованою політикою. Йдеться про існування форм політичного в інших сферах суспільного буття, насамперед в соціальній. Вони не є чітко диференційованими, виокремленими в політичні інститути чи оформленими як політичні практики певного – утопічного у нашому випадку – суспільства. Фактично це означає наявність політичного підтексту в буденних практиках, а саме так і формується утопічна політика – у повсякденних соціальних ритуалах в тому числі.

Тут ми повертаємося до вже згадуваної схематичності в конструюванні політичної системи утопії. В побудованій, уже готовій схематичній і не деталізованій системі неминуче залишаються незаповнені місця, що, до речі, є одним з факторів, які роблять утопію абсолютно непридатною для втілення на

практиці. Значна кількість «білих плям» не дозволяє навіть при найбільшій прискіпливості до реалізації деталей побудувати утопію. Водночас сама по собі схематичність створює додаткову можливість для включення інтерпретатора.

Специфіка гуманітарних та поведінкових наук полягає в тому числі і в певній залежності отриманого знання від інтерпретатора та його точки зору. Зміна розстановки акцентів, що відбувається в структуралізмі, робить основним суб'єктом пізнання не автора тексту, а інтерпретатора, тому, власне, процесу інтерпретації відводиться більш значна роль, на рівні з процесом конструювання тексту. Додаткова можливість включення інтерпретатора в утопії, на нашу думку, є свідомим актом зі сторони автора. Останній в такий спосіб створює простір для вдосконалення утопії, її розвитку, що здається парадоксальним у випадку, коли ми ведемо мову про досконалу систему.

При цьому варто звернути увагу на те, що в утопії схематично відображені інститути, проте не принципи чи закони функціонування ідеальної системи. Це приводить до висновку, що на провідне місце утопія виводить принципи, залишаючи інститути вторинною складовою, тим, що окреслює та відмежовує простір, в якому відбувається становлення ідеалу, проте не визначає його. Так, інститути характеризують устрій, а принципи – забезпечують логіку його формування та функціонування, тому інститути і зображені більш схематично. Вони можуть бути проінтерпретовані, тоді як інтерпретація принципів ставить під загрозу існування ідеального ладу. Тобто принципи мають абсолютний характер, тоді як інститути можуть розбудовуватись чи звужуватись, проте не виходити за конкретні окреслені автором рамки. Таким чином, пишучи утопію, автор створює розмітку, в рамках якої згодом через посередництво інтерпретації вибудовується ідеальне суспільство.

Саме звідси виходить неможливість реалізації утопії, що може мати, на нашу думку, декілька причин, зокрема:

- Автор та інтерпретатор не можуть повністю зійтись з приводу елементів побудованої моделі. Це можливо навіть у тому випадку, коли автор та інтерпретатор – по суті одна особа, як це було, коли Р. Оуен намагався втілити в життя свою утопію. З точки зору Р.Барта після написання тексту автор «помирає», відчужується від власного творіння та переходить на роль інтерпретатора. В процесі життєдіяльності життєва позиція людини може змінюватися, тому вона ніколи вже не буде тим самим автором, яким була в момент написання. Невідповідність між позицією автора та сприйняттям інтерпретатора таким чином є неминучою та призводить до внутрішнього конфлікту в системі утопії.
- В політичній системі суспільства не можуть бути побудовані інститути, що відповідають принципам утопії. Ми неодноразово наголошували на первинності принципів для політичної системи утопії та повній залежності від них політичних інститутів. Якщо об'єктивні чи суб'єктивні причини не дозволяють реалізувати в інституційному аспекті принципи утопічної політики, утопія реалізованою не буде. В даному випадку гіперболізація, притаманна утопії, не дозволяє побудувати інститути, оскільки для цього немає реальних умов. Так, наприклад, вже згадувана абсолютна раціональність кожного члена суспільства є неможливою, що підриває основи утопічної політичної системи.
- В процесі інтерпретації розвиток інститутів утопії вступає в суперечність з принципами. Ця причина впливає з попередньої і за суттю своєю значною мірою з нею перегукується. Навіть якщо утопія є достатньо схематичною, щоб на перший погляд не було помітно нежиттєздатності її інститутів, при спробі їх побудови в реальності неминуче виникає необхідність інтерпретації та деталізації. Механізми функціонування інститутів, не розкриті в утопії, на практиці виявляються нереалістичними, адже утопія відповідає не на питання «Як повинні функціонувати інститути ідеального суспільства?», а на питання

«Якими мають бути інститути ідеального суспільства?» Зрештою, така описовість є ознакою усвідомлення автором нереалістичності власного задуму.

В будь-якому випадку інтерпретація в внутрішній структурі утопії відіграє дуже значну роль. Схематичність утопії говорить про усвідомлення автором інтерпретативності своєї моделі, тобто розуміння того факту, що в випадку спроб реалізації побудувати описане суспільство неможливо без певного переосмислення визначених інститутів. Фактично для нас це означає свідому побудову устрою, що не може пройти перевірки політичною реальністю, адже сам по собі спрямований не на впровадження інститутів, а на утвердження принципів як складової певного політичного ідеалу.

Окрім утопії як жанру варто звернути увагу на утопію як імпульс. Утопічність є важливою рисою європейської культури як такої та починає проявлятися значно швидше, ніж з'являється утопія як жанр. Так, іспанський теоретик Ф. Аїнса стверджує, що риси утопічності можна віднайти в більшості творів європейської культури, і якби всі твори, що мають ознаки утопізму, ми називали утопіями, то нам довелося б вважати Біблію утопією. Більше того, Ф. Аїнса наполягає на необхідності проаналізувати в чому утопія як жанр «наближається до суміжних жанрів і чим відрізняється від них» [1, 17]. Власне, до суміжних жанрів він відносить перекази, міфи, легенди тощо, і саме поняття утопізму дає можливість відділяти їх від власне утопії.

Утопічний імпульс в даному випадку є інтенцією тексту, його наближенням до утопії, навіть якщо автор не намагався надати самому тексті рис утопічності. Ф. Джеймісон зазначає: «ми повинні робити розрізнення між утопічною формою та бажанням утопії: між написаним текстом або жанром та чимось таким як утопічний імпульс, помітний у повсякденному житті та його практиках за допомогою спеціалізованих герменевтичних методів чи методів тлумачення» [137, 115]. Тобто, утопічний імпульс – властивість, що характеризує європейську культуру в

принципі, властивість реалізації прагнення до утопії в тій чи іншій формі. Звичайно, утопія не є виключним явищем європейської культури, не властивим іншим культурам, проте, зараз, на нашу думку, бажання утопії поширюється саме через механізми західної масової культури, а утопічний імпульс присутній в цілій низці творів, що не мають утопічного характеру чи навіть не володіють утопізмом як рисою. Водночас утопічний імпульс не існує незалежно від утопії, окреслення певного ідеалу, тому, на нашу думку, зараз він межує з ідеологічними постулатами поширення цінностей демократії та західної цивілізації.

Ми маємо на увазі, що утопія є не лише жанром в політичній теорії, проте водночас і тенденцією, яку необхідно враховувати, досліджуючи розвиток політичної думки в різні періоди. Йдеться не лише про утопічність, як рису, яка є притаманною для різних творів, що з тих чи інших причин не можуть називатися повноцінними утопіями. Утопія настільки глибоко виявляється закладена в фундамент західної політичної науки, що існує в більшості політичних теорій як прихований код. Приховані риси та елементи утопічності можна знайти в різних політичних теоріях, які насправді до утопії жодного відношення не мають. Водночас пам'ять жанру в доволі специфічному своєму вияві змушує дослідників звертатися до утопії в тому числі і на підсвідомому рівні.

На сучасному етапі ця тенденція переходить в антиутопійну точно так само, як утопія переходить в антиутопію. І йдеться не тільки та не стільки про те, що антиутопійний код в більш чи менш помітному вигляді присутній в різних теоріях, але й про значущість його для розвитку сучасної політичної думки. На сучасному етапі недосконалість розглядається вже не як те, що необхідно подолати, але як природний стан речей в світі, в якому важливим елементом є діяльність людини. Досконалою саморегульованою системою є лише природа, система, в якій основним актором є людина, не може бути стабільною. Тому існують тільки дві реальні альтернативи: недосконала політична система, або побудова ідеалу, власне

антиутопічного, в якому людина не буде суб'єктом, навіть більше – не матиме жодного впливу на політичну систему.

О. Петрушенко розглядає антиутопію як продукт певних установок в свідомості індивіда та суспільства. Перехід до антиутопії, на її думку, пов'язаний з певною дискредитацією основних цінностей, що відстоюються утопією в принципі, зокрема рівності. Виявлення негативного аспекту соціальної рівності веде до того, що дискредитується і сама утопія, яка цю рівність навіть не стільки пропонує, скільки нав'язує. Саме тому, звертаючи увагу на той стан суспільства, який отримується в результаті спроб встановлення абсолютної соціальної рівності, в суспільній свідомості формується відповідна установка, що зав'язана на негативі такого явища. Тобто, «на рівні суспільної психології поширюється стереотип: “тримайся за те, що є, бо може стати ще гірше”» [75, 67], а сама антиутопія є моделлю тієї гіршої системи, до формування якої може призвести спроба втілення цінностей утопії.

В даному випадку можна говорити про те, що для суспільства пріоритетним стає збереження існуючого стану речей, а спроби експериментів викликають страх. Суспільство не знає, куди приведе його прогрес, а «антиутопії постають симптомом того, що ідея суспільного прогресу в суспільній свідомості блокується» [75, 67]. Тим не менш, на нашу думку, не можна говорити про повне блокування ідеї прогресу як передумову чи ознаку антиутопійного дискурсу. Антиутопія блокує звернення до ідеалу, до досконалого суспільства, яке не може бути реалізоване в жодному випадку. Якщо досягнення досконалості неможливе, а спроби повного її втілення призводять до формування суспільства, яке не здатне виконати свої функції та забезпечити розвиток своїх громадян, то немає сенсу намагатися її досягти. Проте, це зовсім не означає відкидання антиутопією розвитку в принципі, лише відкидання можливості приходження до певного умовного «кінця історії», кінцевої точки в розвитку.

З цим підходом пов'язана також ідея про антиутопію як форму соціального прогнозування. Можна вести мову про те, що антиутопія, як, в принципі, і утопія, формує інститути, що могли би бути реалізовані в майбутньому. Разом з тим, на нашу думку, тут варто провести чітку границю – антиутопія в даному випадку найчастіше виходить не з певного ідеалу, як це відбувається з утопією, а з наявного стану соціальної та політичної системи, тобто описані в антиутопічній теорії інститути є не продуктом раціонального осмислення певного ідеалу, але швидше удосконаленими інститутами та механізмами суспільства, які при цьому вважаються не ідеальними, але оптимальними для соціального розвитку. Так, можна помітити, що якщо ще в середині минулого століття антиутопії виростили в основному з соціалістичних ідеалів, то на сучасному етапі зростає кількість антиутопій, які виходять з демократичного ідеалу.

Розглядаючи футурологічну орієнтацію антиутопії у ціннісному розрізі, А. Дидров наголошує на тому, що «антиутопія, як правило, пропонує читачеві конструкти, принципово орієнтовані на системи цінностей минулого або теперішнього» [26]. Тобто, антиутопія не те щоби не пропонує цінностей, вона пропонує цінності, які виходять не з людини, а з абстрактного ідеалу, якому конкретна людина має підпорядкуватися. Фактично, антиутопія повинна сформувати розуміння розвитку як потенційної небезпеки для становища людини. Мається на увазі той самий страх прогресу, який закріплюється в свідомості шляхом побудови картин майбутнього, в якому людина не є значущою в рамках суспільства. Саме тому можна говорити, що утопія зорієнтована на ті цінності, що були характерними для суспільства минулого по відношенню до зображуваного суспільства. Тобто, цінності, на яких засноване антиутопічне суспільство, постають як антицінності, які насправді виступають тільки як хибні цінності хибного суспільства.

В рамках антиутопії прогрес, таким чином, розглядається як самоцінність, вища цінність в існуючому ідеальному суспільстві. Такий прогрес вимірюється

насамперед в показниках технологічних, економічних та соціально-економічних, проте значно менше значення відводиться духовним цінностям. Утопія заснована на виключній раціональності та прагне виключити ірраціональні елементи зі структури суспільства. Саме тому антиутопічне суспільство демонструє характерне для утопії недбале ставлення до духовної складової життя людини. Раціональність перемагає над ірраціональністю та влада опиняється в руках найрозумніших, саме тому система перетворюється на «апофеоз організації під необмеженою духовною диктатурою інтелектуалів» [99], а ця диктатура припускає саме виключення того, що не піддається раціональному осмисленню та контролю з боку розуму.

Іншим можливим варіантом означення антиутопії є визначення її як протилежності утопії. Тобто, ми говоримо про антиутопію саме як про анти-утопію, абсолютне протиставлення утопічній моделі. Якщо утопія покликана відобразити ідеальне суспільство, суспільство загального благоденства, в якому держава турбується про можливість досягнення щастя кожним з індивідів, то «антиутопія покликана загострити певну соціальну ситуацію, викликати відразу до неї, запропонувати читачеві (глядачеві) однозначно негативний висновок (чи наслідок) щодо певних соціальних явищ чи процесів» [77, 147]. При цьому чи не основним є той факт, що змальоване в антиутопіях суспільство тільки зовнішньо зберігає риси ідеальної держави, тобто утопії, фактично ж дослідники, що притримуються даного підходу, вважають, що ідеальність зображеного в антиутопіях суспільства є настільки перебільшено-награною, що помітити неідеальність ідеалу відносно просто.

Фактично, представники даного підходу наголошують на тому, що антиутопія з'являється тоді, коли утопія вичерпує себе, а її промахи стають очевидними для суспільства. Така нереальність ідеалу, відсутність потреби в ньому спричиняє перетворення утопії на антиутопію, апелюючи до потреби суспільства насамперед в стабільності, а не в непередбачуваному розвитку. Таким чином, антиутопія виходить з утопії, проте формою утопії не є, адже не бере від утопії по

суті нічого, лише перекривлюючи її риси, дзеркально відображуючи позитив у негатив. В такому випадку, фактично, можна стверджувати, що «всі утопії переростають в антиутопії саме тоді, коли протидія будь-чому стає в них самоціллю і починає домінувати над втіленням власних ідеалів» [15, 47]. Тобто, долею будь-якої утопії у момент, коли вона вичерпає себе, є перетворення на антиутопію.

Йдеться про те, що антиутопія закладена в самій утопії з моменту її виникнення, вона формується в парадоксі утопії – формування тоталітарної системи та обмеження прав і свободи людини заради щастя самої людини. При цьому ми не говоримо про те, що утопічна, і, як наслідок, антиутопічна система є класичною тоталітарною системою, що існує на основі ідеології, а ідея є тільки фасадом тоталітарних механізмів. Утопічна система, яка, зрештою, відтворюється в антиутопії, не існує заради самовідтворення та задоволення потреб еліти, але заради реалізації щастя всього соціуму та кожного індивіда в ньому. Проте, антиутопія приходить до того, що людина має право на вільний вибір свого щастя, тому воно не може бути забезпечено тоталітарними методами. Тобто, утопія стає антиутопією, коли з'являється розуміння невідповідності мети та засобів існування системи, а «антиутопія показує, як утопічний ідеал по мірі свого втілення в реальність перетворюється в свою повну протилежність» [15, 47].

І тим не менш, ми вважаємо, що абсолютної впевненості в даному випадку бути не може, адже ми не можемо охопити всі створені за весь період часу від моменту свого виникнення утопії, щоб простежити, чи справді кожна з них перейшла в антиутопію. В даному випадку можна говорити про те, що перетворення на антиутопію є потенційним наступним етапом розвитку кожної утопії, проте стверджувати, що кожна утопія доходить до цього етапу не можна. Разом з тим, антиутопія є закладена в самій утопії, тому її розвиток є природним та питанням є тільки визначення моменту здійснення цього переходу.

Таким чином, під антиутопією ми розуміємо сформовану модель соціально-політичного устрою, яка зображає ідеальний з точки зору економічного та технологічного розвитку стан розвитку суспільства, при цьому обмежуючи свободу людини та її права, підпорядковуючи їх тотальному контролю. Фактично, можна стверджувати, що антиутопія – це «ідеальне, на перший погляд, суспільство засноване на антигуманному тоталітаризмі» [90]. Окрім того, можна констатувати, що антиутопія намагається не лише сформувати у людини негативні асоціації, зв'язані з невпинним технічним прогресом та знеособленням людини в розвинутому світі, але й розвинути розуміння саме людини як самоцілі та найвищої цінності, яке втрачається в антиутопічному суспільстві. Тобто, антиутопія є другою стороною утопії, тим самим утопічним суспільством, зображеним під іншим кутом зору: не через призму розвитку інститутів чи технологій, а через призму свободи людини.

В такий спосіб антиутопія приходить до людини та необхідності утвердження її свободи, в той самий час, коли утопія з цього виходить. Новий час, який і є періодом виникнення утопії, утверджує людину як цінність, вона «значима не завдяки владі, власності, походженню, а просто розумові» [21, 19]. Проте, навіть не зважаючи на гуманістичну спрямованість, утопічна держава залишається тоталітарною, не даючи людині самостійно розпоряджатися своєю свободою. Антиутопія, будучи похідною від утопії, повертає людині її свободу та право вибору, але при цьому людина повинна сама захотіти повернути собі свободу. Тобто, людина, що щаслива в системі антиутопічного суспільства, не зважаючи на обмеження її прав, не може вирватися з системи та повернути собі свободу. Фактично, можна стверджувати, що індивід самостійно приходить до усвідомлення хибності суспільства, в якому він існує, і лише тоді він здатний на зміну свого положення в системі.

Зрозуміло, що сама система не тільки не визнає індивіда, що готовий боротися за свою свободу, але й намагається придушити будь-яку його діяльність.

Не зважаючи на те, що антиутопія базується на справжньому забезпеченні щастя кожної людини, можна говорити про те, що форма цього щастя людині нав'язується. Для цього індивід повинен бути перетворений на одновимірну людину та легко піддаватися дії стереотипів та соціальних установок, які і формують ідеальне суспільство антиутопії. Система боїться того, що протидія людини, що усвідомила свою справжню значущість та цінність, може знищити її, хоча насправді «змінити систему вона не може в принципі». Саме тому вона прагне захиститися, втім, робить це не стільки заради самозбереження, скільки для продовження здійснення своєї основної функції – забезпечення щастя своїх громадян. Про цей аспект ми не повинні забувати, адже антиутопія залишає утопічний ідеал, намагаючись показати його неефективність, а не змінює його, що вже означало б підміну ідеалів і формування не анти-утопії, а анти-ідеалу.

Нам важливо розуміти, що, виформовуючись на основі утопії як її протилежність та заперечення, антиутопія зберігає основні сутнісні та системотворчі характеристики утопії. Тобто, змінюється не контекст, в якому існує певна політична система, що вважається ідеальною, а її трактування. Однією з специфічних характеристик утопії є значна міра раціоналізації дійсності. Виникаючи в Новий час, утопія базується на раціоналізмі, причому має на увазі не тільки раціональність утопічної системи, але й абсолютна раціональність громадян утопічної держави. Всеохоплююча раціональність як одну з основних рис утопії і виділяється в більшості антиутопій, доводячись до абсурдності.

Можна стверджувати, що для суспільства утопії раціональність має ціннісний характер, тобто абсурдизація раціональності є по суті елементом абсурдизації ціннісної системи утопії, що є необхідним в процесі творення антиутопії як такої. Антиутопія абсолютизує раціональність, і лише в цьому випадку раціональність як системовизначальний елемент та цінність утопії може бути спростована. В антиутопічній системі раціональність перемагає над ірраціональністю та влада опиняється в руках найрозумніших, саме тому система перетворюється на

диктатуру інтелектуалів, яка передбачає саме виключення того, що не піддається раціональному осмисленню та контролю з боку розуму.

Тобто, тоталітарна система антиутопії базується на абсолютному контролі, що забезпечується насамперед розумом, а не силовими методами. Навпаки, репресивні апарати в антиутопії базуються на раціональній складовій. Диктатура розуму є визначальною для підтримки функціонування системи антиутопії, причому абсолютна раціональність є ознакою саме держави. Раціональний характер держави створює умови для забезпечення щастя всього суспільства, причому під щастям в даному випадку розуміється життя людини в оптимальних для неї психофізіологічних та соціально-економічних умовах. Таким чином, антиутопія заперечує можливість суспільства називатися ідеальним, якщо воно не дає людині права вибору.

Антиутопія декларує ірраціоналізм як необхідну складову людського життя, в тому числі в соціальній та політичній сфері. Залишаючи за людиною право на ірраціональність, антиутопія розширює межі її свободи, суттєво звужені утопією заради її (людини) щастя. Врешті-решт, антиутопія приходиться до того, що ірраціоналізм – це раціоналізм. Тобто, антиутопія передбачає включення ірраціонального фактора розвитку суспільних та політичних процесів як раціональну дію. Антиутопія приходиться до розуміння раціоналізму та ірраціоналізму в їх єдності, за рахунок цього звертаючись до людини як до ключового актора політики, раціонально-ірраціонального (або ірраціонально-раціонального) в своїй основі.

В даному випадку постає проблема вибору, знята в утопії: людина не обирає, бути їй щасливою чи ні, це гарантує їй держава, тоді як антиутопія приходиться до того, що таке нав'язування щастя приводить до втрати його цінності для людини та необхідності пошуку нового задоволення.

Тут заради справедливості варто зазначити, що сама по собі утопія, на нашу думку, має гедоністичний характер навіть не зважаючи на те, що ідеальна система

побудована на принципі задоволення мінімальними обсягами необхідного для людської життєдіяльності. Життя людини в утопії можна назвати аскезою в рамках суспільства, коли всі його члени не відмовляються з усіх суспільних благ лише від спілкування, що становить основу соціальної природи людини. І саме така аскеза найкращим чином сприяє досягненню щастя всіма членами суспільства. Зокрема, Р. Оуен звертає увагу на те, що «людині потрібно для свого щастя мати впевненість, що вона ніколи не буде відчувати потреби в предметах, необхідних для її існування, та розумних зручностях» [72, 88].

Щастя, на нашу думку, розуміється саме через саморозвиток, достатність дозвілля та можливість праці, від якої людина отримує задоволення. На нашу думку, праця в утопії має дещо спільне з концептом «сродної праці» Г. Сковороди: людина знаходить в праці себе, через працю досягає щастя, якщо ця праця – та, до якої лежить її душа та до якої в неї є нахили. Не випадково в утопії кожна людина займається тим, для чого в неї є необхідний нахил. Водночас виключається матеріальний достаток як складова щастя, тобто те, що є плинним, змінним та відносним. Щастя утопії є абсолютним, як і людина, якій це щастя гарантується можливостями, що відкриті для неї утопічним ідеальним суспільством.

Таким чином, на нашу думку, можна прийти до висновку, що антиутопія справді зародилась як форма утопії, проте на даному етапі її розвитку її не можна зводити до виключно негативної утопії, ігноруючи її поступове та постійне становлення як самостійного феномену. Власне, антиутопія повертає людині те місце, яке було відняте ідеальною утопічною системою – утопія виходить з бажання людини бути щасливою, проте сама це бажання реалізовує, при цьому людина втрачає свою суб'єктність, антиутопія ж виходить з того, що людина насамперед є суб'єктом політики, і вже вона сама має право вибору способу та форм реалізації своєї свободи. В такий спосіб антиутопія не упускає позитивних рис розвитку зображуваного суспільства, а грає на контрасті – неідеальність підкреслюється виокремленням негативних рис на фоні цілої сукупності

позитивних. При цьому, основним негативом антиутопії є саме становище людини, а вже з нього випливають всі інші негативні аспекти антиутопічного суспільства.

Антиутопія, яка, орієнтуючись на цінності минулого, демонструє антицінності майбутнього, як система характеризується бездуховністю, що проявляється в суспільстві, «яке базується на недовговічності». В рамках антиутопії постає проблема відчуження людини від політики як продукту вдосконалення людського життя та суспільства в цілому. Швидкий матеріально-технічний прогрес та непомірно стрімкі темпи життя не залишають часу для будь-яких проявів духовності, сприяючи формуванню людини системи, для якої значно вище значення має загальний суспільний прогрес, ніж людські почуття та переживання. Тобто, відчуження, заміна людини на машину в процесі виробництва чи прийняття певних рішень, переростає в антиутопії на перетворення вже самої людини на своєрідну машину. При цьому антиутопія пропагує «звільнення індивідів від політики, яку вони не можуть реально контролювати», тобто політична сфера виходить з-під фактичного контролю людини, при тому, що вона може продовжувати залишатися під її формальним контролем.

Питання природи антиутопії, як і питання її походження, викликає дискусії, проте ми вважаємо за необхідне звернути увагу на одну точку зору, що, на нашу думку, є дещо некоректною в сучасному науковому диспуті. Йдеться про розуміння антиутопії як пародійного жанру, якого притримується, зокрема і В. Чалікова. При цьому відбувається зведення антиутопії до примітивного пародіювання утопічної системи та цінностей, що не несе в собі глибшого змісту.

Так, В. Чалікова наводить приклад формування установки, що спрямована на «виховання розумних, правильних потреб, яка лежить в основі будь-якої позитивної утопії і пародіюється в антиутопіях» [100]. Ми не відкидаємо можливості проявів іронії чи навіть сарказму по відношенню до ідеального на перший погляд суспільства в антиутопічних творах, проте вважаємо, що антиутопія містить в собі глибші початки. Більше того, теза про подібне виникнення антиутопії

є певною заявкою про фактично штучну появу антиутопії, проте сама по собі антиутопія, будучи закладена вже в самій утопії як її внутрішня суперечність, не з'являється штучно, а є природною реакцією на виклик суспільства, яке намагається реалізувати утопічний ідеал. Подібна позиція говорить про певну недооцінку антиутопії та применшення її ролі в формуванні уявлення про ідеал та напряму політичного розвитку.

Отже, утопія як жанр та напрям політичної думки є явищем, що викликає значні дискусії в науковому середовищі. Є багато підходів до визначення утопії, але, жоден з них не дає вичерпного пояснення феномену утопії. Водночас, утопія хоч і виходить з принципів гуманізму та людиновимірності, формує тоталітарну державу з механізмами всеохопного контролю за громадянами. Це є причиною виникнення антиутопії, що є протиставленням утопії як ідеальній, але тоталітарній державі. Тобто, утопія становить собою тотальну систему, сутність якої полягає в тому, що її «агенти вступають в реальний процес життя безпосередньо, і їх єдиним посередником є рід «у цілому», який починає виступати для окремого індивіда як «предмет» його відносин або як його власна здатність передувати колективній, родовій силі» [22, 51].

Антиутопія в свою чергу, витікаючи з утопії та будучи запереченням утопічного ідеалу як такого, не зосереджується на зображенні негативного суспільства, а, не залишаючи без уваги позитивні риси розвитку в рамках конкретного ідеалу, звертає увагу на його негативні сторони. Основним негативом, який відмічає антиутопія, є антигуманність тоталітарної утопічної системи, хоча утопія як така виникає на засадах гуманізму. Бездуховність відносин між людьми та безвихідність становища конкретного індивіда, який усвідомив, в які умови себе помістив, формуючи власні запити та потреби відповідно до нав'язаних суспільством стереотипів – основні елементи антиутопічної моделі, що формують в суспільній свідомості страх перед розвитком. Саме усвідомлення необхідності повернення до гуманістичних засад і є однією з основних функцій, що покликана

виконувати антиутопія, тобто функціонально антиутопія призначена повернути ідеал до людини, змушуючи суспільство повернутися до людини як до міри всіх речей.

Саме тому, на нашу думку, зважаючи на всю складність утопії та антиутопії як об'єктів дослідження, вони потребують складного, міждисциплінарного підходу, який би дозволив різносторонньо розглянути предметне поле нашого дослідження.

Як основу нашої методології ми обрали рамкову концепцію Р. Нозіка в поєднанні з постструктуралістськими концепціями та семіологічним аналізом. На нашу думку, це дасть можливість простежити і інституційну, і символічну сторону утопій та антиутопій, а не зосереджуватися лише на одній з них. Серед авторських концепцій постструктуралістського напрямку ми звернемо увагу на концепції "пам'яті жанру" (М. Бахтін), інтертекстуальності (Ю.Крістева), смерті автора (Р. Барт) та інтерпретації і надінтерпретації (У. Еко).

Концепція "пам'яті жанру" цікава нам в плані представлення утопії в своєму розвитку як єдиної цілості. М. Бахтін формує цікавий підхід до тексту, що базується на уявленні про генетичну специфіку останнього. Самоповернення до витоків вчений вважає головною жанровою специфікою. В даному контексті саме жанр впливає на побудову тексту, однак не в тому, що форма визначає зміст, а навпаки. Жанрова специфіка визначає умови побудови змісту тексту, жанр визначає тільки загальні тенденції розвитку літератури в певному руслі. Однак, частіше за все цього буває достатньо.

Формулювання концепції "пам'яті жанру" в працях М. Бахтіна відбувається в основному не через побудову теоретичного конструкту, а через аналіз жанрової специфіки конкретних текстів. Для М. Бахтіна не лише текст живий, здатний до самозміни, але й жанр існує як явище, він визначає особливості розвитку тексту. Так, він звертає увагу читача на наступне: "Жанр завжди і той, і не той, завжди старий і новий одночасно. Жанр відроджується і оновлюється на кожному новому

етапі розвитку літератури, в кожному індивідуальному творі цього жанру" [7]. Це означає, на нашу думку, що неможливими є будь-які зміни, що суперечать жанровим властивостям, тобто основа певного жанру залишається незмінною, а трансформації, що з ним відбуваються, є результатом невпинного історичного розвитку та циклічності переродження жанру.

Застосовуючи дану тезу до об'єкта нашого дослідження: утопія неминуче переросла би в антиутопію, тобто по-суті заперечила саму себе, проте в основі своїй залишилась все тією ж. Тільки ідеалом стало не зображене в самій концепції суспільство, а існуюче зараз, яке не потрібно та не варто руйнувати в погоні за примарами кращого життя. Тобто, антиутопія віддзеркалила утопію в формі, проте залишилась все тією ж утопією в змісті.

Якщо розглядати утопію як жанр, то концепція "пам'яті жанру" буде нам цікавою ще й тому, що вона пояснює специфіку споріднення усіх утопій в певне єдине ціле, специфічний конгломерат ідей, який з часом перетворюється на дискурс. Постійне самовідтворення, пошук нових форм та способів вияву утопійного жанру формує утопію як специфічне явище політичної думки, що проходить через століття від творів Т. Мора та Т. Кампанелли до сьогодення, залишаючись в той же час незмінною. На це у М. Бахтіна також є відповідь: "архаїка, що зберігається в жанрі, не мертва, а вічно жива, тобто здатна оновлюватися" [7]. Таке оновлення продовжує життя жанру, дає йому можливість розвиватися та шукати нові способи побудови тексту.

На нашу думку, для більш точного розуміння застосовності концепції "пам'яті жанру", нам варто окреслити утопію як жанр. В даному контексті утопія - це твір філософського змісту, що є рефлексією автора на політичну реальність, відображає актуальні проблеми суспільно-політичного життя та побудований на основі конфлікту між ідеальним (нездійсненим) та реальним (дійсним). На думку М. Бахтіна, "жанр - представник творчої пам'яті в процесі літературного розвитку. Ось чому для правильного розуміння жанру і необхідно піднятися до його витоків" [7].

Тобто, для розуміння специфіки утопії як жанру, а отже - і особливостей реалізації принципів раціоналізму в утопічних теоріях, нам необхідно звернутися саме до "Утопії" Т. Мора та історичних умов її виникнення.

З концепцією "пам'яті жанру" тісний зв'язок має розроблений Ю. Крістєвою концепт інтертекстуальності. Ю. Крістєва, що вважала себе послідовницею та ученицею М. Бахтіна, багато в чому опиралася на його ідеї та частину своїх робіт присвятила їх трактуванню. Власне, міжтекстовий діалог дослідниця окреслює як інтертекстуальність, звертаючи увагу на те, що "будь-який текст будується як мозаїка цитат, будь-який текст - це впитування та трансформація якого-небудь іншого тексту" [50, 429]. Тобто, з моменту свого творення текст вступає з іншими текстами в комунікацію, формуючи спільний простір.

Важко не погодитися з тим, що "жоден текст не може бути написаний не в залежності від того, що було написано перед ним" [50, 428], тобто в кожному тексті так чи інакше відображається традиція. Відсилання до іншого тексту - не те нове, що приносить епоха постмодерну, проте лише в цей час відбувається теоретичне окреслення подібних практик. "Перезапис" одного тексту іншим є неминучим в одній знаковій системі. Врешті-решт формується інтертекст - уся сукупність текстів, що в різній формі відобразилися в певному конкретному творі.

В випадку Ю. Крістєвої та її інтертекстуальності йдеться вже швидше не про неусвідомлену тенденцію до використання певних символів, форм чи змістового наповнення, тобто не про генетичний зв'язок, як ми можемо окреслювати це в концепції М. Бахтіна. Для Ю. Крістєвої інтертекстуальність - це і пародія, і алюзія, і цитування, і перезапис, вона має багато форм, в яких може виявлятися більш явно чи приховано. В той же час таке широке поле дає можливість для дискусій. Пізніше, більш конкретно визначення інтертекстуальності, дане дослідницею, виходить з визначення Р. Бартом тексту як продуктивності.

Власне, Ю. Крістєва визначає інтертекстуальність наступним чином: "це транспозиція однієї чи кількох знакових систем в іншу знакову систему". В

пізніших роботах дослідниця все ж приходиться до розуміння інтертекстуальності як неусвідомленого запозичення, відсилок, які важко вловити. Текст, таким чином, вважає Ю. Крістева "піддається щонайменше двійному прочитанню"[50, 429]. Водночас інтертекст "говорить мовою, словник якої формує вся сукупність існуючих текстів"[50, 428].

В нашому дослідженні ми опираємось на те, що утопія є інтертекстом на різних рівнях: з однієї сторони - для інших текстів, що складають політичний дискурс, з іншої - для антиутопії. При цьому антиутопія також може бути інтертекстом для утопії, адже ми звертали увагу на те, що антиутопія була закладена в утопії з самої її появи як самостійного жанру. Інтертекстуальність - це одна з основ єдності утопії, за рахунок якої ми можемо говорити про утопію та антиутопію як специфічний текст та політичний дискурс сучасної реальності.

Визнання самотворення утопії як тексту вимагає включення до методології концепції Р. Барта про "смерть автора". Її поширенню сприяло розширення інтерпретативних можливостей читача, але про це згодом. Р. Барт в однойменній роботі звертає увагу на те, що, починаючи з Нового часу і до його днів (щоправда, він відзначає поступовий спад цієї практики) при аналізі будь-якого твору велику роль приділяли особистості автора, його біографії, вважаючи, що вона відображається у творі. Такий спосіб трактування означав не односторонність, а швидше одноваріантність інтерпретації будь-якого тексту, а, пригадуючи погляди Р. Барта на текст, це означало тільки сковати останній, не дозволяючи йому жити та рухатися, а отже - саморозвиватися.

За свободу тексту, вважає Р. Барт, необхідно платити смертю автора. Він стверджує, що на зміну автору приходиться скриптор, який повинен лише записати уже намічені тенденції. Погляд на статичний текст та всемогутнього автора, на його думку, вигідний для критики, "яка вважає тоді своїм найважливішим завданням виявити в творі Автора (чи різні його іпостасі, такі як суспільство, історія, душа, свобода): якщо Автор знайдений, отже, текст "пояснений", а критик одержав

перемогу"[4]. Вивищення критики та критика відбувається за рахунок вивищення фігури автора, звільнення тексту та створення для нього можливості жити своїм життям - за рахунок заміни автора на скриптора.

Сам скриптор є тим, хто просто записує те, що склалося значною мірою без його безпосередньої участі. В ньому немає пристрасті, замислу чи важкої праці, тільки механічна робота надання форми уже створеному. Якщо автор вкладає в текст свої переживання, то він привласнює його. Втім, актуальним є швидше момент не переживання, а досвіду, саме тому навіть людина, що написала твір, не може мати виняткового права на його інтерпретацію.

Свобода тексту означає також і свободу читача - його можливість інтерпретації без залежності від критики та нав'язування власного розуміння, застосованого на поясненнях певних аспектів особистості автора. Будь-яка інтерпретація з моменту визнання смерті автора вважається такою, що має право на існування. Поставивши мову на місце автора, визнавши її ключове місце в творенні тексту, ми "відновлюємо в правах читача" [4] та підкреслюємо виключно мовний характер діяльності автора. Тобто, ми ставимо на перше місце інтенцію тексту в момент його записування та інтерпретативну спроможність читача - як значущий фактор в творенні тексту в процесі його прочитання.

Для нас важливо розглядати утопію як текст, а не лише як сукупність окремих теорій. Тобто, дослідити її відокремлено від автора, що може і не може водночас проявитися у тексті. З однієї сторони, ідеал, що знаходить відображення в кожній окремій утопії, є власне рефлексією людини на політичну сферу, з іншої - це все ще реалізація тенденцій, що існують у конкретний момент часу. Нам необхідно розглядати утопічні та антиутопічні теорії відокремлено від особистостей тих, хто їх написав (в контексті розмови про Р. Барта ми вважаємо за недоцільне вживати тут термін "автор"), щоб виділити ті основи, віхи, які формують утопію як текст.

Для гуманітарних та суспільно-поведінкових наук, які характеризуються плюралізмом підходів та відсутністю абсолютної істини, велике значення має

специфіка інтерпретації. При цьому йдеться не тільки та не стільки про розуміння тексту, але швидше про його трактування, адже, на нашу думку, повне розуміння будь-якого тексту в тому вигляді, в якому його задумав автор, є неможливим хоча б тому, що при його творенні інформація закладається автором не тільки свідомо, але й несвідомо. Тобто, навіть автор не може досягти повного розуміння власного тексту, якщо тільки це не передбачає психоаналіз власного підсвідомого та пояснення знаково виражених його виявів. Інтерпретація в такому випадку залишається єдиним реально можливим поясненням суті та змісту тексту чи його фрагментів в умовах, коли не існує суб'єкта, який міг би однозначно та беззаперечно його протрактувати.

Проблематика інтерпретації є однією з базових у філософських роботах У. Еко.

Інтерпретація, відтак, - це усвідомлений та послідовний процес декодифікації будь-якого тексту читачем та переведення його з однієї знаково-символьної системи (тієї, в якій текст написаний) в іншу (зрозумілу для читача). Інтерпретація є цілеспрямованою інтелектуальною обробкою конкретного тексту, хоча і вона має несвідому складову, що виявляється в інтенційності, залежності кожного конкретного читача, а отже – інтерпретатора, від складу його психіки, що, без сумніву, впливає на трактування ним будь-якого елемента тексту. Таким чином, визначальну роль відіграє особистісний досвід, через призму якого читач сприймає та інтерпретує текст. Саме в момент інтерпретації має місце акт комунікації між читачем та автором.

В своїй роботі «Інтерпретація та історія» У. Еко висловлює наступну тезу: «Інтерпретувати текст – це пояснювати, чому дані слова можуть зробити ті, а не інші речі саме так, як їх інтерпретують» [27, 637]. Тобто, саме читач надає словам значення, і таким чином вони складаються в повідомлення. Так відбувається комунікація між текстом – живим та постійно рухомим творінням – та читачем, єдиним, хто може закласти сенс в нього. Водночас У. Еко, хоч і будучи

орієнтованим на читача, визнає, що «існує бодай один випадок, коли можна сказати, що дана інтерпретація погана» [27, 638]. Щоправда він наводить для ілюстрації доволі крайній приклад з Джеком Потрошителем та інтерпретацією Євангелія від Святого Луки, проте сама теза заслуговує на увагу, враховуючи різні стани людської психіки.

І навіть не доходячи до психічних відхилень людини, комунікація між текстом та читачем може бути порушена виявом надінтерпретації. Поняття надінтерпретації У. Еко вперше виводить, аналізуючи зв'язок між автором та текстом і текстом та читачем. «Якщо дві речі подібні, - пише він, - одна може стати знаком іншої, і навпаки» [28, 651].

В момент, коли інтерпретація переростає в надінтерпретацію, читач бачить в тексті те, чого там однозначно немає, навіть не може бути. Йдеться, власне, не про те, що читач відшукує в тексті те, чого автор не закладав, а про ситуацію, за якої, піддаючись зовнішньому впливу, популярним тенденціям, читач бачить відсутній прихований сенс у повсякденних речах.

Важливим доповненням до розглянутих постструктуралістських концепцій в нашій методології є семіотика. Ми вбачаємо необхідність семіологічного аналізу утопічних та антиутопічних теорій насамперед в тому, що основна увага дослідників зосереджується саме на рівні розуміння змісту утопії та антиутопії. Натомість ми наполягаємо на тому, що утопія та антиутопія є не лише теоретичним конструктом, але й системою символів. Більш значущими, ніж денотативні, є конотативні значення одиниць-знаків, які вибудовують утопію та антиутопію.

Отже методологічною основою нашого дослідження постає комплексний міждисциплінарний підхід, заснований на рамковому підході до утопії Р. Нозіка та політико-гносеологічних інтерпретаціях утопії, з включенням методології постструктуралізму та семіотичного аналізу. Тобто, на нашу думку, існує необхідність в трактуванні досліджуваних явищ не буквально, а як елементів символічної системи. Цей підхід дозволить нам розглянути кожен окрему утопічну та антиутопічну

теорію як систему символів, в рамках якої більш чи менш чітко окреслений взаємозв'язок між окремими елементами. Як наслідок це дасть нам змогу вивести універсальні принципи раціоналізму, що реалізуються в політичній площині утопії та антиутопії як специфічних політичних логіко-теоретичних концептів.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [34; 36; 37; 40; 41].

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ РАЦІОНАЛІЗМУ В УТОПІЧНИХ ТА АНТИУТОПІЧНИХ ТЕОРІЯХ

Утопія створена на основі принципів раціональності, вона є ідеальною, сконструйованою розумом людини системою влаштування її стосунків з іншими людьми. Проте, з іншої сторони утопія не може бути повноцінно досягнута людським розумом, адже окремі механізми її функціонування є випущеними з уваги, а деякі поняття, як-от щастя, вловлюються на інтуїтивному рівні.

Реалізація принципів раціоналізму в політиці в утопії відбувається на двох рівнях: онтологічному та гносеологічному. Онтологічний рівень охоплює політичне буття, сформоване в утопії відповідно до принципів раціональної його організації. В цьому плані раціональність в утопії наближається до утилітарного та прагматичного її розуміння. Тобто, раціональність фактично дорівнює досягненню цілей всього суспільства, забезпеченню потреб та інтересів всіх соціальних груп.

Гносеологічний рівень передбачає охоплення людським розумом утопічного укладу життя, принципи раціонального розуміння та трактування утопії. В цьому плані нам необхідно звернути увагу насамперед на те, що людська раціональність обмежена, а раціональність утопії (в онтологічному її вияві) – абсолютна. Тобто, недосконалий людський розум не може досягнути абсолютну раціональність, що, втім, не нове в історії політичної думки. Точно так само людина не може досягнути задум Божий чи Логос. Така неосяжність утопії врешті решт стає однією з причин неможливості реалізації її на практиці.

В цьому розділі ми розглянемо специфіку формування та реалізації принципів раціоналізму на обох цих рівнях.

3.1. Піраміда принципів раціоналізму в політико-онтологічній площині утопій та антиутопій

Беззаперечно, утопія, будучи детальною моделлю ідеального політичного устрою, являє собою теоретичний конструкт. На цьому сходяться всі дослідники, не залежно від того, які методологічні позиції вони приймають. Проте, на нашу думку, важливим є ще й інший момент: утопія є цілком конкретним місцем у цілком конкретному часі. Тобто, не зважаючи на свій чисто теоретичний характер, утопія є реальною, асболютно звичною формою існування політичного, нехай поза нашим часом та простором.

Раціональність є основою утопії. Настільки системовизначальною, що її можна було б вважати ключовою рисою. Втім, навіть попри те, що політична система утопії цілком і повністю будується на раціональності, навіть попри те, що вона є абсолютною, повне виключення ірраціональності все ж неможливе, оскільки це означало би виключення частини людського розуму. Підсвідомої складової "я", зокрема, яка і відповідає за страхи та емоції. Водночас сама утопія не може дозволити існування реального ірраціонального, хоч і не може його знищити.

В попередньому розділі ми неодноразово згадували про синкретичність утопії, проте в контексті реалізації принципів раціоналізму на онтологічному рівні для нас важливим є також синкретизм раціоналізму та ірраціоналізму як двох начал, з яких одночасно виходить утопія. Саме це і є виходом з ситуації присутності-відсутності ірраціонального в утопії: воно присутнє в раціональному, включене в нього та від нього невід'ємне.

Для утопії політика – природний стан буття людини. Поза державою, а отже і поза політикою немає нічого, а людина неминуче є політичним актором постільки, поскільки не може існувати поза сферою політичного, як, зрештою, і все в утопії. Зрештою, аналогічну ситуацію відтворює і антиутопія, ілюструючи в такий спосіб негативні сторони політичної десуб'єктивації людини та формування ідеального

суспільства, що відповідає суспільству споживання, проте зараз не про це. Політика стає всеохопною та абсолютною, являючи собою спілкування, відносини, що виявляються на трьох основних рівнях: людина-суспільство, людина-держава та людина-людина.

Прагнення до ідеалу має двоякий характер, раціонально-іраціональний. Раціональним в даному випадку виступає суто прагматичне начало – бажання жити в найкращому політичному ладі не заради самого себе чи досконалості. Утопія як ідеальна система передбачає не тільки щастя для кожного її громадянина, але і забезпечення всіх його потреб. Тобто, йдеться про утилітарний характер утопії: людина, вступаючи в відносини політики та формуючи державу, чекає на задоволення власних потреб, що забезпечуватиме їй достойне існування. В такий спосіб в утопії раціоналізується поняття щастя, що вимірюється показниками необхідності та потреби. А отже, формується прагматична сторона політики в утопії: держава та особа є взаємовигідними (держава людині – з соціальної та економічної сторони, натомість людина державі – з сторони політичної підтримки).

Іраціональна сторона політики бере свій початок з причин формування утопії самої по собі. Концепт ідеальної держави є своєрідним притулком, що шукає людина епохи Відродження, коли починається зміна умоглядних акцентів. Це відображається і в концепті. Суспільство, що домінує над людиною, та тоталітарна держава є механізмами не пригноблення людини, а її захисту, створення максимально комфортного для неї середовища. З однієї сторони, людина відчуває потребу перекладення відповідальності за прийняття значущих рішень на інших суб'єктів, адже не є готовою до цього, з іншої – вона потребує визначеності свого життя. Наперед визначеність в даному випадку виступає основним та найбільш надійним гарантом соціального комфорту.

Підставою для існування ідеальної держави, а отже – політики, є раціональний громадянин, а припущення про те, що такий може існувати, саме по собі іраціональне. Так чи інакше раціональність будь-якої людини є обмеженою, а

Її діяльність носитиме відтінок ірраціонального до того моменту, поки не будуть абсолютно виключені емоції. Останнє, що цілком очевидно, звужує людину як суб'єкт та, зрештою, цілковито дегуманізує, перетворюючи на необхідний для життєдіяльності системи механізм. Крім того, і в інституційному, і в процесуальному сенсі можемо констатувати доведену до крайнощів раціональність: вся політична система держави, що може та повинна зватися ідеальною, побудована найбільш розумним чином.

Найбільш розумним, що цікаво, є в даному випадку застосування принципу гармонії з природою, тобто саме в природі людина черпає мудрість, яка допомагає досконало організувати її суспільно-політичне життя. І все ж, вона керується в цьому не тільки раціональними прагненнями найбільшої користі для себе, але й прагненням спілкування, участі в політиці та реалізації через неї, що уподібнює її до людини Арістотеля, яка є за своєю природою істотою політичною, тобто віднаходить себе в спілкуванні.

Таким чином, підставами існування політики в утопії в тому вигляді, в якому ми про неї знаємо, є потреби людини як раціональна складова та емоції, зокрема страх – як ірраціональна. Саме виникнення утопії є символом віри в людський розум, що конструює ідеальну політичну систему, особливо зважаючи на те, що в епоху Середньовіччя подібною здатністю володів лише Бог. Натомість виникнення антиутопії є символом ствердження ірраціональності, індивідуалістичності як ознаки філософії нової епохи. Проте, і для однієї, і для іншої незмінною залишається база, на якій виникають, конституються та інституціоналізуються відносини політики.

Замкнутість політичного буття на раціональності зумовлює певну парадоксальність політичної системи утопії та антиутопії. Особливо це помітно в останній, де парадокс - особливий прийом, що дозволяє наче під збільшувальним склом розглянути всі вади ідеального суспільства. Ми вже звертали увагу на роль раціонального громадянина для інституювання утопії. Його раціональність

вимірюється в основному здатністю оцінити можливу вигоду, тобто те, що він може отримати від держави, докладаючи певні зусилля.

Власне, на нашу думку, до громадянина ідеальної держави в утопії можна застосувати концепцію раціонального вибору: людина діє так, що отримати якомога більше користі за мінімальних втрат ресурсів. Проблема лише в тому, що всі люди в утопії діють за однією схемою і всі вони вбачають максимальну користь в одному: створенні держави, в якій прикладаючи рівні зусилля у вигляді для праці люди отримують рівну вигоду у вигляді матеріальних благ. Загалом формулювання нагадує відомий принцип: "Від кожного за можливостями, кожному за потребами".

Утопія визначає перелік рис, які повинні бути притаманні ідеальному громадянину, тобто чітко визначає специфіку ідеального громадянина у його відношеннях з державою та суспільством. При цьому, такі характеристики є переважно функціональними та не характеризують людину в відношенні до самої себе, а лише як елемент системи. Зокрема, утопісти приписують ідеальному громадянину працелюбність, готовність працювати заради блага своєї держави та всього суспільства, любов до батьківщини, пошану до людського життя, високе почуття справедливості тощо. Всі ці якості є необхідними для вдалого життя громадянина в рамках системи та підтримки ним цієї системи. Так, в «Утопії» Т. Мора для життя в системі абсолютної рівності та відмови від надмірного достатку акцент зроблено на тому, що «утопійці зовсім не цинили дорогого одягу, нехтували шовком, а мати золото вважали навіть ганьбою» [62, 70].

Цікаво, що кожна з перелічених рис, звісно, буде мати раціональне пояснення, причому настільки логічне, що йому мимоволі хочеться вірити. Так, наприклад, любов до батьківщини чи готовність працювати на благо суспільства можуть вимірюватися в термінах захисту ідеальної держави, в якій людина відчувається комфортно.

Антиутопія зводить притаманний утопії патріотизм до фанатизму, а невимогливість – до сприймання нав'язаних системою потреб. Тобто, ідеальний

громадянин антиутопії з однієї сторони абсолютно раціональний, проте, з іншої, не піддає критичній оцінці ті продукти системи, які мали б зробити його щасливим. При цьому ми отримуємо зовсім іншу форму щастя – пов'язану з задоволенням так званих «несправжніх потреб», яку Г. Маркузе означає як «ейфорія в умовах нещастя» [59]. Фактично, йдеться про задоволення потреб, що приносить щастя суспільній більшості, навіть якщо таке щастя є демонстраційним та несправжнім, що повинно наштовхувати все суспільство на ідею, що отримання того ж блага зробить кожную людину щасливою. В даному випадку можна говорити про перехід колективного духу в масову психологію.

До ідеального громадянина антиутопії натомість варто застосовувати концепцію *homo consumens*. Готовність людини споживати ті блага, які пропонує їй система, є необхідною умовою існування політичної системи, адже тільки так є можливість вберегти людину від зацікавлення в політиці. Це і є основним завданням влади в антиутопії. Самопідтримка системи можлива лише за таких умов, які можуть здатися нам дещо жорстокими, проте чи насправді схильна людина ставити перед собою питання, що швидше обере більшість: свободу чи комфорт? І чи відповідає вона собі чесно на нього?

В онтологічному сенсі ми можемо виокремити наступні принципи раціоналізму:

- корисності
- щастя
- загального блага

Серед принципів раціоналізму на онтологічному рівні базовим та системозапочатковуючим є принцип корисності. Він, з однієї сторони, є найпростішим та найзрозумілішим, з іншої – безсумнівною підставою для реалізації принципів більш високого рівня, наприклад, щастя чи загального блага.

Природно, що саме поняття корисності змушує нас звертатися до утилітаризму – політичної теорії, що з цього поняття виходить. Ми вважаємо за

доцільне скористатися визначенням І. Бентама, який стверджував, що принципом корисності ми називаємо такий принцип, що схвалює або не схвалює будь-яку дію, залежно від того, чи має вона (як нам здається) прагнення збільшити або зменшити щастя тієї сторони, про інтерес якої йде справа, яке, на нашу думку, є доволі вичерпним та пояснює саму суть принципу корисності, не вдаючись до зайвих деталізацій.

Для утопії актуальною є двостороння корисність, яка, втім, має властивість переростати в корисність односторонню. Йдеться про те, що як людина повинна приносити користь державі, так і держава має приносити користь людині, саме на цьому ґрунтується існування ідеальної держави всезагального блага. В той же час держава існує з єдиною метою: щастя кожної людини та всього суспільства, тому користь для держави незмінно означатиме користь для самої людини.

Очікувано дзеркального вигляду набуває ситуація в антиутопії, де держава перетворюється на самоцінність. Розуміння як цінності політики, а зокрема – політичної влади, причому в сенсі цінності-мети, тобто цілі політичної діяльності – саме те, що дозволяє антиутопії демонструвати антигуманність тоталітарного режиму в самій його основі. Тобто, для цього не потрібні жорстокі приклади минулого, достатньо лише розуміння засад існування тоталітарного режиму.

Як утопія виправдовує існування тоталітаризму заради блага людини, так антиутопія його (тоталітаризм) засуджує. Звичайно, і в одному, і в іншому випадку йдеться про безкомпромісність та відкидання будь-яких можливих виправдань засуджуваного. Однак, в двох речах утопія та антиутопія неминуче сходяться. По-перше, держава повинна бути корисною для людини. Ця корисність має різні цілі та різні мотиви, проте є незаперечним елементом організації політичної системи. По-друге, основою корисності для кожної людини є керованість.

Власне, наголосимо на останній, беручи до уваги специфіку організації управлінської системи. Максимум раціональності в прийнятті політичних рішень – головний принцип її побудови. Тільки якщо утопія пропонує звернення до еліти –

кращих, найбільш талановитих представників суспільства (зрештою, до цього звернеться меритократія, і в цьому ми вбачаємо її утопізм, проте це варто розглянути в окремих дослідженнях), то антиутопія розчаровується в людській раціональності і починає повертатися до ідей остаточного звільнення людини від політики. Еліта поступово витісняється, замінюється на машину, штучний інтелект, який не повинен та не може за своєю суттю мати ірраціонального.

Корисність керованості полягає насамперед відсутністю необхідності людині турбуватися про те, що є важким, неприємним та змушує її витратити власний час. Навіть не зважаючи на те, що Т. Мор чи Т. Кампанелла описують свої системи як типово демократичні чи наближені до демократичних (принаймні за схемою організації державної влади), тут має місце саме керованість. Так, наприклад, у «Місті Сонця» очевидно є схильність людей підкорятися. У них немає волі до влади, адже влада для них – нічого, а управління – обов'язок, що має бути покладений на найбільш здібних заради загального блага.

В той же час утопісти розуміли певною мірою психологічні основи існування людини, хоч і не означували їх. Так, бажання бути корисним можна співвіднести з виокремленим вже значно пізніше прагнення до самореалізації. Саме визнання з боку суспільства здібностей людини та її досягнень є одним з індикаторів самореалізації, що утопісти фактично і вписують в відносини влади: людина погоджується на честь та обов'язок влади, тому ще це означає визнання.

Повертаючись до раціональності, зауважимо, що саме з неї виходить розуміння суті та специфіки функціонування ідеальної держави. Зважаючи на те, що людина, а отже і суспільство, раціональні, вони мають розуміти, що держава ідеальна, тобто охоплювати цю властивість розумом, а не відчуттям. Можна було б сказати, що навіть тут ірраціональне залишається відкинутим, проте правильніше сформулювати як: тут ірраціональне відкинуте насамперед. Тому що саме існування держави залежить лише від того, чи сприймають її корисною її громадяни.

Тобто, ідеальна держава фактично зводиться до оптимальної, проте не в плані функціонування політичних інститутів та протікання процесів, а швидше – в плані відчуття і розуміння її корисності кожним окремим громадянином. Такий підхід ми вважаємо доволі прогресивним для початку XVI століття, оскільки він заснований на суб'єктивізмі та індивідуалізмі, які ще довго не займуть панівного становища в політичній науці. І нехай утопія нівелює людину як суб'єкта політики, передаючи суспільне життя до відання найбільш талановитих (корисних суспільству), проте важливою залишається її оцінка.

Саме тут, на нашу думку, варто повернутися до теми утилітаризму, в якому ми вбачаємо реалізацію принципу утопізму. Тобто, значною мірою утилітаризм від утопії є похідним, він наближений до утопії в питаннях побудови оптимальної держави на основі принципу корисності, що буде означати забезпечення щастя максимальної кількості членів суспільства. Щоправда в утилітаризмі знімається аспект нездійсненності (всезагального щастя в умовах існування найбільш ефективних інститутів), що і не дає нам можливості назвати його утопією.

Антиутопія, зважаючи на її типово постмодерний формат, відкидає аспект корисності, розглядаючи його як негативне явище в умовах сучасних цінностей. Власне, цінності і стають причиною зламу, зміни пріоритетів і перенесення корисності в площину з від'ємним знаком. Причиною такого зрушення стає дегуманізація людини в умовах суспільства споживання та полегшення людського життя за рахунок матеріально-технічного прогресу.

Сама для себе людина вбачає корисність у зручності, тобто в знятті максимальної кількості елементів, що роблять її життя складним. В антиутопії основним мотивом діяльності людини є спрощення життя для себе та для інших, оскільки антиутопійне суспільство передбачає взаємовигідний обмін як основу життя в соціумі. Тобто, мотивація залишається все ж частково егоїстичною, хоча коли ми говоримо про утопію чи антиутопію, маємо на увазі переважно абсолютну вищість суспільства над людиною.

Остання втілюється у вищості суспільних інтересів, чому є раціональне пояснення: в інтереси суспільства включені інтереси кожної людини, якщо ці інтереси є раціональними та першочерговими. В такому випадку людина є незацікавленою в політиці, адже усвідомлює, що її інтереси будуть дотримані. Більше того, окрім згоди з тезою Т. Гоббса щодо всезагального людського егоїзму ми вважаємо за необхідне, про що вже було згадано, зійтися на позиції всезагальної людської лінії. Саме це змушує людину відсторонитися від політичного життя та повертатися до політичної участі лише тоді, коли курс, що проводиться владою, не відповідає її інтересам.

Зрозуміло, що в антиутопії це неможливо. Тому людина згоджується на те, щоб бути керованою, для неї це навіть більш корисно, ніж мати можливість впливати на політичне життя, адже своїм втручанням людина, що не має ні таланту управлінця, ні необхідних знань та ресурсів, може лише вивести політичну систему зі стану рівноваги, який є настільки необхідним для ідеальної держави.

В контексті корисності варто також зробити наголос на рольовій теорії поведінки, що дуже чітко простежується і в утопії, і в антиутопії. Виконання певної чітко визначеної ролі – це використання певних кліше поведінки, паттернів, що застосовні в кожній окремій ситуації. Проте, ідеальна держава перебирає на себе значну частину функцій, що виконує звично людина в повсякденному житті. Так, нівелюються ролі, в основному зв'язані з приватним життям людини, наприклад ролі батьків та дітей.

Не буде помилкою сказати, що ідеальна держава залишає для людини лише єдину роль: роль громадянина. Остання включає як політичні, так і економічні аспекти, оскільки, про це вже було згадано, в утопії та антиутопії відбувається зрощення політики та економіки, в основному за рахунок елімінації приватної власності та виконання державою основних господарських функцій, відсутності ринку та ринкових механізмів.

Тобто, людині залишається тільки функціонувати, не маючи шансу втрутитися в політичне життя. Основою її діяльності залишається економічний аспект, для задоволення першочергових потреб всього суспільства (в тому числі і своїх, враховуючи специфіку розподільчої справедливості ідеальної держави) вона займається одним видом економічної діяльності, який їй вдається найбільше. Звичайно, не враховуючи тих, чиє діяльність і полягає у здійсненні управлінських функцій. Тобто, корисність людини в утопії чи антиутопії тотожна справедливості Платона, де кожен займається тим, що відповідає її талантам та здібностям, тобто тим, що приносить найбільше користі суспільству.

Отже, принцип корисності є базовим в організації політичного життя в утопії чи антиутопії. На його основі будується раціональна (онтологічно) держава та формуються оптимальні інститути, завданням яких є забезпечення щастя кожної людини.

Принцип щастя повноцінно витікає з попереднього – принципу корисності – та доповнює його новим значенням. Зважаючи на те, що визначаючи корисність ми зверталися до категорії щастя, можна було б припустити, що навпаки первинним буде саме щастя, а корисність – з нього виходити. Проте, на нашу думку, щастя – саме другий рівень, оскільки тільки на стійкому фундаменті (який і являють собою людина, що здатна бути корисною для держави та держава, що прагне бути корисною для людини) може будуватися система інститутів, які мають на меті досягнення щастя кожним членом суспільства.

Ми свідомо говоримо про «кожного», а не про «всіх», оскільки в даному випадку простежується певна індивідуалізація по відношенню до «споживача» на політичному ринку. Йдеться про те, що, хоч утопія і виходить з превалювання матеріалістичних потреб та цінностей в житті людини, тим не менш залишається простір для вибору. Тобто, навіть при всій деталізації описів способу життя в будь-якій утопії незмінним залишається одне: жоден утопіст не переходить певної межі: межі праці та творчості.

До речі, праця розглядається в утопіях як один з механізмів досягнення щастя, оскільки праця приносить людині задоволення. Водночас для того, щоб вона залишалась такою, праця повинна бути добровільною, необтяжливою та приємною. Тоді людина прагне до самореалізації у праці, віднайдення в ній себе. Іншою стороною самореалізації залишається творчість, насамперед себе як людини. Важливо, що всі утопісти приділяють увагу можливості та необхідності саморозвитку людини в його чистому вигляді (тобто прогрес заради прогресу).

Золота середина між працею та відпочинком, достатком та обмеженням – універсальна формула досягнення щастя кожною людиною в будь-якій утопічній системі. А вже сама людина має можливість обирати ту працю та той відпочинок, до якого в не лежить душа. В той же час, згідно з принципом корисності, людина має виконувати ту роботу, яка в неї вдається найбільше, але саме вона і вважається такою, що людина обере.

З точки зору сучасного дослідника може здатися, що утопія залишає людину без вибору, коли прирікає її отримувати задоволення від праці, котра є нічим більшим, ніж забезпеченням благоустрою суспільства. В той же час, якщо не зациклюватися на тоталітарному характері утопічної держави, сприймаючи тоталітаризм як абсолютне політичне зло, можна відзначити гуманістичний характер держави в утопії. Щастя та задоволення співвідносні в утопії, мало не тотожні, враховуючи гедоністичний характер утопії, про який ми вже згадували раніше. Прагнення щастя настільки ж природне, як і інші первинні потреби людини.

В той же час, на нашу думку, необхідно також врахувати, що утопія та антиутопія визнають одночасну схожість та відмінність того, що людина повинна була б розуміти під щастям. В залежності від цього трансформується і політичний ідеал. Так, забезпечення основних потреб людини залишається базовим моментом в усіх випадках та варіантах. Воно продукує почуття соціальної захищеності,

усвідомлення існування необхідного набору стандартів, за якими держава зобов'язується впорядковувати життя кожної людини.

З іншої сторони, зміна не тільки потреб, але й настроїв, призводить до зміни ідеалу. Якщо в XVI – XIX століттях політичні права та діяльність були недоступні для широких мас населення, в утопічних концепціях домінував принцип надання їм (масам) можливості брати участь в управлінні. З цього починає Т. Мор, і ця думка проноситься через усю утопічну традицію аж до появи антиутопії. Специфікою формування положень щодо політичної участі останньої є два моменти.

По-перше, повернення до ідеї безкультурної, неосвіченої маси, яка не може раціонально зробити вибір, тому в політичній сфері з'являються нездатні до управління лідери. Маса схильна підносити тирана, від якого сама потім буде потерпати, що продемонструвала всьому світові ситуація з виборами у Німеччині в 1932 році. Недовіра до вибору мас стає першим проблемним питанням, яке ставлять антиутопісти.

По-друге, людина втомлюється від політики. Вона не завжди бачить реальні зміни, що насправді залежатимуть від того, бере вона активну участь, чи залишається пасивним спостерігачем. Принцип більшості не стверджує врахування кожної думки, а опиняючись у меншості, людина припиняє бачити сенс в участі в політичному житті. Вона вже не хоче приймати рішення, значно простіше, коли хтось це робить за неї.

Таким чином, ми бачимо два протилежні концепти щастя, що знаходять відображення в специфіці функціонування політичної системи: утопічний (який ми можемо визначити як діяльний, суспільно-орієнтований та відповідальний) та антиутопічний (який натомість є підпорядкованим, егоцентрично орієнтованим та безвідповідальним). Навіть не зважаючи на те, що функції держави не змінюються кардинально, і вона продовжує той самий курс на зрівнювання, встановлення розподільчої справедливості, соціалізацію (яка часто практично дорівнює повному

розчиненню людини в соціумі), концепт щастя продовжує диктувати свої умови форми та змісту ідеальної держави.

Нарешті на найвищому рівні своєї піраміди принципів раціоналізму в онтологічному сенсі ми можемо виділити принцип всезагального блага.

Повертаючись до специфіки появи утопії, зауважимо, що, будучи цілком і повністю продуктом епохи Відродження, вона відображає загальні тенденції свого часу, основною з яких є повернення до ідеалів, в том числі і політичних, Античності та їх переосмислення. Саме звідси і беруть початок всі основні елементи утопії – типowo аристократичне правління (орієнтоване на «аристократію духу», а не аристократію крові), ідея щастя, превалювання суспільного над особистим і, що чи не найважливіше, принцип загального блага. В утопії останнє має двояке значення: як благо кожної людини, сума яких складає суспільство, і як вища мета існування політичної системи.

З першим трактуванням все зрозуміло, адже в даному випадку загальне благо – вияв реалізації принципу щастя по відношенню до кожного члена суспільства. Однак, в тому випадку, якби другого трактування не існувало, нам, по-перше, не варто було б виокремлювати принципу загального блага, а по-друге, не існувало би проблеми протистояння індивідуальних інтересів та блага всього суспільства. Тобто, не було б необхідності окремо означувати, що життя однієї людини, хоч воно і є цінним, не має тієї ж вартості, що й спокійне існування всього суспільства. Виглядає так, ніби утопія зорієнтована на збереження status quo за будь-яку ціну, навіть якщо цією ціною будуть людські життя. І це при тому, що саме людину утопія проголошує безцінним мірилом всього суспільного життя.

Саме це повертає нас до розуміння загального блага як вищої мети існування політичної системи. Ця мета є неохопною одиничним людським розумом та фактично означає собою вищий задум. Не варто забувати, що перші утопісти не відкидають ролі релігії, зокрема Т. Мор був знаменитим противником Реформації в Англії та переконаним католиком, Г. Маблі – людиною духовною та секретарем

кардинала, і навіть А. де Сен-Сімон, що був противником «загниваючої католицької церкви» виводить тезу, що релігія не може зникнути, вона просто змінює свою форму.

На нашу думку, така відверта релігійна орієнтація пов'язана з тим, що західна цивілізація будується на кількох основах, однією з яких є релігія, і навіть більше того – християнство. Колискою західної цивілізації була Антична Греція, проте, без сумніву, остаточної її форми та сучасного вигляду надала сама християнська церква. Утопісти не відмовляються від релігійності, хоч утопія і формується як світська політична теорія. Християнство генетично закладене в західній цивілізації, адже до нього вона прагнула з моменту свого виникнення. Саме тому утопія залишається у межах релігійної доктрини, хоч нерідко релігія і набуває іншої форми.

Саме своєрідним божим замислом і є ідея вищого, загального блага, що забезпечить неперервність суспільного розвитку, тяглість історичної традиції та стабільність політичної системи. В такому розрізі загальне благо постає не лише як принцип організації політичної системи заради всіх громадян ідеальної держави, але й як футурологічна орієнтація на нескінченність цієї держави в просторі та часі, адже приклад утопії розглядається авторами відповідних концепцій як форма, згідно з якою має бути організована політика, та як модель, до якої варто прагнути.

Тобто, утопія одночасно є і кінцем історії і шляхом до нього. На відміну від всіх інших концепцій, що розглядають мету політичного розвитку як кінець історії, утопія презентує нам ситуацію, за якої політичний розвиток не припиняється навіть з моментом досягнення кінця історії. Не зважаючи на те, що утопія вже є ідеальним політичним устроєм для будь-якого громадянина, в основному за рахунок того, що може зробити щасливим кожного, вона продовжує вдосконалюватися. Ми пов'язуємо цей момент з рамковою теорією утопії Р. Нозіка: враховуючи характерні для утопії елементи генералізації та деталізації, для того, щоб залишатися ідеальною політичною системою для кожного громадянина, утопія

повинна бути динамічною. Саме тому деталізація торкається тих сфер, в яких легко узагальнити (матеріального добробуту, наприклад), а генералізація присутня у тих сферах, де швидше та чіткіше проявляється прагнення до індивідуальності (дозвілля, зокрема).

Варто зауважити, що загальне благо є вищим принципом організації політичного життя, всеохопним та універсальним. Загальне благо ми визначаємо як принцип організації суспільного життя, що передбачає досягнення оптимальних та важливих для всього суспільства цілей.

І для утопії, і для антиутопії первинним елементом загального блага є підтримання існуючого суспільного устрою та збереження держави. Тобто, необхідною умовою загального блага є підтримання рівноваги політичної системи. Через це часто (помилково, на нашу думку) вважають, що політична система утопії позбавлена такого важливого атрибута як політичний розвиток.

З однієї сторони, теза про відсутність політичного розвитку в утопії може здаватися навіть виправданою. Якщо політична система є досконалою і до того ж постійно перебуває в стані рівноваги, вона не має ні цілі, ні ресурсів для розвитку. Тобто в ній немає внутрішніх суперечностей між бажаним та дійсним, які б стали поштовхом для розвитку. Людина до того ж також є досконалою, як морально, так і фізично (своєрідна реалізація давньогрецького принципу калокагатії в утопічній його інтерпретації), тому її власні внутрішні прагнення та мотиви не можуть спричиняти зрушення в політичній системі. Крім того, ми вже згадували раніше, що в утопії в людини відсутня воля до влади, останню вона сприймає як честь, служіння, обов'язок, можливість бути корисною.

В то же час утопія, як ми вже визначили в передньому розділі, не лінійна спрощена модель, що враховує задоволення базових потреб людини, а простір для фантазії, творення та облаштування життя людини у відповідності з власними бажаннями. Не зважаючи на відверто тоталітарний характер утопія діє згідно з принципом “що не заборонено, те дозволено” і ніколи - згідно з протилежним.

Бажаючи підпорядкування (і погоджуючись на нього) людина отримує практично необмежену свободу розвиватися, не зашкоджуючи своїм розвитком всьому суспільству. Це і є загальне благо.

Тобто уособленням загального блага є держава. Причому, як і в усіх тоталітарних режимах, і в утопії, і в антиутопії держава настільки зрощена з суспільством, що благо для суспільства ототожнюється з благом для держави. Очевидно, що існування держави неможливе без суспільства, правдивим також є твердження, що суспільна диференціація неминуче веде до створення держави. Однак в жодному режимі немає настільки чітко вираженої взаємозалежності між суспільством та державою.

В випадку утопії ми говоримо саме про взаємозалежність. Якщо тоталітарні режими Європи ХХ століття характеризувалися чітким домінуванням держави над суспільством та контролем останнього за допомогою ідеологічної пропаганди, то в утопії варто навіть швидше говорити про домінування суспільства над державою. І не лише тому, що суспільство є первинним а самі люди своєю підтримкою фактично дають згоду на існування держави. Основною причиною є те, що в утопії людина є метою, а не засобом.

Утопія характеризується відсутністю пропаганди як такої, необхідності у подібному інструменті взагалі немає. Людина, будучи цілком раціональною, сама розуміє необхідність підтримки держави. Тобто, не постає питання про керування масою, адже і сама людина в утопії не є людиною масового типу. Взагалі поняття маси не може бути застосоване до утопії, в утопії не існує маси, тільки суспільство як розумна цілісність та людина як розумна одиниця.

Зміна приходить тільки з створенням антиутопії, яка реагує на негативні тенденції, що з'являються в політичних теоріях ХХ століття. Зважаючи на те, що основною метою антиутопії є продемонструвати негативні сторони та вплив на людину тоталітаризму, всі гуманістичні аспекти тоталітаризму утопії нівелюються. Раціональність людини змінюється на психологію споживання та прийняття рішень

з міркувань власної вигоди, яка вимірюється не тільки та не стільки матеріальним добробутом, але й розвинутою індустрією розваг, ціллю якої є заповнення вільного часу людини (щоб вона не раптом не почала думати від нічого робити). Водночас з індустрією розваг розвивається і пропаганда, яка повинна забезпечити попит на вже створену пропозицію схвалених державою способів проведення вільного часу.

Не менш важливою в даному контексті є зміна ціннісних орієнтацій середньостатистичної людини, про що йшлося в попередньому розділі. Суспільство антиутопії є масовим суспільством, а отже - людина в ньому підкоряється законам масової психології. Для її переконання дієвими є не лише пропаганда, але й інші інструменти, наприклад реклама та мода. Типово споживацький характер поведінки людини обумовлює виникнення в неї стану навіюваності. Черговою причиною цього стану є зміна темпорального виміру людського життя, про яку пише Е. Тоффлер у своїй праці “Футуршок”.

Не зважаючи на те, що матеріально-технічний прогрес та розвиток медицини сприяють зростанню тривалості життя людини, вона тим не менш відчуває постійний брак часу. Тобто зростає темп життя, адже людина змушена пристосовуватися до світу, що змінюється все швидше і швидше. Нестача часу та життя в прискореному темпі відображається на здатності людини аналізувати великі потоки інформації. Чи навіть швидше - на її бажанні витратити на це свій час. Розуміючи поряд з цим свою нездатність вплинути на більшість подій, людина обирає пасивне споживання інформації, безцільне поглинання якомога більших її обсягів.

Саме тому в антиутопії загальне благо набуває іншої форми, перетворюючись на можливість безтурботного існування без потреби самостійно приймати рішення. Для цього необхідна тоталітарна держава, призначення якої в утвердженні та забезпеченні такого устрою життя, що принесе людині максимум задоволення, державою ж схваленого та пропагованого. При цьому на відміну від утопії в людини вже немає простору для саморозвитку, а швидше, судячи з антиутопійних

творів - для деградації та самознищення. Держава пропонує їй цей простір в різноманітних сферах розваг, заохочуючи гедоністичний спосіб життя, а обов'язкова для людини праця, що була джерелом щастя (самореалізації) в утопії, перетворюється на гарантію отримання винагороди в вигляді становища в суспільстві, а як результат цього становища - можливості отримання розваг і задоволення. Більше того, загальне благо зосереджене навколо збереження держави та відчуження людини від політики. Вплив людини на ідеальну державу розглядається як швидше деструктивний, ніж конструктивний, будучи неосвіченим в політиці, звичайний громадянин не повинен брати участь в управлінні.

Таким чином, в онтологічній площині принципи раціоналізму означають розумну організацію політичної системи таким чином, що кожен громадянин буде вважати її оптимальною. Загалом в утопічних та антиутопічних теоріях можна виділити три принципи раціоналізму: корисності, щастя та загального блага, кожен з яких є логічним продовженням попереднього та може реалізовуватися тільки при його здійсненні. Різниця в реалізації принципів раціоналізму в онтологічній площині є пов'язана з специфікою системи цінностей, котра визначає утопію та антиутопію. При цьому різними також є механізми та форми співвідношення людини та держави, що визначаються через реалізацію принципів раціоналізму.

3.2. Специфіка реалізації принципів раціоналізму в політико-гносеологічному вимірі в утопічних та антиутопічних теоріях

Багатогранність утопії як явища світової політичної думки зумовлює необхідність її дослідження з позиції різних галузей та напрямків сучасної політичної науки, зокрема – філософії політики. Хоч онтологічний аспект і залишається провідним в дослідженні утопії, важливими є й інші галузі філософії політики, серед них і гносеологія. З точки зору політичної гносеології утопія має двояку цінність: з однієї сторони вона є формою пізнання та існування знання про

політику, з іншої – специфічною концептуальною частиною політичної теорії пізнання. Тобто, людина пізнає утопію та пізнає через призму утопії, що, звісно, не одне і те ж.

Дослідження утопії з позиції політичної гносеології починаються лише в наприкінці ХХ століття. Праці Р. Левітас, Б. Гудвін, К. Тейлора, Ф. Джеймісона, С. Кростовської та інших західних дослідників, присвячені утопії як методу та гносеологічним можливостям утопії в соціальній та політичній сфері. Водночас у вітчизняній політичній науці утопію все ще розглядають надто буквально, схильючись швидше до аналізу інститутів.

Одним із найбільш фундаментальних досліджень утопії в контексті гносеології є робота німецького соціолога К. Мангайма «Ідеологія та утопія». В ній К. Мангайм утопію розглядає як форму викривлення свідомості. Утопія в його баченні є одним із способів існування соціального знання, проте вона передає знання недостовірно, «виправленою» у відповідності до певних ідейних орієнтацій суспільства чи конкретної людини. Згідно з простим визначенням, яке дає К. Мангайм, «утопічною є та свідомість, що не знаходиться в відповідності з оточуючим її “буттям”» [57, 165]. З цього визначення, втім, можна зробити висновок, що К. Мангайм сприймає утопію буквально та лінійно, не аналізуючи при цьому культурного контексту, психологічних підстав її формування та значимості утопії для подальшого наукового розвитку, в тому числі – для політичної науки.

Сама утопія, звичайно, не претендує на науковість, тільки на раціональність. Наука не займається побудовою ідеалів, адже з її точки зору їх не існує, проте це не означає, що вона не повинна досліджувати їх. Так чи інакше ідеал є продуктом свідомості людини, чи, радше, спільним продуктом свідомого та несвідомого. В цьому плані ми схильні не згоджуватися з К. Мангаймом, вважаючи утопію не «викривленою» формою свідомості, а, навпаки, «виправленою» у відповідності до цілей, уявлень та цінностей конкретного індивіда. З поправкою на те, звісно, що побудована система має тільки умоглядний характер і не претендує на втілення.

Пізнання через призму утопії має характер порівняння наявного стану речей з ідеальним відповідно до певних параметрів – насамперед, задоволення існуючим станом населення. саме тому добробут, в тому числі та в першу чергу – матеріальний, є одним з основних елементів утопії. Він забезпечує первинну необхідну для будь-якої політичної системи ознаку – її легітимність.

Аналізуючи утопію з гносеологічної позиції вважаємо за необхідне також зауважити, що вбачаємо в ній не просто призму для пізнавальної діяльності, а особливу, ідеальну для дослідження соціальної та політичної сфери. При цьому утопія як пізнавальний підхід в основі своїй є антропоцентричним, тобто виходить з позиції людини, що є центром соціального та політичного буття. Людина є системозапочатковуючим елементом політичної системи, основою та метою її існування, тому утопія, що концентрує свою увагу на людині, є одним з найадекватніших інструментів дослідження. Навіть не зважаючи на те, що в утопії розкрита навіть не насамперед власне політична складова як її часто трактують дослідники, а економічні, релігійні, часто навіть приватні, сімейні питання, вона є моделлю політичною.

Саме утопія наглядно демонструє сутність політики як межової сфери життя людини, присутньої і в економіці, і в релігії, і в інших сферах, не зосередженої по суті ніде і проникаючої повсюди. Основна цінність утопії в том, що вона, зосереджуючись на суспільстві, має схильність до «гіпертрофії елементів, які нормальна політична теорія має схильність ігнорувати або розглядати в загальному» [129, 65]. З огляду на це, навіть якщо на перший погляд суспільство постає основним об'єктом утопії, ми маємо можливість спостерігати політичну систему утопії як єдине ціле, а тому – маємо читати всю утопічну схему як політичну» [129, 65].

Утопію, на нашу думку, можна розглядати як своєрідну форму ескапізму, не тільки інтелектуальну конструкцію чи інструкцію для покращення життя суспільства, але й своєрідну схованку для людського розуму. Будучи не здатним

адекватно сприймати порою абсурдні повороти політичної реальності, людський розум творить утопію, в якій все йому підвладно та все підпорядковується законам логіки та здорового глузду. Останній тим не менш має дещо специфічний вигляд з позиції сучасного читача та полягає швидше в найдоцільнішому використанні ресурсів, в тому числі і людських. Тобто, момент з плануванням сім'ї в Т. Кампанелли має характер не засудженої в ХХ столітті евгеніки, як це згодом буде потрактовано в антиутопіях, а моделювання ситуації у випадку проникнення політики в сферу, абсолютно для цього непристосовану – сферу приватного життя.

Політика таким чином постає в утопії як площина домінування практичності. Прийняття найбільш оптимального рішення – одна з основних ознак політики, якою її можна побачити крізь призму утопії. В цьому плані для вичленування важливих, значимих рис політики утопія вдається до гіперболізації – засобу, що змушує якнайяскравіше проявитися конкретні моменти та дозволяє розглянути їх у взаємодії з іншими. Гіперболізація – те, на чому будується утопія і без чого вона не може існувати. З її допомогою окремі елементи збільшуються настільки, що можуть бути легко вловимі та зручно досліджені. Саме тому утопію можна назвати своєрідною збільшувальною лінзою політичної науки. Достатньо побудувати ідеалізовану систему – утопію – відповідно до певних цінностей, і можна буде проаналізувати основні риси реальної політичної системи, що відповідає сконструйованій моделі.

Описаний метод застосовний як до практики, так і до будь-якої політичної доктрини. При цьому він дозволяє знехтувати незначущими деталями та випадковими фактами, взявши до уваги тільки основні риси та елементи, які мають вплив. Основним негативним моментом є те, що утопія існує у своєрідному вакуумі, політичному «ніде» та «ніколи», вона не може взаємодіяти з зовнішнім середовищем, оскільки його просто не існує. В той же час взаємодія з навколишнім середовищем є однією з основних ознак політичної системи.

На перший погляд сенс утопії саме в тому, що вона передає основне знання про політику – неможливість реалізації ідеалу. Тому перші, класичні утопії просторово відмежовані та мають форму напівфантастичної оповіді. Утопісти свідомо проголошують ідеальний устрій в неіснуючій країні для наочної демонстрації абстрактності зображуваного ідеалу. Тобто, утопія постає як «чисте «деінде» або «щось інше» уявлене в попередні епохи як політична альтернатива, розташована далеко в уявній точці, ізольована у часі чи просторі» [115, 19]. В той же час, саме намагання втілення утопії є суперечкою з самим собою.

Насамперед звернемо увагу на те, що будь-яка спроба побудови утопії є моделюванням з задіяванням певної кількості елементів, причому моделюванням у випадку утопії доволі детальним. Моделювання ми можемо розглядати як специфічний процес пізнання, в процесі якого на основі знання загальних принципів будується система та аналітичним чином розглядаються можливості її розвитку та функціонування. Загалом під моделюванням в гносеології розуміється «науковий метод непрямого (опосередкованого) дослідження об'єктів пізнання, безпосереднє вивчення яких з певних причин неможливе, ускладнене, неефективне чи недоцільне, через дослідження їхніх моделей – предметних, знакових чи мислених систем, що відповідно відтворюють, імітують чи відображають певні характеристики (властивості, ознаки, принципи внутрішньої організації або функціонування) оригіналів» [94].

Зрозуміло, що моделювання – один з небагатьох наукових методів, котрі можуть бути адекватно та доречно використані, коли йдеться про дослідження політичного ідеалу. Утопія в даному контексті є масштабним, всезагальним дослідженням політики, можливості її системного розвитку в ідеальних умовах. Для утопістів стала цілком очевидною неможливість побудови реального ідеального устрою, що і стало причиною появи утопії. Йдеться про фактичне усвідомлення нестабільності політичної системи, її нездатності перебувати у стані рівноваги, спричиненої політичною значимістю людини. В той момент, коли

людина отримує провідну роль, стає політичним актором з реальною можливістю впливу, кожна її дія дестабілізує саморегульовану політичну систему.

Людина між тим є одним із основних об'єктів, що досліджуються через призму утопії. Це пізнання відбувається через аналіз взаємозв'язку «людина» – «політика», в рамках якого відбувається взаємовплив. Водночас в утопії моделюється ситуація, за якої людина ніби і є політично активною, проте її вплив не є реальним, радше потенційним, тобто вона не може вивести систему з рівноваги, якщо живе за її правилами, заздалегідь встановленими правилами. Шансу не згодитися з ними в людини немає. А наступним кроком є побудова ідеальної системи. Людиною, яка досліджується, є сам утопіст: він будує ідеальні для себе, з позиції власних цінностей та поглядів систему, виходячи з того в тому числі, що якби він міг в ній жити, то нічого не змінив би. Тому утопії і характеризуються вельми поширеною ідеєю меритократичного правління, запропонованою ще Платоном.

Тобто, коли ми стверджуємо, що ідеальний утопічний устрій виходить з людини, то маємо на увазі не тільки та не стільки середню людину, абстрактну та ніяк не означену. Потреби і переконання лягають в основу утопії, хоча не менш значущим моментом є генералізація. Як і будь-яка модель, утопія є узагальненою та спрощеною. Ми вже згадували про виключення незначних деталей та одиничних фактів, що можуть так чи інакше впливати. Утопія – ідеал генералізований, і, на перший погляд, причина в тому, що в тільки в такий спосіб система може бути ідеальною для кожного. З однієї сторони, це справді так: в загальній рамці ідеальної системи кожен громадянин може побудувати для себе власний, більш конкретний ідеал, виходячи зі своїх інтересів. Проте, це лише з позиції онтологічного рівня.

З позиції гносеології генералізація є нічим іншим, як створенням простору для пізнання основного, своєрідним масштабуванням. Цілком зрозуміло, що модель не може відтворити всі ознаки досліджуваної системи, однак в цьому і немає потреби. Достатньо системозапочатковуючих елементів та зв'язків, що визначають сутність системи. Коли гіперболізація дозволяє вивчити окремі риси через їх умовне

збільшення, то генералізація дає можливість охопити одним поглядом цілісність, представляє досліднику політичну систему не як об'єкт, а як предмет вивчення. В даному випадку не є важливим рівень елементів, проте рівень взаємозв'язків, що виникають між цими елементами, формуючи поняття про систему як цілісність.

Будь-яке моделювання передбачає рух від відомих елементів до невідомих, а всеохопність утопії як ідеальної політичної системи змушує приділяти максимум дослідницької уваги кожному з них. Так, для утопії відомим елементом є ідея, на основі якої будуються політичні інститути та організовується функціонування всієї політичної системи. Тобто, утопія слідує за принципом дедукції: від загального, рівня ідей, до конкретного – рівня механізмів та інститутів. При цьому загальний рівень є значно важливішим.

Треба сказати, що основний принцип раціональності в онтологічному вимірі розуміння утопії вступає в протиріччя з основним принципом раціональності в гносеологічному вимірі. Ми маємо на увазі принцип абсолютної раціональності людини, який є основою функціонування політичної системи утопії, та принцип обмеженої раціональності людини відповідно. Утопія тому утопією і є, що людина не може схопити з допомогою своїх обмежених пізнавальних здібностей, зрозуміти та спрогнозувати розвиток політичної системи. Тому, що визначальною частиною її є сама людина, а людина, скільки б не намагалася, не може все ж пізнати саму себе.

В цьому плані ми, однак, можемо всі політичні теорії, що так чи інакше відображають навіть не лише ідеальний політичний устрій, а будь-який, який можна було б назвати найбільш оптимальним, утопіями. Сюди можна було б віднести всі концепти, починаючи від теорії Платона та Арістотеля і закінчуючи сучасними теоріями демократії та меритократичного устрою. В захист цієї тези можемо сказати лише, що недаремно Р. Даль будує свою теорію поліархії на розрізненні між демократією як, власне, недосяжним ідеалом та її можливою реалізацією в площині справжньої політики – поліархією. Втім, на нашу думку,

обмежитися варто лише тими, політичний ідеал яких є свідомо неосяжним для людського розуму.

Коли ми розглядаємо утопію як форму пізнання, пізнавальну модель в рамках політичної гносеології, варто звернути увагу на те, що кожна людина по-різному ретранслює ідеали утопії на власну ціннісну систему, при цьому утопія підходить всім. Тобто, утопія виходить на платформу колективного знання, проте в той же час володіє необмеженим інтерпретативним потенціалом. Її специфіка в тому, що сприймати утопію можна та потрібно не тільки та не стільки як систему механізмів чи політичних інститутів, тобто політичну систему в сучасному науковому розумінні, але швидше як систему символів, що позначають певне знання про політику, що є потенційно пізнаваним для людини. Саме сприймання на рівні символів і забезпечує поліваріантність інтерпретації, тобто можливість по-різному розуміти утопію.

Звичайно, дану тезу можна заперечити, апелюючи до того, що будь-який текст, не будучи набором фактів, може бути інтерпретований по-різному в залежності від життєвого досвіду інтерпретатора, тому в цьому утопія не має жодної особливості. Це було б цілком справедливо, якби йшлося про інтерпретацію конкретної концепції, яку ми можемо вважати утопічною. В той же час зараз йдеться не про окремі концепції, а про утопію як текст в бартівському розумінні цього поняття. Саме таким текстом, у якому «означуване екстраполюється в безмежність майбутнього» [4], і є утопія, і в такому ключі ми і повинні інтерпретувати та аналізувати її.

Характерним для утопії моментом є її наскрізність, постійність в часі і водночас динамічність. В цьому плані можемо стверджувати, що неможливо сконструювати дві однакові утопії, і в той же час, що всі утопії більш подібні між собою, ніж це може здатися на перший погляд. Тобто, в випадку утопії можна говорити про інтертекстуальність: всі утопії схожі на «оригінальну», сконструйовану Т. Мором модель, проте ця схожість – не просте перенесення

кількісних та якісних рис певної політичної моделі, а відсилка до Утопії. Таких відсилок, втім, можемо знайти достатньо і в творах та концептах, що не належать до утопійного жанру, і це ми називаємо принципом утопізму.

Жанрові особливості утопії передбачають можливість ретрансляції уже отриманого, актуального знання двома способами: прямим – те, що написано, та опосередкованим те, що зашифроване, тобто існує на рівні символів. Зашифроване знання, що знаходиться на рівні символів, через символи і сприймається, що забезпечує поліваріантність утопії. Для нього особа інтерпретатора має значно більше значення, ніж особа автора: не так важливо, що автор написав чи хотів написати, важливіше, як це зрозумів читач. Тобто, знання не є статичним, воно динамічно змінюється в залежності від точки зору, кута погляду, життєвого досвіду того, хто прочитає як сам текст (в значенні суто лінгвістичному – одиницю мови, що складається з впорядкованих речень), так і символи, які є чи які бачить сам читач. В цей момент ми переходимо від розуміння утопії як концепту до утопії як тексту. Утопія в такий спосіб є знанням, яке самовідтворюється та самопродукується через зміну особи інтерпретатора.

Так, наприклад, поява антиутопії в ХХ столітті є нічим іншим, як результатом інтерпретації утопії. Причому, очевидно, результатом її інтерпретації з негативної сторони – як пропаганду людської несвободи в якості універсального вирішення всіх політичних проблем (з чим, до речі, важко не погодитися, якщо випустити з уваги значущість свободи в житті людини). Заради справедливості варто зазначити, що утопія формується в епоху матеріалістичних цінностей, коли добробут означає куди більше, ніж свобода, і якщо несвобода гарантує достатньо високий рівень життя, більше того – рівність, їй надається перевага. Втім, прагнення до рівності є характерним для цілої епохи навіть більше, ніж прагнення до свободи. Так, наприклад, А. де Токвіль згадує про надання переваги рівності в ярмі над нерівністю в свободі як про характерну рису американської демократії [92]. В цьому плані демократія також є утопією для цілих поколінь, та впливає вона

неминуче з утопії класичної, рівність якої насамперед є рівністю можливостей. Враховуючи, однак, що ці роздуми досить опосередковано стосуються заявленої теми дослідження, ми на цьому їх завершимо.

Повертаючись до інтерпретативності та жанрових особливостей, зауважимо, що утопія – той випадок, коли форма часто несе більше знання, ніж те, що в неї заключено. Коли ми говоримо, що певний твір, концепт чи модель – утопія, ми вже дізнаємося про неї більше, ніж з самого тексту чи основних положень. Основні ознаки ми вже дізналися – визначили предмет розмови як нездійснений ідеал. Це потрібно мати на увазі при використанні терміну «утопія» в повсякденності – він має специфічне політико-наукове забарвлення та не може бути застосовний до будь-якої нездійсненої, на думку мовця, системи. Якщо ця система не є ідеальною, це вже не утопія, якщо вона не має політичного характеру чи якщо не може виступити в ролі пізнавальної призми-моделі, ми не можемо вважати її утопією. Утопії будуються за одним визначеним зразком завдяки пам'яті жанру, вони не є винятково свідомим актом діяльності нашого розуму.

Зрештою, процес пізнання не є від початку до кінця усвідомленим та керованим. Не зважаючи на те, що зазвичай когнітивні процеси визначають як спрямовані та свідомі, в людському житті немає нічого цілком усвідомленого, такого, що не піддається впливу несвідомого фактора. Сприймання, для прикладу, часто відбувається на несвідомому рівні. Зокрема, в випадку утопії можемо розглядати сприймання окремих її елементів через колективне несвідоме. Сама по собі утопія має такий же характер та сприймається людьми в уже означений нами спосіб неусвідомлено. Образ ідеального місця є узагальненим не тільки для різних людей, а навіть для різних культур, а визначити його реальне походження неможливо. Він відображений не лише в утопія, але і в міфології та релігії, зазвичай дистанційований часово чи просторово. В цьому плані Рай, Вальхалла та Місто Сонця поєднуються за допомогою одного чинника – неусвідомленого сприймання їх як певного простору, в якому для життя людини створені ідеальні умови. Те, що

відрізняє утопію – усвідомлена частина її сприймання: розуміння нереальності існування такого місця.

Інша важлива відмінність: утопія – це політичний простір. Будь-які міфологічно-релігійні ідеали зазвичай існують за межею політики, чи то швидше політика існує поза їх межами. Політика неминуче передбачає наявність влади та підпорядкування, яке всякий різновид раю відкидає, роблячи людей рівними. В утопії натомість ми спостерігаємо рівність політичну. Тобто, в утопії в такий спосіб утверджується найголовніший принцип пізнання політики: політика є інструментом людини. Доки ми сприймаємо та аналізуємо її з такого ракурсу, політичне знання є реальним, практично використовуваним та таким, що може більш-менш адекватно відображати соціальну реальність.

Таким чином утопія є місцем постійного когнітивного дисонансу: не зважаючи на ту прірву, що існує між несвідомо сприйнятим ідеалом та усвідомленою реальністю, якої він стосується, вони поєднуються в одне ціле. Осягнення одночасно обох і є метою утопії. Вона точно передає ідею політики – служіння людині, на символічному рівні відтворює політичні архетипи, одним з яких – вічним образом ідеального місця – є сама, та являє собою незаперечний приклад інтертекстуальності як специфіки будь-якого знання сучасності, в тому числі політичного. В один і той же час утопія є і тим, що сприймають, і тим, крізь призму чого сприймають, предметом і методом, причому в обох випадках у політико-гносеологічному сенсі.

Утопія вловлює основний принцип за яким повинно відбуватися пізнання політики – через пізнання людини. Саме тому вона є формою рефлексії: людина інтелектуально опиняється в утопії, коли запитує себе, якого вигляду мала б набути її ідеальна політична життєдіяльність. З цієї позиції утопія створює можливості для самопізнання та пізнання світу через самопізнання, тобто цілком актуальною та застосовною є ідея людини як мікрокосму.

Не зважаючи на синкретичність раціоналізму та ірраціоналізму, розглянуту в попередньому розділі, утопія та антиутопія характеризуються абсолютним домінуванням раціонального. Більше того, в утопії чіткіше та яскравіше, ніж в будь-яких інших тогочасних політичних теоріях, знаходять своє відображення принципи класичної наукової раціональності. Саме тому, на нашу думку, політична наука починає своє формування з утопії. Антиутопія ж в даному контексті постає як критика класичної раціональності, коли універсальні принципи нехтуються та на місце класичної раціональності приходять некласичний індивідуалістський підхід постмодерну.

Для утопії раціональність – не ознака, а необхідна умова існування, про що йшлося у попередньому розділі. Сама утопія без раціональності є нічим, вона не має навіть підстав для утвердження, адже першою і головною з них є воля людини. Водночас, поряд з принципами раціонального буття варто виокремити принципи раціональності пізнання. При цьому утопічні та антиутопічні теорії для нас будуть мати значення і як джерело формування політичної науки, і як її інструментарій.

Зрештою, можемо виділити наступні принципи раціональності:

- Категоризації
- Символізації
- Парадоксальності
- Гіперболізації

Категоризація є характерною для утопії на всіх рівнях. Побудова логічної моделі потребує уніфікації апарату, який для цього використовуватиметься, тобто створення системи категорій. Саме тому набір елементів утопічної системи є приблизно однаковим.

Принцип категоризації передбачає не тільки та не стільки активне використання категоріального апарату політичної науки, що формується в той час в рамках філософії, але творення категорій, зокрема через їх трансформацію. При цьому утопія є функціонально тотожною науці.

Як приклад наведемо трансформацію категорії "ідеальна держава", що формується як така ще в період Античності.

Аналізуючи трансформацію категорій політичної науки, в тому числі і категорії ідеальна держава, ми розуміємо не лише той факт, що утопія як теоретична соціально-політична система привносить нові риси в уже існуючий конструкт ідеальної держави, але й про те, що риси, які залишаються сталими в цьому конструкті, під впливом утопії більшою чи меншою мірою змінюють своє значення. Ідеальна держава фактично є центральною категорією утопії, адже утопію «можна вважати результатом такого перетворення образів (або уявлень) дійсності у свідомості людини, коли ідеалізований компонент образу починає грати першу та вирішальну роль у його змісті» [77, 130]. Отже, під впливом утопії відбувається зміна швидше не самої сутності категорії ідеальна держава, а розставлення акцентів, що дає змогу принципово по-іншому цю державу сприймати.

Розглядаючи утопічні теоретико-логічні конструкції, варто звернути увагу на те, що ідеальна держава постає в них одночасно засобом і метою. Тобто, саме держава є механізмом досягнення блага всіх індивідів, що є частинами цієї держави. Утопія допускає, що тільки в ідеальній державі людина і все суспільство може досягти щастя, тому її існування є необхідністю. Разом з тим, для кожного члена суспільства відтворення цієї держави є метою, адже лише вона може забезпечити щастя інших. Окрім того, ідеальна держава в утопії не є лише теоретично сконструйованою моделлю найкращого устрою, вона є свідомо гіперболізованою бо повинна бути «—дзеркалом для монархів, тобто картиною такого устрою, який міг би стати прикладом для сучасних їм правителів, змусити останніх замислитися над питанням про покращення існуючих порядків за допомогою політичних реформ» [20, 15]. Таким чином, утопія отримує практичне призначення – метою політичного розвитку має бути наближення до ідеальної

держави, але її вплив на політичну практику залишається незначним, порівняно з впливом, який вона здійснила на теорію політики.

Коли ми розглядаємо зміну в розумінні ідеальної держави, то одним з підходів може бути простеження трансформації через виокремлення сутнісних характеристик. Найбільш значущою характеристикою ідеальної держави є відсутність приватної власності на будь-що, адже «повне скасування приватної власності – єдина умова рівного й справедливого розподілу матеріальних благ і забезпечення людям щасливого життя» [62, 49]. Розподіл суспільних благ здійснюється за принципом надання усім громадянам відповідно до їхніх потреб, тобто для утопічної ідеальної держави характерна соціалістична спрямованість, яка є запорукою встановлення соціальної справедливості та загального щастя. Тобто, ідеальна держава вибудовується на справедливості та рівності як засадничих принципах, які й виводяться зі спільної власності на будь-які блага та забезпечуються нею.

Найважливішою особливістю ідеальної держави, яку виносить на перший план утопія, є людина як вища цінність. Томас Мор декларує, що «ніякі блага світу не можуть зрівнятися з життям людини» [62, 33]. Незважаючи на те, що в основі ідеальної держави залишається колективізм, спільна власність і повне ототожнення своєї особи зі суспільством, цінність для утопічної ідеальної держави становить щастя всього суспільства, яке є сукупністю окремих індивідів. Можемо стверджувати, що саме гуманістичні ідеали епохи Відродження вплинули на таку визначальну характеристику утопічної держави. Ті чи інші цінності кожної епохи відображаються саме в конструкції ідеальної держави. Коли ми розглядаємо ідеальну державу Платона чи Арістотеля, то в ній спостерігається превалювання соціального над індивідуальним. Вище благо є благом суспільним та особа повинна поступитися своїм щастям на користь інших. Ідеальна держава Середньовіччя, зокрема в Августина Аврелія, ґрунтується на християнських цінностях. Насамперед

мова йде про те, що держава повинна допомогти своїм громадянам наблизитися до Царства Божого.

Ідеальна держава в утопії ґрунтується не стільки на цінностях, відображених у політичній реальності епохи, скільки на тих, які існують у теоретичних конструкціях. Час появи «Утопії» Т. Мора – період утвердження абсолютної влади монарха, коли декларовані цінності гуманізму залишалися скоріше теоріями, а не практичною політикою. Саме тому утопія ставить людину в центр ідеальної держави, як і всі інші політичні теорії Нового часу. Виникнення утопії в певній мірі і зв'язане з політичною реальністю цього періоду, ідеальна утопічна держава поєднала у собі всі ті важливі ознаки, яких не було у державі реальній. Саме тому засадничими принципами й основними цінностями її стають загальна рівність, соціальна справедливість, гуманістичне спрямування, суспільство як органічна цілісність та громадянин як його складова.

Виявом гуманізму в ідеальній державі Нового часу, побудованій в утопічних теоріях, є також і пацифістська спрямованість. Це підтверджує тезу про людину як цінність утопічної держави: війна – засіб необхідного захисту і в жодному випадку не використовується для завоювання нових територій. Так, Т. Кампанелла у «Місті Сонця» наголошує: мета війни «полягає не в тому, щоб вигубити ворога дощенту, а щоб його морально вдосконалити» [47, 159]. Людське життя як цінність ставиться вище за все, саме тому зводиться до мінімуму ймовірність його втрати. Більше того, для утопії важливою є рівнозначна цінність кожного людського життя, що дає змогу розглядати ставлення до людини, ґрунтоване не на соціальній ролі, яку вона виконує, а, власне, на тому, що вона – людина. Це принципово для побудови гуманістичного типу ідеальної держави, про який ми і можемо говорити в утопії, адже, незважаючи на те, що у відносинах «суспільство-людина» продовжує домінувати суспільство, людина сама собою стає важливою і для суспільства, і для держави.

При цьому, значення для конструкції утопічної ідеальної держави має не тільки рівна значущість життів кожної окремої людини, а й фактична однакова значущість цих людей для життєдіяльності суспільства. Ідеальна держава в утопії є закритою системою, в процесі діяльності якого кожен член суспільства має особливу вагомість. Така система працює як машина, де кожна деталь повинна знаходитися на своєму місці, що і забезпечує її нормальне функціонування. Незважаючи на те, що значення кожного індивіда в системі розподілу праці в суспільстві є різним, вони залишаються однаково значущими для системи. При цьому в утопічних теоріях не йдеться про незамінність будь-кого в цій системі, не важливо, представник це владної еліти чи ремісник.

Рівна значущість життів різних індивідів переростає в те, що утопія робить акцент на рівності, якісно новій порівняно з тією, що декларувалася в попередні епохи. Для Мора, а пізніше і Кампанелли люди є рівними від природи, і ця рівність переноситься на суспільні відносини. Згодом такий варіант рівності знаходить своє відображення в ліберальних теоріях і теоріях демократії. Рівність у класичних утопіях охоплює також і рівні можливості розвитку кожного індивіда, в тому числі і можливості отримання місця у владній еліті, що залежить виключно від здібностей. Ідеальна держава під впливом утопії перетворюється на державу загальної рівності, при цьому саме в класичних утопіях з'являються перші тенденції зрівняння чоловіків та жінок. Так, у Кампанелли жінки та чоловіки отримують однакову освіту та однаково вільно можуть займатися науками та воєнною справою. Мор у цьому питанні дає жінкам ще більше свободи – вони можуть бути посадовими особами та священнослужителями.

Під впливом утопії трансформується сама система координат, у яких розглядається людина: тепер про неї можна говорити в категоріях рівності та самоцінності. Це помітно в подальшому розвитку політичної думки. Навіть при тому, що для утопії людина є важливою саме як частина суспільства, її значущість зростає порівняно з іншими історичними епохами. Специфікою утопії є те, що вона

«обстоює іншу систему соціально-правових цінностей – це першою чергою рівність та справедливість, що здійснюються за умови обов'язкового матеріального (а інколи й духовного, культурного), статусного зрівнювання» [23, 15]. Саме така ціннісна система визначає координати, в яких існує людина. Обмеження права власності спричиняє прояв тоталітарних рис політичного режиму, однак, навіть в цьому випадку він діє не заради самовідтворення, а для забезпечення вищого суспільного блага, яким є щастя всіх громадян. Як результат ми отримуємо режим, який можна назвати гуманістичним тоталітаризмом: не зважаючи на те, що людина повністю підпорядкована державі й суспільству та повинна вибудовувати свою діяльність відповідно до загальних інтересів, її щастя все ще є метою існування саме такого суспільно-політичного устрою. Тобто, попри механізми досягнення мети, утопія є суспільством, яке «всім без винятку гарантувало би ідеальне існування» [16, 47], а тому будь-які засоби в утопії виправдовуються метою існування ідеального суспільства та існуванням ідеального суспільства як мети політичного розвитку.

Тоталітарний або напівтоталітарний характер ідеальної держави здебільшого диктується політичними реаліями часу, в якому і виникають утопії. У цьому випадку він передбачає не стільки повний контроль над людиною заради самого контролю, скільки заради неї самої. Мова йде про те, що такий контроль необхідний для того, щоб захистити людину від людини. Хоч утопія і декларує цінність людини як такої, механізми її захисту на інституційному рівні ще не є відпрацьованими, тому вони замінюються тотальним контролем з боку держави і суспільства. Проблема утопії полягає в тому, що вона «прагне до ідеального життя, примусового добра, раціоналізації людської трагедії без справжнього перетворення людини і світу» [10, 125]. Тобто, людина залишається здатною до виступів проти системи та злочинів проти іншої людини.

Виходячи з такої природи людини, яка, з одного боку, свідомо і на основі раціональних суджень погоджується на життя в існуючому режимі, а з іншого

прагне насамперед до власної вигоди, утопісти припускають, що держава потребує механізмів захисту своїх громадян, суспільства загалом та самої себе. У Мора одним з таких механізмів є рабство, проте, на відміну від Платона, який його вважав природним, в утопії воно є механізмом покарання та стримування громадян від незаконних вчинків. Раби в утопії мають можливість перейти у статус вільних громадян, заслуживши це своєю поведінкою та служінням на користь суспільству. Тобто, стверджується вагомість людини, коли вона отримує можливість повернути собі свободу. Суспільство, звісно, диктує людині свої умови її існування, тим самим обмежуючи її свободу, однак суспільство ж і захищає людину від можливих посягань інших. Дещо відмінним цей механізм постає у Кампанелли, який утверджує репресивний апарат, підкреслюючи, що тих людей, які виступили проти держави та влади, держава має право ізолювати від суспільства і навіть знищити, якщо цього потребує суспільне благо. У такому сенсі Кампанелла формує більш тоталітарну концепцію, зорієнтовану на суспільство та його цілісність і органічну єдність значно більше, а тому й більші обмеження свобод людини є більш значними.

Зокрема, одним з проявів такого обмеження в «Місті Сонця» є обмеження релігійної свободи, що трактується як загроза державі й існуючому устрою. Такого обмеження немає в Мора, який декларує свободу совісті та вільний вибір віросповідання. Тобто, можемо стверджувати не лише те, що утопічна держава містить ознаки тоталітаризму, але й про тенденцію тоталітаризації ідеальної держави: коли в Мора вона ще передбачає достатньо широкий спектр особистісної свободи, то у Кампанелли режим значно жорсткіший, що пояснюється потребою зберегти державу та суспільство в їх поточному стані. Йдеться про той випадок, коли втрата одного з елементів спричиняє руйнування всього устрою, адже «утопія завжди містить у собі замисел цілісного, тоталітарного устрою життя» [10, 124]. Порухення цієї цілісності загрожує суспільству, тому не може бути допущене. Прагнення до ідеалу, який закладений в утопії, змушує людину погоджуватися на

будь-які обмеження, хоча утопія, будучи раціональною, не відкидає і можливості протестності.

Разом з утвердженням людини як цінності змінюється і розуміння системи відносин «людина-суспільство-держава». Саме в рамках утопічної ідеальної держави починається формування розуміння демократичної влади у сучасному сенсі. Мається на увазі не лише виборність а й рівні можливості всіх членів суспільства отримати владу, тобто доступність влади, яка вже опиняється не поза межами досяжності людини, тобто, втрачає свою трансцендентальність, характерну для влади монархів у середньовічних політичних теоріях. Власне, в утопії влада зорієнтована на індивіда та його благо, тобто можна констатувати, що утопія утверджує людину як центрального актора політичних відносин. Влада в такому випадку не є природною, як в Античності, і не надана особі чи групі осіб певною трансцендентною силою, як в Середньовічних політичних теоріях, а створена людьми, тому і функціонує, орієнтуючись на потреби суспільства. Фактично утопія повертає погляди на політичну владу в гуманістичне русло, змушуючи її звернути увагу на об'єкт – суспільство та його запити і потреби.

Інша тенденція, яка помітно посилюється під впливом утопії, хоч її витoki і знаходяться в політичній філософії Античності, – меритократичний характер політичної еліти. Утопія повертає на 180 градусів розуміння еліти, звертаючись у цьому до античності: система влади ідеальної держави в утопічних теоріях вибудовується на принципі добору найкращих представників. Політична наука приходить до концептуалізації цих ідей лише в ХХ ст., обґрунтовуючи меритократію як одну з форм існування політичної еліти. Для утопії політична еліта – не просто ті, хто здійснює управління суспільством та державою, а й найкращою частиною ідеального суспільства. Прагнення людей прилучитися до цієї еліти сприяє формування соціуму, де кожен окремий індивід намагається стати ідеальним.

Це приводить нас до того, що утопія звертає увагу на ще один важливий аспект ідеальної держави, який не брав до уваги ні Платон, ні Арістотель: йдеться не тільки про ідеальну організацію інститутів чи нормативний аспект, але й про саме суспільство, яке в ідеальній державі також є ідеальним. Можна говорити про зміну підходу до держави: коли вона розуміється не як правителі чи система інститутів управління суспільством, а як народ, який її формує, тобто, утопісти виводять формулу «ідеальна держава» = «ідеальні громадяни». «Мораль всезагальної рівності» [78, 46] творить ідеального громадянина – людину, яка задовольняється умовами, в яких вона існує, не прагнучи нічого змінити для власної користі. Саме така людина не повстає проти тоталітарної системи, оскільки не має устремлінь з приводу покращення своїх умов життя, будучи переконаною в тому, що таке її існування є цілком виправданим та справедливим.

Формування цього типу свідомості в людини є одним з основних завдань утопії як системи – «з допомогою аргументів та інших раціональних засобів переконати людей в привабливості та справедливості ідеальної моделі, а також в несправедливості й нечесності їхніх особливих привілеїв і тим самим переконати їх вчиняти по-іншому» [77, 395]. Отже, утопія починає творити те, що згодом активно використовує ідеологія – систему засобів переконання людини в тому, що існуючий навколо неї порядок неправильний та недосконалий, однак є певний засіб, своєрідна панацея, яка може змінити все на краще. Схожі засоби використовує і релігія, але для ідеології та утопії характерний раціоналізм, релігія ж ґрунтується на вірі та пропонує власне пояснення ірраціональних, трансцендентних явищ, яке не завжди співпадає з логікою. Релігія, апелюючи до абсолюта, не пояснює окремих процесів та явищ, а лише констатує їх, проте вже з переломного моменту наприкінці Середньовіччя світські теорії політики починають переважати над релігійними. Така зміна пріоритетів у політичній думці означає тільки те, що політика починає потребувати нової системи, яка змогла б переконати суспільство в справедливості чи несправедливості певних тверджень, тепер уже засновуючись

на раціоналізмі. Таку систему пропонує утопія, а вже в рамках ідеології вона удосконалюється й утверджується.

У самій утопії постає певний парадокс: колективістський характер суспільного буття та явний антиіндивідуалізм поєднується з метою забезпечення щастя кожному члену суспільства. Тобто, простежується одночасно і важливість кожної особистості для влади та держави, і пріоритетність суспільства загалом, в якому кожен індивід готовий поступитися на користь суспільного блага. Більше того, і Мор, і Кампанелла вибудовують модель суспільства, в якій загальносуспільні інтереси повністю збігаються з інтересами індивідуальними. Разом з тим, таке щастя є імперативно-репресивним, його нав'язують згори, і держава не дає шансу своїм громадянам вибрати його прояви, даючи всім одне і те ж. Проте, «ні Мор, ні його послідовники не вбачали в такому щасті загрози для особистості» [98] - свідомість тогочасного суспільства передбачала такі репресивні методи регуляції відносин між людиною та державою та сприймала їх як звичні.

В той же час, на нашу думку, не лише написане має значення в контексті реалізації принципу категоризації. Не менш важливим є "те, що залишається між рядків", невисказане, але цілком зрозуміле з контексту та інтертексту.

Про символізацію ми вже вели мову, коли розглядали знецінення утопії та доцільність використання семіотики як складової частини методології дослідження утопій. Утопія говорить символами, кожен з яких має не менш ніж подвійне значення. Читач має можливість обрати самостійно з усієї сукупності існуючих денотатів той, який найбільш точно відображає в його розумінні місце того чи іншого елемента утопії.

Для кращого розуміння пропонуємо розглянути реалізацію принципу символізації в утопіях та антиутопіях на прикладі політичної влади.

Влада як одна з найважливіших категорій політичної науки розглядається нами в даному випадку насамперед через її інституційний аспект. Зрозумілим є те, що крім інституційного аспекту, влада має і інші важливі складові, зокрема це і

психологічно-вольовий компонент, і системний, і функціональний тощо. Водночас, саме інституційний компонент становить форму існування влади в суспільстві. Аналізуючи інституційний аспект влади в політичній системі утопії та антиутопії, звертаємо увагу на те, що влада існує в ідеальному суспільстві, кожна людина в якому знає свої обов'язки і готова їх виконувати. Тобто, інституційно влада в утопічній і, як наслідок, антиутопічній державі може втрачати свою актуальність, необхідність її існування може бути поставлена під питання. Для утопії та антиутопії характерним є конструкт ідеального громадянина, такого, що відповідає вимогам системи, насамперед моральним. Тут отримує розвиток «система регламентаційного нормування, яка ніякого відношення не має до законів юридичного характеру» [21, 227], тобто в утопії не простежується об'єктивної необхідності ні в законах, ні в владі, що їх встановлює, достатньо морально-звичаєвих норм. Ідеальні громадяни в результаті формують суспільство, що є абсолютно саморегульованою системою, яка не потребує зовнішнього втручання для свого функціонування. Тобто, на нашу думку, в утопії та антиутопії є можливою для реалізації марксистська теза про відмирання держави як інституту. Водночас влада в утопічних та антиутопічних теоріях продовжує займати важливе місце в політичній системі. В такому випадку з'являється цілком закономірне питання: чому в утопічних та антиутопічних теоріях влада існує?

Перше припущення, яке можна зробити, відповідаючи на дане питання: на момент, коли Т. Мор написав свою «Утопію», влада як конструкт та інститут мала значну темпоральну протяжність. Таким чином, перші утопісти не могли собі уявити політичної системи без інститутів влади, тому вони були механічно перенесені в утопічні системи. Таке припущення буде одразу нами спростоване: утопісти, зокрема Т. Мор, Т. Кампанелла, Ф. Бекон змогли сформувати новий жанр і тип соціально-політичних конструктів, і було б наївно з нашої сторони припускати, що вони не змогли уявити собі політичної системи без влади.

Другою тезою, яку ми висловимо з приводу питання необхідності існування влади в утопії буде наступна: влада за весь період свого існування до виникнення утопії набула того символічного значення, потреба в закладенні якого існує і в утопії. Отже, влада в утопії і, як наслідок, антиутопії, має символічний характер, а її інституційні функції, що в більшості своїй могли би виконуватися суспільством, не відіграють по-справжньому важливої ролі в організації суспільства. Можна навіть припустити, що функції контролю, якими наділена політична влада в утопії, є формальними та виділеними насамперед тому, що влада мала стати функціональним елементом ідеального суспільства, тобто необхідним. Зрозуміло, що символічна роль в такому випадку є значно важливішою, ніж ті функції, що виконуються владою. Інститутам політичної влади надаються функції в основному адміністративного характеру, що, на нашу думку, тільки робить наголос на її символічності.

Тобто, інституційний та символічний аспекти існування політичної влади в утопії та антиутопії є тісно взаємозв'язаними, більше того, простежується взаємна зумовленість специфіки функціонування інститутів політичної влади та символічного їх значення. не можна стверджувати, що влада-символ в утопіях та антиутопіях є важливішою, ніж влада-інститут. Так, саме влада як інститут є підставою та основою існування влади-символа, адже інститут є фактично уречевленням ідеї влади, а її символічне означення не може існувати без відповідних інституційних форм в політичній системі суспільства. З іншої сторони, в випадку утопії, а згодом – антиутопії, саме потреба символічного вираження специфічних рис політичної системи створює необхідність існування інститутів політичної влади. Тобто, символ формується на основі інституту, який існує для вираження символу.

Утопія, а вслід за нею і антиутопія, пропонує таку модель соціальної та політичної системи, яка є абсолютно раціональною. Перша утопія була створена в період Нового часу, коли абсолютна раціональність була ідеалом, насамперед

гносеологічним. Формування абсолютно раціонального суспільства стає ідеалом для утопістів, адже саме в такому суспільстві взаємодія людей може реалізовуватися на засадах справедливості. Ф. Бекон, наприклад, в своїй роботі «Нова Атлантида» будує систему, в якій «існує лише одна влада – влада знання». Раціональність в даному випадку стає гарантією того, що політична система утопії не перетвориться на негативний політичний устрій (тиранію, деспотію тощо).

Утопічні та антиутопічні теорії мають раціонально-ірраціональні основи. Утопія формує парадокс, який залишається незмінним і в антиутопії: людина здатна до антисистемних дій, хоч і усвідомлює ідеальний стан системи, в якій вона живе. В випадку здійснення таких дій вона вчиняє ірраціонально, хоча за суттю своєю є істотою раціональною, ідеальним громадянином. Цей парадокс ірраціоналізму людини утопії та антиутопії розв'язують існуванням в системі влади. На нашу думку, творці перших утопій розуміли неможливість абсолютної раціональності людини, тому ввели інститут влади як можливість вберегтися від потенційної ірраціональності людини. Влада, отже, в цьому випадку є насамперед символом можливості вберегти людину в рамках системи, а сама утопія без влади є недовговічним проектом, який може бути зруйнований однією людиною внаслідок однієї її нераціональної дії.

Найбільш чітко це простежується в антиутопії, де влада стає основним атрибутом ідеальної держави. Не зважаючи на те, що антиутопічне суспільство функціонує як чітко налагоджений механізм, а кожен його член досконало виконує покладені на нього обов'язки, саме в цьому випадку, потреба в владі є значно вищою, ніж в утопії. Пояснити це можна тим, що антиутопія, на відміну від утопії, відкидає ірраціональність, виносить її за межі системи, але не ігнорує її в принципі. Антиутопія приходиться до необхідності поєднання раціональності та ірраціональності, майже до їх синкретизму в свідомості людини, однак, щоб втримати людину в рамках антиутопічної системи, необхідний символ абсолютної раціональності. Саме таким символом і є політична влада.

Для аналізу символічного змісту влади в будь-якій системі, не лише в утопії, варто звернутися до змісту, що закладався в конструкт політичної влади в процесі її формування. Виокремлення влади в первісному суспільстві пов'язується з необхідністю впорядковувати соціум, в якому починається виокремлення соціальних ролей та формування суспільних груп. Власне, первісною функцією влади в даному випадку можна назвати впорядкування суспільства, що підтверджується та реалізовується в усіх системах. Єдиним винятком є саморегульовані системи, в яких абсолютно немає потреби в додатковому регулюванні, до яких відносяться утопічні та анти утопічні системи. Саме тому ми стверджуємо, що першим рівнем символічного змісту влади в утопіях та антиутопіях є розуміння влади як ознаки впорядкованості соціального та політичного життя.

В утопії саме впорядкування суспільства є основною функцією влади, можливо, навіть єдиною функцією, що реально виконується владою в утопії. З цього приводу А. Сен-Сімон пише: «Було визнано, що правителі – лише адміністрація суспільства, що вони повинні управляти ними згідно з інтересами та волею керованих» [87, 436], тобто влада позбавляється реальних владних повноважень. Натомість система дозволяє їй впорядковувати суспільство, виконувати адміністративну функцію, яку суспільству складно забезпечити своїми силами. Звичайно, якісне виконання адміністративної функції можна вважати одним з чинників, що забезпечують функціонування системи, проте неможливо говорити про політичний процес в утопії, адже немає реальної взаємодії між політичними акторами, власне немає політичних акторів як таких. Більше того всі політико-владні рішення можна вважати наперед прийнятими, адже морально-звичаєва регламентна система утопії є достатньо чіткою, щоб в її рамках не було потреби в реальному прийнятті рішення з хоча б двох альтернатив, а лише в механістичному утвердженні існуючої норми.

Примітним є те, що в антиутопії ця впорядкованість та організованість утопії повністю переходить в всеохопний контроль, що і є однією з основних ознак антиутопії. Антиутопія робить наголос на тоталітарному характері ідеальної держави, тому для неї важливим стає саме позиціонування влади як контролю. В утопії тоталітарність ідеальної держави чітко відображається, проте ця тоталітарність може вважатися виправданою, адже вона є умовою забезпечення щастя людини. Антиутопія по-іншому розставляє акценти, заперечуючи можливість будь-якого існування в одній системі координат гуманістичності та тоталітаризму. Саме тому владі в антиутопії надається означення контролю, а не лише впорядкованості, як це було в утопії.

При цьому однозначно йдеться не про те, що влада в антиутопічній системі наділяється більшими повноваженнями, ніж в утопічній, отримує більше можливостей втручатися в життя громадянина. Водночас, сама утопія не розглядає владу в даному випадку як контроль, тобто мають значення акценти, що розставляються автором, мета, якої він намагається досягти, формуючи свою концепцію. В випадку утопії це формування певного політичного ідеалу, який не може бути досягнутим, проте є певним орієнтиром для політичного розвитку. При цьому, орієнтиром є не тільки та не стільки інститути, як це звикли розуміти, не лише «наповнення» ідеальної держави. Важливу роль відіграють форми та типи зв'язків між елементами системи, тобто комунікативний аспект, спосіб формування взаємовідносин в суспільстві, наприклад. В випадку антиутопії, ми вважаємо метою відкидання як певного конкретного ідеалу, так і ідеалу загалом, викриття помилок утопії, основна з яких – у її формуванні ідеального суспільства. Під ідеальним в даному випадку ми розуміємо неможливий для реалізації конструкт, що існує лише в формі теорії. Саме тому антиутопія приписує нежиттєздатним ідеальним державам саме контроль, а не впорядкованість, наголошує на цій негативній рисі.

Нам також необхідно розуміти, що поняття «контроль» в відношенні влади розуміється нами як негативне внаслідок специфіки історичного розвитку. В період

виникнення утопії тоталітарність не вважалась негативним явищем, якщо ж вона була порятунком від сваволі правителя, то такий лад стає не тільки цілком виправданим, але й раціональним. В основі негативного розуміння тоталітарності практика формування тоталітарних режимів в ХХ столітті. Саме тому невід'ємна ознака влади в тоталітарній системі – контроль – застосовується в антиутопії як символ негативності антиутопічної політичної системи.

Не зважаючи на розвиток світських теорій політики та влади в період виникнення утопії як такої важливе місце все ще займала ідея божественного походження влади. Зрозуміло, справа насамперед в тому, що таким чином було простіше підтримувати ідею абсолютної монархії, що почала свій розвиток приблизно у той період, проте, на нашу думку, і утопія, не звертаючись до подібних ідей та навіть засуджуючи їх, переймає частково модель божественності влади. В даному випадку ми розглядаємо не походження від бога влади конкретного правителя чи певної форми влади, а божественний характер влади як такої, що і є другим рівнем символічного змісту влади в утопіях та антиутопіях. Тобто, йдеться про те, що існує два варіанти: самі про собі інститути влади обожествляються або ж вони наділяються певним умовно божественним легендарно-міфологічним походженням. Так, наприклад у Т. Мора «основи державного устрою Утопії були закладені легендарним правителем Утопом» [62].

Причиною формування божественної сутності влади є саме її абсолютна раціональність, про яку вже було згадано раніше. Для ствердження божественної суті використовується возведення в абсолют в даному випадку політичної влади. При цьому її абсолютні повноваження виходять з її абсолютного характеру в сфері раціональності, що є найважливішою, провідною та системоутворюючою рисою утопії. В антиутопічних же теоріях обожествлення влади дещо спрощується: якщо для утопії влада була абсолютом за своїми якісними характеристиками, то антиутопія часто звертається до абсолютизації влади тільки за її функціональною ознакою. Тобто, якщо в Т. Кампанелли владою володіли найдостойніші, здатні приймати

рішення за все суспільство, ті, «хто найбільш гідний керувати тим чи іншим ремеслом чи очолювати ту чи іншу чесноту» [47, 141], то уже в антиутопічних романах владою володіє людина, яка відповідає системі та здатна приймати рішення заради підтримки системи.

Специфікою антиутопії є те, що вона виносить владу за межі системи, трансцендентує її, не зважаючи на те, що саме влада є гарантією цілісності та стабільності системи. Саме з цією метою влада в антиутопіях зображується ефемерною, неосяжною для людського розуму таємницею. Особливо це помітно в літературних варіантах антиутопії, де уява автора не скована формальними вимогами науковості чи наукоподібності. В. Чалікова, розглядаючи специфіку організації влади в утопічних та антиутопічних системах, стверджує, що врешті-решт все зводиться до «неможливості виявити джерело влади в тоталітарному суспільстві» [98]. Типовим в даному випадку є віддання владної ролі в сучасних антиутопіях не людині чи групі осіб, а штучному інтелекту, раціональність якого не може бути поставлена під питання. Таким чином антиутопія не лише долає парадокс потенційної ірраціональності людини в відношенні влади (людини, що є частиною владної структури політичної системи утопії), але й черговий раз стверджує божественність влади. Тобто, йдеться про механізацію влади, а в цьому випадку «машинний процес (як процес соціальний) вимагає загальної покори системі анонімної влади» [59]. Власне, в даному випадку про божественність можна говорити тільки в символічному плані, тобто не в тому сенсі, в якому ми звикли її сприймати. Йдеться про піднесення влади над суспільством до рівня божественності, коли відмова підкорятися розглядається як злочин проти суспільства, символічним означенням якого може бути гріх. Ідеальна держава антиутопії та влада, яку вона уособлює, в даному випадку може бути розглянута як вища сакральна цінність.

Другий рівень символічної природи влади тільки підкріплює перший. Так, якщо в антиутопії влада має божественний характер, то і її можливості контролю

прирівнюються до можливостей контролю божественного. При цьому, йдеться не лише про можливість контролю, що є найпростішим прикладом, але й про право цей контроль здійснювати, що значно важливіше. В антиутопії людина потребує цього контролю, вона є підконтрольною за своєю природою, хоча в той же час здатна до боротьби з контролем. Так, в «Одновимірній людині» Г. Маркузе поставлено акцент на «“другу природу” людини як агресивного об’єкта управління» [59]. І саме умовно божественний, надлюдський характер влади змушує людину відмовитися від боротьби.

Таким чином, утопічні та антиутопічні теорії можуть бути розглянуті не лише як теоретичні конструкти можливої та бажаної дійсності, але й як символи. Утопія як символ «не є відображенням конкретної реальної дійсності (бо «місце, якого немає»), а тільки спробою нагадати про те, куди спрямований рух, але остаточно потрапити туди (у природний стан) вже ніколи й неможливо» [21, 226]. Навпаки, антиутопія також нагадує про те, куди прямує соціальний прогрес, проте акцентує на його негативних сторонах, деструктивному характері соціальних змін в процесі спроби установалення утопії. Конструкт політичної влади в утопічних та антиутопічних теоріях також має символічне значення та трактується нами не лише як значущий інститут політичної системи, але як елемент знакової системи. Влада в даному випадку характеризує систему в її цілісності, тобто йдеться не лише про характеристику влади в її символічному виразі, але про характеристику системи через символи влади.

Про значення гіперболи та парадоксу ми вже побіжно згадували, розглядаючи гносеологічний потенціал утопії. Обидва ці принципи є важливими для розуміння не тільки та не стільки для розуміння сутності утопії як концептуального джерела політичної науки, але й для усвідомлення специфіки утопії як призми пізнання політичної дійсності.

Розглядаючи принцип гіперболізації, звернемо ще раз увагу на те, що перебільшення в утопії має виключно зумисний характер, що пояснюється

необхідністю ніби під збільшувальним склом розглянути факти основні елементи політичної системи суспільства, їх взаємозв'язок та потенційні зміни, що можуть виникнути зі зміною одного з них. Таким чином, кожна нова утопічна теорія це ніби новий експеримент, поставлений дослідником, що, корегуючи умови життя, намагається простежити, як зміниться політична система. Зрештою, не будемо стверджувати, що гіперболізація має властиво лише гносеологічну роль, адже, якщо звернутися до мобілізаційного потенціалу утопії, то він забезпечується значною мірою саме завдяки гіперболізації.

Будучи звичайним літературним засобом, гіпербола відіграє настільки важливу роль насамперед тому, що використовується вона цілком свідомо. Тобто ненатуральність політичних форм, їх роздутість та явна нежиттєздатність політичних інститутів є не наслідком випадковості чи надмірної ідеалізації та теоретизації політики. Не помилкою філософа, а навмисно використаним прийомом пізнання політики.

Ми виходимо з твердження про те, що прагнення до ідеалу закладено в людській природі. Про це свідчать усі основні види світогляду, що розвивалися в різні періоди історії людства. Міфологічний світогляд зазвичай апелює до «золотого віку», релігійний висуває концепцію раю, філософський та науковий також конструюють різні концепти ідеального стану життя людини. Утопія, на нашу думку, знаходиться на межі перелічених типів світоглядів, поєднуючи специфічні риси кожного з них. При цьому саме утопія – єдиний концепт, що зосереджений на політичній складовій ідеального стану.

Для утопії в основі природи людини спілкування. Саме воно визначає людину як істоту політичну, не здатну існувати поза межами соціуму. Фактично слідуючи аристотелівській традиції означення людини, утопія апелює до розуму як визначального елемента системи, якою уявляється людина. Виходячи з цього, людина не може довго існувати без товариства собі подібних, адже «хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, - той в

розумовому відношенні надлюдина або нелюд» [2, 18]. Таким чином необхідність спілкування породжує природний потяг людей об'єднуватися в групи, а виникнення будь-якої соціальної організації тягне за собою формування політичних органів.

Принцип гіперболізації діє виходячи з системності як однієї з основних ознак утопічних та антиутопічних теорій. Зміна одного елемента неминуче приводить до зміни інших, це один з законів функціонування системи, адже її складові знаходяться у відношеннях взаємовпливу. Доречною, на нашу думку, є аналогія суспільства з організмом, де не лише кожна складова відповідає за виконання конкретних функцій, але й нежиттєздатність одного з елементів веде до погіршення загального стану системи.

Зважаючи на те, що утопія є одночасно і ідеальною політичною системою в стані абсолютної рівноваги, і відображенням політичного процесу в його досконалій динаміці, ми повинні звернутися саме до другої сторони для повного розуміння суті принципу гіперболізації. Утопія – це пошук ідеалу, пошук межі між надміром та комфортними умовами життя. Одне з завдань гіперболи як засобу пізнання в цьому випадку і полягає в визначенні насамперед максимально можливого обсягу впливу держави на повсякденне життя людини, котрий не буде створювати незручностей. Тобто, встановлення межі тоталітарності – допустимого рівня контролю владою в різних сферах суспільного та приватного життя.

Місце людини в цьому питанні є по-своєму особливим. Враховуючи, що політика є лише інструментом для упорядкування життя людини, вона повинна підлаштовуватися під останню, бути достатньо гнучкою, щоб максимально задовольняти людські потреби. Не зважаючи на те, що їх обмежують необхідним мінімумом, наприклад, Р. Оуен звертає увагу на те, що «людині потрібно для свого щастя мати впевненість, що вона ніколи не буде відчувати потреби в предметах, необхідних для її існування, та розумних зручностях» [73, 45], політична система

утопії влаштована таким чином, щоб пристосуватися під мінливі соціальні умови, і тим не менш забезпечувати необхідний людині комфорт.

Г. Маблі виділяє список трьох речей, які людина вправі відстоювати, та відносить до нього «розум, яким обдарувала нас природа, свобода, яку вона нам дала від народження, і те непоборне бажання щастя, яке вона вклала в нашу душу» [56]. Ці три елементи визначають людину для утопії. В той же час ми не можемо буквально інтерпретувати утопію як місце абсолютного щастя людини. Насправді, на нашу думку, вона є лише місцем потенційного щастя.

Суспільство, що домінує над людиною, та тоталітарна держава є механізмами не пригноблення людини, а її захисту, створення максимально комфортного для неї середовища. З однієї сторони, людина відчуває потребу перекладення відповідальності за прийняття значущих рішень на інших суб'єктів, адже не є готовою до цього, з іншої – вона потребує визначеності свого життя. Врешті решт, людина потребує абсолюту, який замінив би Бога, який вже почав відходити на другий план. Таким чином, держава та суспільство в утопії відіграють роль абсолюту, існування якого є необхідним для психологічного комфорту життєдіяльності людини в системі, саме тому «передусім слід турбуватися про здоров'я всього суспільства, потім – про його окремих членів» [47, 163]. Людина, таким чином, може бути визначена не лише як ідеальний громадянин, про що йшлося в попередньому розділі, але й як основний елемент соціальної системи.

Утопія формує такий тип суспільства, який можна назвати максимально простим. Справа в тому, що якщо в реальних соціальних системах рівень соціальної диференціації дозволяє говорити про наявність елементів хоча би двох типів чи рівнів: індивідуальні та групові. Утопічне суспільство складається лише з перших, не просто оминаючи другі, але створюючи максимально некомфортні умови для їх формування. Тобто, ми можемо розглядати людину в контексті «людини соціальної» - частини соціуму, фактично залежної від соціуму та йому підпорядкованої. Так, Е. Мореллі вважає, що саме «закладені в людині почуття

громадськості суть єдині виразники намірів божества» [63]. Відсутність соціальних груп засновується насамперед на реалізації принципу абсолютної рівності, до чого ми повернемося згодом, але лише повна від них відмова дозволяє констатувати формування людини як виключного елемента суспільства. Людина соціальна ідентифікує себе зі всім суспільством і лише з ним та державою, яка на основі нього утворюється, проте це можна вважати двома вимірами однієї ідентифікації.

Звертаючись до ідентифікації, в рамках утопії, на нашу думку, можна виділити лише одну ідентифікацію «ми». Зважаючи на те, що за обсягом елементів держава та суспільство співпадають, вони відрізняються швидше за сферами регулювання життєдіяльності, ідентифікації себе з державою та соціумом накладаються одна на одну та існують як єдине «ми» в двох різних аспектах. Для утопії нехарактерною є ідентифікація «чужого», якого немає в рамках утопічного суспільства як такого. Єдність є однією з основних ознак утопічного суспільства, наприклад, Т. Мор звертається до такого означення: «увесь острів являє собою немов одну сім'ю» [62, 68]. При цьому варто також звернути увагу на те, що, не зважаючи на тоталітаризм утопічної держави, суспільство є достатньо відкритим для контактів з зовнішнім світом та обміну досвідом і інформацією. Більше того, для значної частини утопій характерною для представників цього зовнішнього світу є ідентифікація «гість», яка від «чужого» відрізняється тим, що може приєднатися до групи «ми». Тобто, утопія не просто готова до зовнішніх контактів, утопічне суспільство готове приймати до свого складу іншу людину, не народжену та не виховану в рамках цього суспільства. Саме зважаючи на те, як легко може перейти в категорію «ми», тобто стати членом суспільства, по стороння особа, ми схильні вважати, що категорію «чужий» до неї не може бути використано.

Якщо ж розглядати в контексті ідентифікації антиутопію, то тут розмежування «ми» - «вони» є набагато чіткішим. Антиутопія повертається до простої форми ідентифікації, зв'язаної з почуттям спільності, спорідненості. Можна стверджувати, що «автоматична ідентифікація, характерна для примітивних форм

асоціювання, знову виникає у високорозвиненій індустріальній цивілізації» [59]. В антиутопії з'являється категорія «чужого», до якої відносяться не ті, хто знаходиться поза системою в просторовому вимірі – антиутопія частіше за все таких не залишає, а ті, хто до неї не належать в плані ментально-психологічному. Будь-який інакодумець, врешті-решт, ідентифікується суспільством як «чужий», який сам по собі є загрозою для суспільства. Таке виштовхування на маргінес особи, що раніше була повноцінним членом суспільства, означає насамперед те, що суспільство вже не розглядається як органічна єдність людей, а від кожного з них з легкістю відмовляються у випадку його відмінності від більшості.

Принцип парадоксу означає розкриття внутрішньої суперечності, багатогранності двох основних об'єктів, на вивченні яких зосереджується утопія: людини та політики. Утопія не зупиняється на однозначності, залишаючи місце для дискусії, пошуку правильної відповіді в діалозі. Сократичний метод пізнання політики через суперечку трансформується в утопії в імпліковану внутрішню суперечність тексту. З неї починає виформовуватися єдина лінія пізнання політичного з відправною точкою в людині.

Саме тому, одним з найцікавіших, на нашу думку, парадоксів в даному контексті є парадокс людини. Причому приблизно однакової форми він набуває і в утопії, і в антиутопії, розкриваючи суть природи людини. Антропологічний аспект утопії є визначальним в формуванні політичного, саме тому з пізнання людини починається пізнання політики.

Розкриваючи сутність принципу категоризації ми вже звертали увагу на специфіку становища людини в ідеальній державі. Його противоречивість дає поштовх до розвитку парадоксу людини. З однієї сторони, віра в людину та її раціоналізм створюють ідеальну для розвитку її можливостей політичну систему, з іншої – заради всіх громадян, система повинна обирати запобіжні та репресивні заходи проти кожного з них. Людське життя оголошується найвищою цінністю,

проте посягання на державу (а отже – на щастя кожного її громадянина) є одним з тих злочинів, котрі можуть каратися в тому числі смертю.

В той же час раціональна людина ніколи не вчинила б злочину проти утопічної держави хоча б тому, що саме життя забезпечується цією державою. Говорячи іншими словами, виправдовуються принципи корисності та щастя, виходячи з яких жодна людина не стала би загрожувати існуванню держави. Тобто, раціоналізм людини, той самий, котрий і дозволяє створити ідеальну державу та жити в суспільстві згідно з її законами, ставиться під сумнів.

Таким чином, утопія визнає раціоналізм та ірраціоналізм людини в їх діалектичній єдності. Це і лягає в основу конструювання утопічної політики та пізнання політики через призму утопії.

Інший парадокс, котрий, на нашу думку, вартий уваги, - парадокс демократизму.

Цілком очевидно, що будь-яка утопічна держава є тоталітарною. Свобода людини є значно обмеженою з боку держави, можливості контролю людської діяльності є навпаки безмежними, інакомислення карається як один з найважчих злочинів. В той же час процедурно утопія є демократією, в якій громадяни мають політичну свободу, доступ до державної влади, живуть в системі абсолютної рівності. До речі, саме рівність теоретик демократії А. де Токвіль визначає як базову цінність демократії, навіть в обхід свободи, зазначаючи, що краще жити рівними у ярмі, ніж вільними у нерівності. Тобто утопія поєднує риси демократії та тоталітаризму в єдиній політичній системі.

Можна було б висловити тезу про незначущість демократичних рис, що подібні до фасаду, який прикривав авторитарні та гібридні режими ХХ століття та прикриває деякі досі. В той же час основним контраргументом проти винятково тоталітарної природи утопії можемо висловити ставлення до людини та її життя. Висловлюючись категоріями І. Канта, людина в утопії є метою, а не засобом.

Про місце людини в політичній системі утопії ми вже згадували неодноразово. В цьому контексті доцільно буде наголосити на тому, що тоталітаризм заради людини, або ж, як ми його називаємо, гуманістичний тоталітаризм, є не формою поневолення людини, а формою забезпечення її свободи. Це свобода саморозвитку, самовдосконалення, а не свобода саморуйнування. Тобто, тоталітарна держава утопії є сферою контрольованої свободи на протигагу абсолютній свободі, якою її, наприклад, формулюють представники раннього лібералізму. Людина вже не може робити що завгодно, доки це стосується лише її самої, бо саме її життя є цінністю суспільства.

Таким чином, хоч ми і вважаємо за недоцільне та нерозумне сперечатися з визначенням сутності утопічної держави як тоталітарної, важливим є усвідомлення демократичності цього тоталітаризму, причому не лише з позиції його інституювання заради людини, але й враховуючи демократичні цінності свободи та рівності, на основі яких формується утопічна держава. Тобто, парадокс демократизму в утопії перекликається з проблематикою неможливості існування чистих форм.

Парадоксальність переноситься і на антиутопію, утверджуючи політику як сферу парадоксів, коли це стосується ідеального ладу суспільства. Ми розглянемо два таких парадокси: парадокс політики та парадокс раціональності.

Антиутопія формує парадокс політики в самій своїй формі. Будучи продуктом масової культури у своїй переважній більшості, антиутопії не приділяють достатньої уваги політиці, читаючи текст, може здатися, що її там взагалі немає. На відміну від утопії, антиутопія не змальовує політичних інститутів своєї ідеальної системи. Політичному ладу суспільства (режиму, державному устрою, питанням політичної влади та еліти) відведені лише незначні моменти. Поневолі може скластися враження, що антиутопія не є логічним продовженням утопії як політичної теорії.

Причиною цього, на нашу думку, є те, що в антиутопії сутність політики полягає в взаємозв'язках між людьми. Політика – це сфера спілкування, міжособистісних взаємин, її творять індивіди, а не інститути. Таким чином антиутопія приходиться до антропологічної сутності політики та держави.

З іншої сторони антиутопія як типово постмодерний конструкт зображує суспільство контролю, в якому основними механізмами здійснення нагляду є суспільна мораль, громадська думка, а не органи політичної влади. Остання в такий спосіб постає як атрибут системи: вона не має конкретного джерела чи центру, її функція є всюдисущою.

Другий парадокс, який ми хотіли розглянути в контексті антиутопії – парадокс раціональності. Антиутопія будує його по-своєму, виходячи з простої, доступної та цілком очевидної істини: людина не може бути раціональною на 100 %. Зважаючи на те, що держава повинна бути цілком раціональною структурою, вона має бути позбавлена від будь-якого ірраціоналізму. При цьому, якщо утопія в даному випадку стверджує абсолютну раціональність громадянина, то антиутопія знімає сформований в рамках утопії парадокс. Людина антиутопії характеризується превалюванням раціональності, оскільки сам факт того, що вона може піти проти системи, тобто вчинити ірраціональну дію, говорить про те, що ірраціональність закладена у її природі, хоч може і не проявитися.

Тобто антиутопія приходиться до того, що поєднання раціонального та ірраціонального в людині і формує її людяність, тобто вилучення одного з елементів призведе до втрати людиною частини себе, тобто до деструктуризації людини. В результаті можна говорити про формування того, що Г. Маркузе називає одновимірною людиною – особи, що легко піддається маніпуляціям системи, сприймаючи інформацію, а не аналізуючи її, що спричинено виформуванням у неї однотипного, одновимірного мислення. Фактично, антиутопійна людина є новим типом людини, людиною майбутнього, а «специфічною відмінністю людей майбутнього є те, що вони уже ввійшли в новий прискорений темп життя» [93].

Саме він зумовлює необхідність людини відсторонитися від значної частини подій, що відбуваються навколо неї, навіть більше, людина просто не в змозі встигнути за цим темпом, якщо відволікатиметься на сторонні фактори.

Антиутопія робить акцент на однаковості людей, що передусім має форму мислення стереотипами, які є нав'язані системою. Це пов'язано в тому числі і з тим, що пришвидшений темп життя не дозволяє людині замислюватися самостійно над всім, що навколо неї відбувається, тому вона сприймає стереотипи та готові моделі поведінки як реакцію на певну інформацію. Однаковість антиутопії виростає з рівності утопії і по-суті є гіперболізованою формою цієї рівності. Антиутопія приходить до того, що людина – «повністю громадський вид, діти народжуються однаковими» [97], їй стає недостатньо рівності людей в становищі, матеріальному стані, обов'язках та правах, вона приходить до необхідності рівності в інтелектуальних та фізичних можливостях, абсолютної рівності, що і означає, врешті решт, однаковість.

Власне, говорячи про дегуманізацію людини, ми маємо на увазі втрату нею не лише своєї ролі та місця, що відводилось їй у суспільній та політичній думці з часів появи гуманізму. Фактично, людина системи, яка є характерною для антиутопічних концепцій, є не просто людиною маси, якій не притаманне критичне мислення, вона мислить лише в рамках системи та переконана в тому, що блага, ідеали, які нав'язує їй ця система, є її власними. Водночас, вона готова на те, чого від неї чекає система – на виключення ірраціонального, будь-яких почуттів чи проявів духовності, що призводить власне до втрати людиною її людяності. При цьому чи не найважливішу роль в протіканні цього процесу відіграє тоталітарна держава антиутопії. Для того, щоб зупинити процес дегуманізації, людині необхідно вийти за рамки системи, відмовитися від суспільства та будь-якої реальної залученості, тому самотність - «найважливіша умова здатності індивіда протистояти суспільству, вислизаючи з-під його влади» [59].

Таким чином, парадокс раціоналізму в антиутопії формулюється наступним чином: раціонально бути ірраціональним. Абсолютно логічним є висновок, що людина не може бути виключно раціональною істотою, тобто виключити весь спектр ірраціональних почуттів та відчуттів зі своєї психіки.

Отже, в політико-гносеологічному сенсі ми виокремлюємо чотири принципи раціоналізму: категоризації, символізму, гіперболізації та парадоксальності. В кожному з них виявляється та розкривається специфіка пізнання політики через призму утопії та антиутопії. Через різний їх вияв формуються категорії політичної науки в сучасному їх розумінні, система символічного розуміння політичних інститутів та явищ, відбувається фокусування пізнавальної призми та нарешті розкривається діалектичний зв'язок між об'єктами політичного пізнання. Утопія та антиутопія в той же час є і методом пізнання політики, і формою політичної рефлексії. В їх рамках виводиться та утверджується основний принцип пізнання політики: через пізнання людини.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [35; 38; 39; 41; 43].

РОЗДІЛ 4

ТРАНСФОРМАЦІЇ УТОПІЇ ТА АНТИУТОПІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ ХХ – ХХІ СТОЛІТТЯ

Тривалий період розвитку утопії, її перетворення на антиутопію та подальше паралельне існування обох цих форм окреслення ідеального отримали природне продовження в сучасну епоху. Не зважаючи на успіх антиутопії та поширення серед населення негативного ставлення до тоталітаризму, утопія на зламі ХХ та ХХІ століть не зникає, а лише набуває іншої форми. Поряд з цим напрацювання утопії, а пізніше – і антиутопії включаться в інші надбання світової політичної думки, зокрема, в політичні ідеології та політичну теорію. Ми вже згадували про утопію як тенденцію політичної думки та про принцип утопізму, так само, як і характеризували утопію як політичну теорію ідеального, сформовану в епоху Відродження в період домінування принципів гуманізму та раціональності. В цьому розділі нашої роботи ми прагнемо зосередити увагу на трансформації утопії та формі, якої вона набуває в епоху постмодерну. Поряд з цим нас цікавлять прояви впливу утопії на формування політичної науки та практичної політики ХХ – ХХІ століть.

4.1. Становище утопії та антиутопії а політичній теорії наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття

Будучи однією з найбільш стабільних теоретичних конструкцій в історії політичної думки, утопія проходить тривалий період розвитку з ХVІ століття, в процесі якого перетворюється на антиутопію. Зрештою, ХХ століття цілком можна назвати століттям антиутопії, коли ворожість до тоталітарних режимів, поширення

ідеалів свободи, загальна лібералізація та вестернізація на тлі активного розвитку різного роду авторитарних режимів спричиняють активний розвиток антиутопії, в якому ми вбачаємо своєрідний протест проти будь-якого поневолення людини. Однак постмодерн успішно вносить свої корективи в процес розвитку утопії (і антиутопії зрештою).

Не зважаючи на свою тривалу історію, утопія залишалась настільки сталою в своїх основних постулатах та засадничих принципах реалізації, що її можна було б назвати політичною доктриною чи навіть політичною ідеологією. Тим не менш, як для ідеології в утопії не вистачає реалістичності, яку можна було б покласти в основу діяльності політичної партії чи руху, хоч сама по собі утопія володіє значним мобілізаційним потенціалом, про що ми вже неодноразово згадували. Усі трансформації, що відбуваються з утопією до ХХ століття, не відкидають основи: спільної власності, елімінації сім'ї та меритократичного характеру політичної еліти.

Лише поява антиутопії змінює акценти, тому, з однієї сторони антиутопію варто розглядати саме як видозміну утопії, з іншої – як принципово іншу теорію. Без сумніву антиутопія виростає з утопії. І тим не менш антиутопія відрізняється не тільки та не стільки акцентуацією, але своїм призначенням та ставленням до ідеалу як такого декларує свою іншість.

Все, втім, змінюється на межі ХХ та ХХІ століть. Якщо розглядати появу антиутопії (використовуючи концепцію, викладену Ж. Бодрійяром в роботі «Символічний обмін та смерть») як симуляцію утопії за принципом обмеження, то звернення антиутопії до симуляції викликає злиття утопії та антиутопії. В своїй книзі Ж. Бодрійяр наводить приклад кібернетичної каліфорнійської утопії, котра набуває рис одночасно і утопії, і антиутопії. Основним моментом кібернетичної каліфорнійської утопії є домінування обчислювальної машини, котра організовує життя людини, в політичній системі. Тотальна комп'ютеризація призводить до того, що «припиняє своє існування не лише робоча сила, але й часопростір праці –

суспільство становить собою не що інше, як єдиний континуум ціннісного процесу» [13, 43].

Цілком очевидно, що тоталітарність каліфорнійської кібернетичної утопії може сприйматися одночасно як благо та як посягання на життєвий простір людини. Звичайно, в епоху всезагального засудження тоталітарності, утопію неможливо цілком однозначно розглядати як політичний ідеал. В той же час її мобілізаційний потенціал не зникає, людина, що заплутана в нескінченних потоках інформації, прагне спростити своє життя, навіть за рахунок обмеження власної свободи.

Це природний наслідок глобалізації: розмивання кордонів, стискання світу до «тут» і «зараз», адже людина може отримати всю доступну інформацію, не прикладаючи для цього особливих зусиль. Однак фізичні можливості людини не співпадають з тими можливостями, що пропонує їй світ. Саме тому, опиняючись перед вибором, людина змушена відмовитися від одних на користь інших. Такий вибір часто призводить до того, що людина перетворюється (добровільно, до речі, і це дуже важливо) з суб'єкта на об'єкт політики.

Це уможлиблює утопію, створює умови для її реального інституювання в площині практичної політики сучасності. Саме це і закидають критикам утопії сучасні її дослідники: вони (критики) «вбачають в ній небезпеку: коли утопісти мають владу спробувати втілити їхні утопії... ці утопії завжди є диктаторськими чи тоталітарними, адже індивіди мають бути змодельовані, щоб відповідати плану» [128, 9]. Не зважаючи на розвиток правової та соціальної держави і громадянського суспільства, масова людина сучасності як ніколи схильна піддаватися впливу, прагнути простого щастя, яке пропонує їй утопія: щастя, яке полягає в задоволенні мінімальних потреб. Щоправда важливо, що самі потреби змінюються, викликаючи і зміну трактування утопії.

Насправді розглядати трансформацію утопії в антиутопію, а пізніше – їх злиття в єдине ціле варто насамперед крізь призму зміни цінностей. Якщо класична

утопія відповідає матеріалістичним суспільним цінностям, антиутопія – постматеріалістичним. Зміна цінностей означає і зміну типу мислення, орієнтації на певні проблемні ділянки соціальної та політичної сфери.

Більше того, змінюється погляд навіть на матеріальні цінності. Основним ресурсом людини стає час – найбільш обмежений та невідновлюваний ресурс. До речі, ми вбачаємо одну з причин поширення абсентеїзму саме в тому, що людина не хоче витратити свій час на політику, розміщуючи її нижче в списку своїх пріоритетів, ніж, скажімо, приватну сферу чи професійну. Це вже не питання свідомості, а практичності, тверезого розрахунку та корисності. Саме така людина є ідеальним громадянином для тоталітарної держави, адже «зв'язок з тоталітаризмом лежить в припущеній утопією вірі в досконалість людства» [144, 17], яка виявляється в людській раціональності.

Утопія, таким чином, перестає бути просто бути просто теоретичним конструктом, чиеюсь фантазією про політику. Її вплив на людську свідомість полягає не тільки у формуванні образу ідеальної політичної системи (чи анти-ідеалу, коли ми беремо до уваги антиутопічні теорії), але й у конструюванні відповідних моделей політичної поведінки. Тут йдеться про співвідношення очікувань та реальності, потреб, діяльності та можливостей. Як утопія, так і антиутопія є доступними формами розуміння політики на різних рівнях: як буденному (не потрібно бути науковцем, щоб сформулювати своє ставлення до сконструйованого в будь-якій утопії чи антиутопії суспільства), так і на філософському. Тобто, утопія є формою та поштовхом до рефлексії, вона побудована у такий спосіб, щоб неминуче викликати враження у читача, позитивні чи негативні в залежності від його персонального досвіду.

Саме це, на нашу думку, зумовлює зростаючий інтерес до вивчення утопій та антиутопій в західній політичній науці. Враховуючи увесь тісний зв'язок утопії з західною філософською та культурною традицією, ми вважаємо, що дослідження специфіки розвитку утопії та антиутопії в сучасну епоху є знаковим для розуміння

напрямків та тенденцій розвитку західної політики, виходячи з потенціалу впливу, котрий мають утопічні та антиутопічні теорії.

Відкинемо більшість сучасних підліткових антиутопій, адже вони є лише продуктами масової культури, що мають певні елементи, ознаки антиутопії (насамперед закрите суспільство), завдяки чому стають популярними. Боротьба проти системи надає героєві яскравої індивідуальності в масовому суспільстві, робить його таким, який запам'ятовується (і водночас таким, якому співчують). Така антиутопія є вже швидше не моделюванням політичної системи, а представником улюбленого молодією публікою жанру, тому ми не вважаємо за доцільне звертатися до неї, розмінюючись на одиничні та безсистемні вказівки на політику. Залишимо аналіз культурного продукту культурологам та літературознавцям.

Нас цікавить політичний вимір, а не соціокультурні та філософські моменти. Утопія для нас насамперед – форма, яку набуває політичний ідеал спочатку в рамках політичної філософії, потім – політичної науки. Саме тому ми не відкидаємо літературної (та й, зрештою, інших мистецьких) форм, адже зміст для нас залишається первинним та важливішим, ніж форма. Водночас ми не вбачаємо за необхідне розглядати наповнену ознаками утопії чи антиутопії форму, в якій немає основного – соціально-політичного поля життя людини.

Довгий час утопія була чистою формою, досконалою теоретичною конструкцією комуністичного (за своєю природою) суспільства. Згодом такою ж була антиутопія, що представляла іншу точку зору, але тим не менш робила це в рамках певної форми, у яку вже згодом вкладався зміст. Злиття утопії та антиутопії звільняє зміст від попередньої залежності та ставить інтерпретатора у домінуючу позицію: тепер лише від його точки зору залежить, є певний концепт утопією чи антиутопією.

Утопія (і антиутопія) не лише користується симулякрами, але й перетворюється на них. Вдаючись до визначення Ж. Бодрійяра, симуляцію ми

розуміємо «в тому сенсі, що всі знаки віднині обмінюються між собою, нітрохи не обмінуючись на реальне (добре і навіть блискуче вони обмінюються між собою саме *за умови, що* (курсив не мій – Г. І.) вже не обмінюються на щось реальне)» [13, 24].

Утопія та антиутопія стають таким чином символами, що обмінюються один на одного. Звичайно, утопія і раніше зверталася не до реальності політичного життя, а швидше до «світу ідей», проте саме політична реальність стає поштовхом до розвитку утопії як жанру. З самого початку утопія зорієнтована на зміну політичної дійсності, її реконструювання через демонстрацію вразливих рис та негативних тенденцій політики. Як і усі інші філософсько-політичні концепти, вона спрямована на побудову теоретичних політичних конструктів, а не на вирішення прикладних політичних проблем. Так само і антиутопія, будучи швидше художньою формою, а не типовим філософським концептом, зосереджена швидше на необхідності викликати емоційні переживання, враження від зображеної політичної системи.

Цей момент вказує на те, що ні утопію, ні антиутопію не можна трактувати буквально. Її мову варто сприймати «не як певну точку (стійкий сенс), а як місце перетину текстових площин, як діалог різних видів письма – самого письменника, отримувача (чи персонажа) і, нарешті, письма, утвореного сучасним або попереднім культурним контекстом» [50, 428]. Утопія не повинна розумітися лише як сформульований конкретним автором погляд на ідеальне становище політичної системи, а антиутопія – як протест проти тоталітаризму, масового суспільства та культури споживацтва. І йдеться не тільки про символізм. Їх (утопії та антиутопії) першочергова роль – викликати рефлексію читача з приводу питань, які піднімаються, а не на лінійне зображення певного політичного ладу. Тобто, дискусія з читачем, інтерпретатором – завжди важливіший момент, ніж викладення положень автора.

Таким чином утопія та антиутопія використовують сократівський метод пізнання, зосереджуючи увагу не на передачі знання (в даному випадку – уявлень

конкретних мислителів про політику), а на його продукуванні. Знання має цінність, коли воно активно формується в процесі дискусії, тоді його можна вважати живим, а отже – релевантним. Але, водночас, не науковим в позитивістському розумінні слова, адже утопія не пропонує факти, а ідеї, що можуть бути як доведені, так і спростовані. Утопічні та антиутопічні теорії завжди є емоційно забарвленими і в цьому принципово відмінними від класичної позитивістської науки, адже «головним завданням політичної теорії є подання аргументу на користь того, що є правильним» [142, 50].

Саме тому, на нашу думку, на зламі XX і XXI століть можна говорити про смерть утопії (чи то швидше кінець утопії). Цьому одночасно сприяє і розмивання кордонів між утопією, антиутопією, ідеологією та фантазією. Ф Джеймісон звертає увагу на те, що доходить до абсурду, коли кожену фантазію називають утопією, надаючи їй рис особистого ідеалу [137, 43 – 44]. Проте, не варто забувати, що утопія ніколи не була особистим ідеалом, вона була ідеалом з точки зору певної людини. А між першим і другим є принципова різниця.

Без сумніву утопія носить відбиток особистісного уявлення про ідеал, рефлексії автора відповідно до заданих умов. Однак вона завжди відповідає формі, завжди конструюється згідно з наперед визначеними принципами та цінностями. Тобто, кожна нова утопічна теорія це реплікація однієї і тієї ж концепції в тій самій формі, проте з різним змістом. Натомість особистий ідеал не підпорядковується законам чи структурі, він відображає тільки прагнення людини безвідносно до тенденцій розвитку світової політичної думки, соціального контексту чи специфіки історичного розвитку.

Тобто, навіть будучи особистим баченням, утопія залишається суспільним ідеалом, адже спочатку вона існує як тенденція, інтенція, а вже згодом оформлюється в свій остаточний варіант. Л. Сарджент називає цю тенденцію «утопізмом або соціальною мрією, – і продовжує: – У кожній країні, кожній культурі є свій спосіб соціального мрійництва, уявлення про кращий спосіб життя»

[153, 155]. Особистий ідеал же не обов'язково отримує завершену форму, а навіть якщо це і стається, в нього немає того ж мобілізаційного потенціалу, що й утопія, не є настільки всеохопною. Іншими словами, не так багато людей, готових визнати особистий ідеал саме ідеалом в той час, як досконалість утопії є об'єктивною і не піддається питанням, навіть якщо інтерпретатор не згодний з принципами утопії.

Кінець утопії ми вбачаємо у її деструктуризації, розсіюванні, та водночас у її єднанні з принциповою протилежністю – антиутопією. Хоч XXI століття і є часом, коли утопія могла би бути реалізованою, коли людина могла би обмінити значну частину своєї свободи на комфорт, утопія як сформований в Новий час концепт припиняє своє існування. Формується єдиний утопічно-антиутопічний дискурс, єдиний простір, в якому текст розвивається, доповнюючись прочитаннями різних інтерпретаторів.

Класичну раціональність можна означити гегелівською тезою “Все розумне дійсне, все дійсне – розумне”. Основне питання, однак, полягає саме в дійсності (реальності) як такій. Відштовхуючись від основної ідеї феноменології, реальними є тільки образи, що відображаються в свідомості людини. Тобто, знання є відносним та залежить від особливості сприймання. З цим корелюється і теза про інтерпретативність знання: в залежності від персонального досвіду можливе різне сприйняття одного і того ж об'єкта пізнання. Тобто єдиним місцем, в якому світ дійсно існує, є людський розум.

Основа раціональності, відтак, зосереджується в наступному твердженні: абсолютного знання не існує, воно апіорі неможливе не тільки з огляду на обмежені пізнавальні можливості людського розуму, але й зважаючи на складність відображення об'єкта дослідження в ньому.

Становище, в якому опиняються і утопія, і антиутопія – потреба перезавантаження, зміни акцентів у відповідності до викликів сучасності, основним з яких ми вважаємо кризу філософії. Остання спричинена як типово модерними

культурними процесами, що включають відмову від попереднього культурного досвіду, так і впливом позитивізму, що набирає обертів в ХХ столітті.

Тобто утопія та антиутопія пристосовуються до умов сучасного наукового процесу та утворюють єдність, яка відповідає на єдине питання: що таке політика? Її інструментальна природа та призначення є традицією, що простежується з самого моменту виникнення утопії. Так, в власне утопії цей інструмент використовується для досягнення матеріального добробуту людини, в антиутопії – її психологічного комфорту. Зараз же, на нашу думку, мова йде про вирішення екзистенційного питання: «ким я хочу бути?» Місце людини в політиці – основний об'єкт сучасного утопійно-антиутопійного дискурсу, що дає можливість через інтерпретацію ціннісного наповнення політичної системи певного ідеалу визначитися з власними потребами та очікуваннями.

Враховуючи, що і утопія, і антиутопія завжди, нехай по-різному, були зациклені на людині, котра була центром суспільства, а отже – і політики, це не є новим. Водночас цим питанням в процесі становлення політичної науки було знехтувано в різній мірі в різні періоди її (політичної науки) розвитку. Більше значення для дослідників мали юридичні механізми, політичні інститути, формальні та неформальні, поведінка людини, щоправда настільки, наскільки вона впливала на політичну систему загалом, її інститути та процеси.

Власне, тому ми схильні розглядати утопічно-антиутопійний дискурс як основну форму існування сучасної політичної філософії. При цьому, значно важливішою, на нашу думку, є саме постановка питання, а не пошук відповіді на нього. Останнім займається політична теорія, котра існує нерозривно з практикою та спрямована на пошук реальних результатів, які можуть бути втілені в політиці. Прийняття відповідних рішень, створення інститутів, що відповідають викликам певного суспільства, не є предметом утопії та антиутопії. Сконструйовані в них інститути та механізми покликані насамперед викликати враження та піднімати проблематику, а не формувати план дій. Це передбачає «дистанцію Утопії від

практичної політики, на базі зони соціальної тотальності, котра здається вічною і незмінною» [137, 15].

Несправедливо, однак, буде відкидати повністю практичне значення утопії чи антиутопії, оскільки вона завжди формує альтернативу наявному суспільному ладу, котра в той чи інший спосіб якісно відрізняється. І все ж, на нашу думку, утопія не мала б права називатися утопією, якби її політична система була зорієнтована на реалізацію, а не на рефлексію. Тобто, ми не заперечуємо політико-онтологічну сторону утопічних та антиутопічних теорій. Врешті-решт інститути, що складають політичну систему кожної утопії та антиутопії раціонально сконструйовані таким чином, що а) до них можна було б наблизити політичні інститути будь-якої реальної політичної системи; б) за відповідних умов (досягнення безумовного досконалого рівня людської раціональності) вони можуть бути реалізовані в будь-якому суспільстві.

Якщо з однієї сторони ХХ століття стає періодом зневаги до утопії та розвитку антиутопічного жанру, то варто зауважити, що засудила світова громадська (а як наслідок – і наукова) думка лише утопію суспільно-політичну. В той же час науково-технічний прогрес продовжує розвиток концептів утопії технологічної. Саме вона стає однією з найбільш чистих форм утопії сучасності (хоча одночасно залишається впавленою в єдиний утопічно-антиутопічний дискурс, що ми пояснимо дещо пізніше).

Достатньо почитати «Фізику майбутнього» Мічіо Кайку чи інші футурологічні концепти, що прогнозують розвиток технологій на найближчі сто років, щоб переконатися, що зображена в них реальність – утопія. При цьому ми зовсім не маємо на увазі, що неможливо реалізувати окреслені технологічні концепти (якими б вони не були: чи програмою розвитку штучного інтелекту чи ідеями опанування людиною телекінезу). Варто, однак, погодитися, що більшість таких прогнозів є винятково позитивними та оптимістичними, причому не тільки в плані фізики, техніки чи медицини, але й в плані соціальних відносин.

Про останні насправді в подібних концептах згадується мало, а ті згадки, що є, покладають на здоровий глузд людини відповідальність за її дії. Часто нехтують мораллю та етикою, тим рідше – згадують про політичні наслідки, котрі може мати подібний технічний прогрес. Так, все той же Мічіо Кайку обґрунтовує можливість до середини XXI століття розвинути генну інженерію до того рівня, що дозволить «створювати гени, які забезпечать людині надлюдські здібності» [46]. З однієї сторони це здається неможливим технологічно (як, напевно, здавався неможливим нашим предкам між океанічний телефонний зв'язок, глобальна мережа інтернет та інші технологічні досягнення).

З іншої, в невпинному та неконтрольованому розвитку ми вбачаємо кроки до суспільства контролю. Зокрема, в «Фізиці майбутнього» автор заледве ставить питання про етичність такого потенційного досягнення науки як читання думок. Про потенційні соціально-політичні наслідки він навіть не згадує, обмежуючись тезою про те, що «цілком можливо, будуть прийняті закони, що строго обмежать неавторизоване читання думок» [46]. Цілком логічно в такому випадку припустити, що читання думок стане сферою виняткового контролю держави, що зміцнить її позиції та дасть можливість наглядати за своїми громадянами.

Подібних прикладів у футурологічних концепціях більше ніж достатньо. Ідеї клонування та генних модифікацій, розвитку штучного інтелекту та роботизації праці, нових засобів пересування та зв'язку, колонізації космосу тощо зосереджені на виключно позитивних наслідках для людства, не враховуючи можливостей тотального контролю, які отримає держава з розвитком усіх цих технологій. Автори футурологічних концепцій покладаються в основному на поняття закону та законності, не враховуючи досвіду тоталітарних режимів. Більше того, іноді самі їх тези виглядають відверто тоталітарними, наприклад: «лідер має надихати і вести за собою робітників-людей, кожен з яких володіє власними достоїнствами і недоліками» [46].

Як би там не було, футурологи, будучи схильними не говорити про політику прямо, ближчі до антиутопістів, ніж власне до утопістів. Чітке протиставлення «лідер» - «маса», характерне для антиутопії, є підтвердженням цієї нашої тези. Технологічна утопія з однієї сторони постає як справжній рай на землі, покращення умов життя та праці людини. З іншої сторони, такі зміни лише пришвидшують масовізацію суспільства, особливо в умовах капіталістичних цінностей, розвитку індустрії розваг та роботизації праці.

Повертаючись до висловленої нами раніше тези, зауважимо, що технологічна утопія, продовжуючи традицію жанру, зосереджується на людському комфорті. Одночасно відбувається концентрація на типово антиутопічних розуміннях категорій щастя, корисності тощо. І все це при тому, що автори концепцій технологічних трансформацій майбутнього вважають їх (свої концепції) адекватними науковими прогнозами науково-технічного прогресу, викладеними в доступній для звичайної людини формі. В цьому якраз ми і вбачаємо самоповернення, звернення одночасно і до утопії, і до антиутопії як жанру.

Жанр залишається цілісним, змінюється наповнення, відходить опис набору інститутів та інституцій, проте залишається сталою форма, прийоми, котрі роблять утопію утопією. Саме ці прийоми: генералізація та деталізація, спрощення форми для легкого сприйняття (популярна форма) – є тими ознаками, що визначають форму утопії та антиутопії. Будучи побудованою на їх основі, технологічна футурологічна концепція є одночасно і утопією, і антиутопією.

В той же час в політичній практиці існування утопії та антиутопії можливе в формі імпульсу, вектора спрямованості політичного розвитку. Саме присутність такого імпульсу ми вбачаємо фактором, що дозволяє деяким дослідникам говорити про радянську чи нацистську утопії. З очевидних причин, викладених у попередніх розділах цієї роботи, ми не розглядаємо ці системи як утопії, але не відкидаємо одночасно присутності утопійних елементів в їх структурі. Окрім того ми вважаємо за необхідне розглядати окремо і антиутопічний імпульс, адже, якщо в випадку

дискурсу доцільно говорити про деструктуризацію та злиття, то в випадку імпульсу якраз навпаки чітко помітне розділення.

Утопічний та антиутопічний імпульси ми, таким чином, розуміємо як вираження несвідомого в політиці. Утопічний імпульс є тим природнішим для будь-якого суспільства, адже прагнення до ідеалу, відповідно – до щасливого життя в оптимальній (ми свідомо не називаємо її ідеальною) політичній системі, є звичайним потягом в свідомості людини. В свою чергу антиутопічний імпульс виникає значно пізніше та пов'язаний швидше зі страхом, викликаним реаліями тоталітарних політичних режимів. За своєю природою він завжди має форму спротиву та протиставлення ідеалу і реальності на користь останньої.

Наступна частина нашої роботи присвячена саме впливу утопічних і антиутопічних теорій на політику та теоретичні політичні конструкти, що реалізувала себе в утопічному та антиутопічному імпульсах та принципі утопізму.

4.2. Вплив утопії та антиутопії на політичну теорію та практику у XX – XXI столітті

У різних політичних теоріях XX - XXI століття нерідко так чи інакше відображається вплив утопії на формування політичної науки як самостійної галузі знання. Саме такі залишкові прояви і вказують найбільш чітко на те, що утопія була одним з джерел, на основі яких формувалась політична наука, причому джерелом відмінним від політичної філософії, хоча насправді утопію можна розглядати як її (політичної філософії) частину. Ми вже частково зачіпали це питання, коли розглядали сутність принципу утопізму в другому розділі в контексті розрізнення понять “утопія”, “утопізм” та “утопійність”. Цей розділ ми присвяtimo виключно впливові утопії (і антиутопії, яка виникла значно пізніше, проте це не зробило її менш значущою) на теоретичні надбання політичної думки періоду становлення та утвердження політичної науки.

Всі проаналізовані нами теорії об'єднує один момент - не зважаючи на значну роль чи іноді навіть превалювання (як у випадку популізму, скажімо) ірраціональних чинників, від утопії вони переймають саме раціоналістичні принципи організації політичного життя та пізнання політики. Утопія, будучи квінтесенцією раціоналізму, проносить через усю історію політичної думки від моменту свого виникнення єдиний основний принцип: домінування розуму. В чому буде це домінування проявлятися - питання, яке стоїть перед творцями різних політичних теорій, однак утопію вони запозичують як своєрідний культурний код європейської цивілізації, не можуть позбутися від нього, адже він є чи то підсвідомою структурою, чи то ключем для інтерпретації і дешифрації окремих теоретичних положень (в залежності від методологічної орієнтації дослідника).

Глобалізація, вестернізація та змішання інформаційних потоків призводять до того, що утопізм зі своїм крайнім раціоналізмом органічно вплітається уже не лише в типово західні (за духом, ціннісними орієнтаціями та світоглядними позиціями) політичні теорії. Хоча, можливо справа в тому, що усі політичні теорії стають певною мірою західними - очевидний результат вестернізації. Зрештою, має бути сказано і про універсальні ідеології, як от популізм, котрі водночас розвиваються в усіх державах, отримуючи більшу чи меншу популярність.

В даному випадку нас цікавить утопічний імпульс. Ф. Джеймісон зазначає: «ми повинні робити розрізнення між утопічною формою та бажанням утопії: між написаним текстом або жанром та чимось таким як утопічний імпульс, помітний у повсякденному житті та його практиках за допомогою спеціалізованих герменевтичних методів чи методів тлумачення» [137, 88]. Тобто, утопічний імпульс – властивість, що характеризує європейську культуру в принципі, властивість реалізації прагнення до утопії в тій чи іншій формі. Звичайно, утопія не є виключним явищем європейської культури, не властивим іншим культурам, проте, зараз, на нашу думку, бажання утопії поширюється саме через механізми

західної масової культури, а утопічний імпульс присутній в цілій низці творів, що не мають утопічного характеру чи навіть не володіють утопізмом як рисою.

Концепцію утопічного імпульсу розробляють в другій половині ХХ століття європейські та американські вчені. Утопічний імпульс одночасно зв'язаний з пізнавальним потенціалом утопії, і з її можливістю повної чи часткової реалізації в площині практичної політики або ж впливу на політичні реалії. Розглядаючи утопію з гносеологічної позиції, ми вже частково зачіпали цю проблематику. Д. Чодоркофф наголошує на тому, що «утопічний імпульс – це відповідь на існування соціальних умов та на спробу трансцендетувати або трансформувати ці умови з метою досягнення ідеалу» [114]. Тобто, утопія є соціально обумовленою, не просто інтелектуальною вправою, невинною фантазією на тему кращого політичного устрою.

Не зважаючи на несерйозне ставлення до утопії, з чим намагаються боротися сучасні вчені, звертаючи свою увагу на утопію як на повноцінний об'єкт наукового дослідження, утопічний імпульс впливає на політичні реалії в другій половині ХХ століття. Негативне ставлення до утопії (як концепту, теоретичного конструкту та навіть об'єкту дослідження) можна зв'язати з політичним становищем на міжнародній арені в другій половині ХХ століття. В реаліях Холодної Війни, коли ідея утопії тісно пов'язувалась (і не безпідставно) з марксизмом, в якому більшість держав Західного світу вбачали загрозу, ворожість до утопії стала не дивною.

Р. Левітас звертає увагу на дві тези, що підсилюють цю ворожість, «два неявних рівняння: “утопія дорівнює тоталітаризм дорівнює комунізм дорівнює марксизм дорівнює соціалізм” та “комунізм дорівнює тоталітаризм дорівнює фашизм”» [143, 39]. Тобто, два найбільші жахи ХХ століття – фашизм та комунізм – поєднуються в одному конструкті, що робить цілком природним ставлення до нього не тільки середньостатистичного громадянина (ми вже неодноразово згадували в цій роботі про зміну емоційно-відтінкового забарвлення терміну «утопія» в масовій свідомості), але й дослідника.

«Для консерваторів, зайнятих практичною політикою, утопія є чимось, що підозрюється і чому чиниться опір» [157], - наголошує М. Тетчер. Пов'язуючи схильність та сприйнятливність до утопії одночасно з американською політико-світоглядною традицією (американська мрія) та з політичною практикою Радянського Союзу (на час написання статті нещодавно зруйнованого), М. Тетчер виключає можливість звернення до утопії тих, хто прагне займатися реальною політикою. Посилення лівих в ряді країн Заходу на зламі XX – XXI століть вона пояснює тим, що люди «не вивчили уроки “утопії”» [157], тому повторюють свої ж помилки.

Наведена нами в якості прикладу стаття є лише одним із багатьох випадків. Утопії опонують не тільки та не стільки в науковому сенсі, зводячи нанівець її досягнення, але швидше закидають їй вину в негативних явищах політичного життя, котрі так чи інакше, прямо чи опосередковано можна з утопією зв'язати.

В свою чергу антиутопія набирає популярності, проте як літературний жанр, складова масової культури. Вона в гротескній формі демонструє негативні сторони прагнення до ідеалу, проте, в той же час, не гасить утопічний імпульс, а, на нашу думку, навпаки підтримує його. Можливо, частково зростання популярності антиутопії як жанру зв'язане з (як би тавтологічно це не звучало) анти-утопічною пропагандою, котра була характерною для західних країн. Необхідність викликати відразу до ідей утопії, а отже – до ідей комунізму та тоталітаризму загалом, зумовила фактичне заохочення розвитку жанру. Враховуючи те, що масова культура існує за законами попиту та пропозиції, доволі просто штучно сформувати попит, що відповідатиме необхідному результату.

Коли мова йде про утопічний імпульс в політиці XX століття, безумовно, першими прикладами, які наводять, є Радянський Союз та гітлерівська Німеччина. По-своєму ці приклади є виправданими, адже обидві держави були побудовані на засадах прагнення до певного ідеалу (нездійсненого, до речі, з доволі об'єктивних

причин). Втім, не менш релевантним (і водночас менш очевидним) є інший приклад: спроби встановлення світової демократії.

Ф. Фукуяма обґрунтовує швидке та неминуче настання кінця історії, пов'язане з торжеством демократичного ладу. Зовнішня політика багатьох могутніх держав зв'язана саме з цією метою: встановленням та підтримкою демократичних режимів в усіх країнах світу (Водночас ми не беремо на себе сміливість стверджувати наскільки поширення демократії – мета цілком ідеологічна – є метою, а не фасадом, для оправдання розширення зон впливу). Світову демократію можна було б назвати утопією, якби не переконання, наміри та спроби втілити її в реальність.

Таким чином, ядро світової політики другої половини ХХ століття формується навколо зіткнення двох утопічних імпульсів: демократичного та комуністичного. Втіленням цього зіткнення стала Холодна війна. На момент закінчення Другої світової війни стало цілком зрозуміло, що і СРСР, і США зацікавлені в нарощенні своєї могутності та посиленні власних позицій на міжнародній арені. Створення військово-політичних альянсів закріпило стартові позиції гравців. Починаючи з Карибської кризи 1962 року ці різні за своєю ідеологічно-ціннісною спрямованістю, проте аналогічні за загальною тенденцією і змістом імпульси визначають поведінку основних акторів на світовій політичній арені.

Звичайно, Холодна війна хоч і є явищем специфічним, проте за своєю суттю є нічим іншим, ніж протистоянням між двома політичними організаціями, ціль яких – поширення власного впливу. Останнє, на наше переконання, означає змусити членів певного суспільства жити згідно своїх цінностей, тобто перебудувати норми публічного та приватного життя у відповідності до чужих переконань. Протягом певного часу сторони закріплюють свої позиції (план Маршала, створення НАТО та організації Варшавського договору, закріплення комуністичних режимів в країнах Центрально-Східної Європи).

Новий виток протистояння починається з введенням радянських військ в Афганістан. І США, і СРСР починають відкрито підтримувати союзні режими в країнах насамперед Азії, Африки та Латинської Америки – територіях, на які ще не поширився вплив жодної зі сторін. На нашу думку, саме цей період Холодної Війни був найбільш потенційно небезпечним, не лише за рахунок рівня озброєнь, котре кожна зі сторін була готова використати, щоб досягти своєї цілі, але й через домінування імпульсу над раціональністю.

Сам по собі утопічний імпульс – реалізація прагнення до утопії – не несе ніякої шкоди, більше того, може стати рушійним механізмом соціального прогресу, мистецтва, політичного розвитку. В той же час, коли прагнення до утопій починає брати верх над раціональністю, стирається межа між розумним та можливим. Численні військові протистояння – ознака того, що конструктивний за своєю суттю утопічний імпульс перетворюється в деструктивне начало.

Саме це, до речі, можемо спостерігати і дотепер: підтримка Сполученими Штатами демократії у світі за допомогою військової сили не втратила своєї актуальності. Становище на Близькому Сході є прекрасним цьому підтвердженням. Утопічний імпульс (фактично ірраціональне, альтруїстичне бажання поділитися з іншими суспільствами власним досконалим типом політичного устрою) переплітається з абсолютно прагматичним, утилітарним стремлінням контролювати держави, на території яких знаходяться світові запаси нафти.

Втім, на сьогодні, швидше, можна спостерігати зародження протистояння між утопічним та антиутопічним імпульсом. Останній є негативним за своєю природою та фактично означає супротив прагненню до ідеалу, досконалості в будь-якій її формі. Як прояв антиутопічного імпульсу можна, в тому числі, розглядати антиглобалістські рухи, адже теоретики глобалізму часто оперують категоріями світового громадянського суспільства, всезагальної держави та світової демократії. Останню впродовж сімдесяти років культивували як своєрідну політичну панацею

від усіх суспільних проблем, і за цей час всі недоліки демократичного устрою стають очевидними.

Відомий вислів В. Черчілля про те, що демократія, можливо, і не ідеальний політичний устрій, проте найкращий з усіх існуючих, був, зрештою, сказаний прем'єр-міністром демократичної держави. В той же час, ідеї світової демократії майже перетворюють демократію на таку ж утопію, як концепції Т. Мора, Т. Кампанелли та інших. Більше того, утопічний імпульс набуває нового розмаху та переходить на новий рівень: сама ідея світової демократії є фактично тотожною ідеї світового комунізму, тільки зрівнювання відбувається на різних підставах. Якщо для марксистської теорії це – рівність матеріальна, то демократія звертається до культурно-моральної цінності. Цінності толерантності, свободи та всезагальної рівності є цілком протилежними традиційним цінностям, наприклад, арабського світу.

Не кожному суспільству підходить демократія. Його цінності, традиції та норми визначають тип політичного устрою, який буде найкращим, оптимальним для ментальності народу. При цьому ми не відстоюємо етнічну концепцію нації, але вважаємо, що люди, які, тривалий час проживаючи на одній території, діють у відповідності до певних визначених норм та виконують набір повсякденних соціальних ритуалів, мають певні спільні психологічні особливості. Не важливо, назвемо ми їх менталітетом, колективним несвідомим чи національною свідомістю – сенс залишиться той же.

Таким чином після Холодної Війни єдиним цілісним концептом, що протиставляється ідеї всесвітньої демократії стає антиглобалізм. При цьому він не є повноцінним протиставленням демократичній концепції в ціннісному контексті. Більше того, антиглобалізм означає індивідуалізм в протиставленні з культурною однаковістю, що є однією з ознак антиутопічного імпульсу.

В той же час, утопічний імпульс знаходить своє відображення не тільки в практичній політиці ХХ століття. Не менш значущим є вплив утопії та антиутопії

на політичну теорію. Наукові концепції та ідеологічні конструкти однаково піддаються впливу. Розглянемо його специфіку на прикладі марксизму, теорії меритократії та популізму.

Марксизм.

Мабуть, першою ідеологічною течією, котра органічно витікає з утопії, є марксизм. Ідеї К. Маркса та його послідовників базуються на утопійному компоненті не тільки та не стільки інституційно (відмова від приватної власності, сильний соціальний елемент, велике значення праці та нівелювання ролі політичної влади), але й насамперед ціннісно. Йдеться про орієнтацію на потреби людини, цінність її життя та свободи.

Не зважаючи на критику марксизмом утопізму, ідеї К. Маркса та Ф. Енгельса цілком очевидно зв'язані з сформульованим в утопічних теоріях концептом соціалізму. Втім, і К. Маркс, і Ф. Енгельс протиставляють утопічний соціалізм та сформульований ними науковий, вважаючи, що утопія є нічим іншим, як пустими фантазіями, покликаними задурити голови населення. Так, Ф. Енгельс про погляди представників соціалістичного утопізму пише: «це царство розуму було не чим іншим, як ідеалізованим царством буржуазії, що вічна справедливість знайшла своє здійснення в буржуазній юстиції, що рівність звелася до громадянської рівності перед законом, а одним з найістотніших прав людини проголошена була ... буржуазна власність» [106, 17].

Нас, втім, більше цікавить не класичний марксизм, а трансформації, що відбуваються з марксистською теорією у ХХ столітті. Утопічні тенденції, втілені в марксизмі, набувають різного напрямку в радянській версії марксизму та і соціал-демократичній теорії, не кажучи вже про неомарксизм.

Про утопізм ленінської концепції та політичної системи Радянського Союзу написано багато. В основному - в негативному контексті, причому як у вітчизняній,

так і в західній політичній науці. Ми, втім, не вважаємо СРСР утопією: ні саму політичну систему, ні теоретичні конструкти (комунізм, розвинутий соціалізм), виходячи з даного нами визначення у другому розділі цієї роботи. Західні ідеологи назвали його утопією з метою дискредитації лівих в умовах політичного дискурсу Холодної Війни. Враховуючи, що з поширенням американської соціальної філософії прагматизму, утопія до цього часу вже набула негативного значення, такий крок сформував цілком очевидне ставлення і до радянського керівництва, і до суспільства.

Перш за все варто зауважити, що в випадку марксизму йдеться про утопізм в концепті двійного типу: з однієї сторони ідеології, з іншої – наукового концепту. Так, марксизм був офіційно науковою доктриною Радянського Союзу, проте в той же час розвивався в рамках соціально-політичних наук в західному світі. Загалом правдивим буде твердження, що утопізм найбільш чітко виражений та добре помітний саме в радянській версії марксизму. Мабуть, за рахунок провальної спроби побудови суспільства всезагальної рівності, спільної власності та щастя.

Більшість дослідників проблематики зв'язку марксизму та утопії сходяться на тому, що «будь-яка соціальна (тут – *соціалістична* - Г. І.) теорія являється утопічною, а соціальна теорія утопізму є такою в ще більшій мірі» [52, 130]. Усвідомлення того, що реалізація ідеалів спільної власності, абсолютної рівності та знищення суспільних інститутів людського поневолення (сім'ї, релігії тощо) неможлива, переносить робить політичну програму марксизму ближчою до реальності. В той же час ціла низка рис говорить про утопізм марксистського суспільного ідеалу.

Ми вже згадали про інституційний та ціннісний аспекти, однак те, що найбільш наближає марксизм до утопії, свідчить про реалізацію принципу утопізму, - це «віра в необмежені можливості людини» [132, 108]. Тільки якщо для утопії предметом цієї віри є людський розум, то для марксизму – здатність та бажання людини до боротьби (що насправді перегукується з тезою Б. Муссоліні

про боротьбу як основу людського життя) за своє щастя. В утопії не існує необхідності цієї боротьби, держава вже забезпечила людині щасливе життя, єдине, що вимагається від останньої – підтримувати цю державу. Марксизм же покладає роль забезпечення щастя на саму людину.

В той же час в різних його версіях держава є злом, яке повинне зникнути, провідним інститутом, що має привести суспільство до світлого майбутнього, необхідним партнером суспільства для здійснення ефективної соціальної політики. Природа людини визначається як соціальна, а не політична, а суспільство та держава вже не ототожнюються. Колективізм марксизму полягає в добровільному ототожненні індивідом себе з суспільством [132, 108], що зрештою, дозволяє уявити суспільство як те ж місце втечі, яким воно було в утопії. При цьому сам індивід відмовляється від особистої сфери, оскільки вона стає йому не потрібною, і зливається в єдність з суспільством, що є справжньою сферою людської свободи.

Не зважаючи на те, що перелічені вище риси стосуються швидше радянської версії марксизму, соціал-демократія також зберігає зв'язок з утопією, проте виражається він в інших формах. Так, ідея держави загального добробуту (а ми пам'ятаємо, що щастя в утопії корелюється з матеріальним благополуччям), функція соціального регулювання в державі (соціальна турбота по відношенню до тих, хто е може забезпечити себе сам), партнерські стосунки суспільства та держави в сфері добробуту громадян (насамперед матеріального) тощо містять утопічні риси, щоправда, такі, що не визначаються в категоріях нездійсненності. Врешті решт, політичним ідеалом сучасності ми вважаємо саме соціал-демократичний концепт соціальної держави.

Теорія меритократії

Дослідник, котрий буде стверджувати, що теорія меритократії своїм корінням сягає Античності, не помилиться. Втім ми її витoki вбачаємо в утопічних теоріях, котрі не просто чітко пов'язують стабільність політичної системи з типом еліти, яка

володіє політичною владою, але й але й висувають тезу про розум як основну ознаку елітарності.

Якщо ж брати до уваги походження самого терміну, то вперше він був вжитий у роботі М. Янга «Піднесення меритократії» у сатиричному значенні. Меритократія у даній роботі зображена саме як еліта антиутопії: досконалі функціонери досконалої тоталітарної держави. Уже в передмові від автора М. Янг наголошує на тому, що індустріальне суспільство продукує класи «до яких людей відносять в залежності від їх досягнень, а не за правом народження» [163, 18], а отже – соціальна нерівність є виправданою. Автор обґрунтовує переваги та недоліки приходу до влади меритократичної еліти, намагаючись не ставати на жодну сторону, а лише описуючи можливі варіанти розвитку суспільства. І тим не менш, зображене суспільство за своєю формою та змістом є типово антиутопічним.

Звичайно, будь-яка теорія елітарності передбачає прихід до влади найдостойніших. Меритократія означає приналежність до еліти за ознакою розуму – типова та цілком зрозуміла ідея для Нового часу, періоду домінування раціональності та возвеличення людського розуму. Тільки сама теорія виникає у ХХ столітті, виростає з антиутопій, котрі вже встигли в іронічно-саркастичній манері оспорити інтелект як ознаку політико-управлінської компетентності. Формування еліти за умов демократії відбувається найбільш демократичним (і найбільш практичним одночасно) способом: рекрутуванням людей, рівень IQ яких є найвищим.

Утопійна тенденція в меритократії простежується не лише у тому плані, що, як і в утопії, управлінські пости займають лиш “найкращі”, тобто ті, хто володіє талантом, здібностями та навиками для організації політичного життя, хоча, без сумніву, це - найбільш очевидна схожість. В цьому плані меритократія «гарантує, що найбільш талановиті люди потрапляють на ключові керівні посади» [103]. Таким чином здійснюється раціональне управління, декларується сама можливість панування царства розуму.

Власне, якщо відзначати саме цей момент, то витoki меритократії можна знайти в більш ранні політичних концепціях, зокрема – в особі філософа-правителя Платона. Куди більше нас цікавить своєрідне знецінення влади. Це не означає, що роль влади в житті суспільства применшується. В контексті утопії влада набуває функціонального значення, ця ідея підхоплюється та розвивається теоретиками меритократії. Меритократія – це еліта, що допомагає політичній системі функціонувати в оптимальному для неї режимі, якісно вирішувати всі проблемні питання та приймати найбільш адекватні для конкретної ситуації політичні рішення.

Зауважимо, що йдеться не про найкращий, ідеальний стан політичної системи, і в жодному разі – не про політичну систему в стані рівноваги. Меритократія, не зважаючи на формат еліти, є політичною теорією розвитку а не стабільності. Цією поправкою ми завдячуємо, на нашу думку, антиутопії з її ідеально негативно політичною системою людського поневолення.

Важливим моментом також є те, що «виникнення меритократії свідчить про припинення існування соціальної нерівності на економічних засадах, вибудову соціальної ієрархії за критерієм освіченості» [67]. Це єдиний критерій, прийнятний для утопії в питанні побудови соціальної ієрархії. Будучи суспільством всезагальної рівності, утопія, однак, залишається цілком і повністю елітарною концепцією. Навіть суспільство абсолютно раціональних індивідів не може самостійно вирішувати свої проблеми, для цього йому необхідна еліта – найраціональніші з раціональних.

При цьому усвідомлення необхідності еліти в суспільстві жодним чином не вступає у суперечність з ідеєю рівності. Теоретики меритократії вважають, що вибори мають залишитися важливим інструментом рекрутування політичної еліти, проте неодмінно за умови високої політичної культури громадян та представників еліти. Тих самих умов, які представляє і утопічна держава, у випадку, якщо в її структурі передбачені інститути виборів в тій чи іншій формі. В той же час сама

ідея високого рівня політичної культури всього населення будь-якої абстрактної країни здається нам настільки нереалістичною, що її могли б назвати утопією ті, хто вільно використовує термін на буденному рівні свідомості, причому в найбільш негативному його значенні.

Саме ця ідея є, на нашу думку, однією з найбільш утопічних в усій теорії меритократії. Забезпечення високого рівня політичної культури всього населення можливе лише за умов тотальної раціональності. При цьому ми однозначно не співвідносимо між собою поняття політична культура та політична участь (вважаючи, що рівень політичної участі не обов'язково є показником рівня політичної культури), та не відкидаємо можливості існування суспільства з високим рівнем політичної культури загалом (у якому все одно існують маргінальні елементи, не зацікавлені в політиці чи без достатнього рівня освіти).

Однією з основних проблем меритократії, якою її сформульовано в роботі М. Янга, є неможливість позбавитися від власних правителів, навіть якщо люди усвідомлюють їх некомпетентність, злочинність чи недоречність. Сам концепт меритократії висловлений в політико-сатиричній роботі, антиутопії, що не заважало дослідникам перетворити її на абсолютно серйозну політичну теорію та навіть політичний ідеал, вважаючи, що з часом меритократія, будучи кращою формою політичної еліти, замінить бюрократію та партійну еліту. При цьому самі засновники теорії М. Янг та Д. Белл доволі чітко висловлюють свою позицію: в теорії політична меритократія виглядає прекрасно.

Так, зокрема, вони вважають, що «спроби інституціоналізувати систему винагородження людей відповідно до їхніх достоїнств (визначених як IQ плюс старанність) привели би до чудового нового світу, в якому інтелектуальна еліта обґрунтувала би свою відносну владу й добробут, кажучи, що результати чудові завдяки тому, що вони діяли краще, ніж інші» [8, 64]. Еліті розуму таким чином надається негативна конотація, адже однією з основних проблем меритократії є те, що «меритократичні правителі схильні зловживати своєю владою» [8, 65]. Тобто,

теорія меритократії виростає з антиутопічної концепції, викладеної М. Янгом у своїй праці, набуває утопічних рис та перетворюється на актуальну політичну теорію еліти.

Популізм

Основний принцип раціоналістичної композиції утопії та антиутопії - відштовхуватися від потреб громадянина - специфічним чином знаходить своє відображення в популізмі - одній з найбільш поширених політичних ідеологічних концептів та практик сучасності. Популізм - різновид політичних ідеологій, що базується на ідеях покращення життя усіх широких груп населення. Тобто, з-поміж інших доктрин популізм вирізняють найчастіше нічим не підкріплені обіцянки насамперед економічного зростання. Поряд з цим як популізм означають відповідні тенденції в політиці, за яких гасла певної політичної організації є привабливими для широкої маси населення, проте найчастіше не можуть бути реалізовані з різних, об'єктивних та суб'єктивних причин.

Популістська політична кампанія будується насамперед на критиці діючої владної еліти та наголос робиться на тому, що нова (популістська) еліта «буде діяти на благо “людей”» [121]. В цьому плані популізм використовує знайомий та типовий для утопії принцип генералізації. Згадані «люди» є масовим суспільством, на яке спрямована політична пропаганда популістів, а благо перегукується з концептом загального блага в утопії. Оскільки будь-яка популістська політична партія чи лідер є спрямовані не на конкретний сегмент електорального поля, а на всю сукупність індивідів у суспільстві, те благо, про яке говорять популісти, по суті і є загальним благом.

Зрозуміло, що за рахунок своєї специфіки: існування як засобу політичної маніпуляції виборцем для отримання голосів, а отже – доступу до влади, популізм отримує визначення в якості негативного явища в політиці. Так, деякі українські дослідники популізму в своїх роботах відгукуються про нього не просто негативно, але й доволі емоційно: «Він охоче паразитує на соціальних бідах, лукаво

спрощуючи складне, безсоромно експлуатуючи прості соціальні емоції, спокушаючи суспільство легкими шляхами до матеріального благополуччя і справедливості. Його порожні обіцянки і грізні "прокляття" на адресу "ворогів народу" - хабар втомленому суспільству. За них він прагне отримати прибуток в небачено великих розмірах. Йому не знайоме почуття відповідальності, отже він охоче тікає в уявну опозиційність» [79, 171].

Ми не захищаємо популізм у своїй роботі, це не є нашою метою чи завданням, проте ми стоїмо на позиції необхідності наукового дослідження явища, не вдаючись до звинувачувального тону чи принижуючих метафор.

Значною мірою, на нашу думку, популізм базується на типово утопійному концепті щастя. Тільки в даному випадку щастя отримує дещо інші характеристики та значення, що по-своєму переплітається з антиутопійним його означенням. Якщо виходити з піраміди потреб та теорії цінностей, на чому ми акцентували увагу, розглядаючи вираження принципів раціональності в політико-онтологічній площині утопій та антиутопій, то популістський концепт щастя ближчий до утопії в плані потреб, оскільки частіше за все маються на увазі саме матеріалістичні цінності – основа утопічного соціального ладу. Проте за суттю все таки відбувається наближення до антиутопії: дати людям те, чого вони прагнуть, щоб відвернути їхню увагу від політичної сфери, переконати, що про їхні інтереси дбають та вони можуть не витратити свій обмежений час на політику.

Звичайно, однією з основних засад ефективності будь-якої популістської ідеології є врахувати, якій політичній еліті потрібно протистояти, та які проблеми хвилюють населення. М. Канован справедливо називає популізм «політикою віри» [113, 244], адже виборець швидше вірить в обіцянки популістів, ніж піддає їх раціональному осмисленню. Тобто, можна стверджувати, що існує певна сакралізація політики та влади, не настільки помітна, як в утопії, де особа правителя обожествляється (за рахунок його інтелектуальної вищості). Підсвідоме бажання людини вірити політикам трансформується в бажання вірити в політиків,

котрі враховують цей фактор, будуючи свою кампанію таким чином, щоб наголосити на найбільших проблемах суспільства, найболючіших питаннях, та декларувати їх вирішення в майбутньому.

Ми вже звертали увагу на такий ірраціональний момент утопії як віра в державу та правителя, що мають сакральний характер. В той же час, висловлюючись в категоріях Вольтера: якби Бога не було, його варто було б придумати. Божественність (не походження, а сутності) держави та влади в утопії прирівнює ідеал таким чином до самого Бога, тобто, якби його не було, його необхідно було б придумати (що і зробили утопісти).

В популізмі механізм працює в дещо інший спосіб: виборець сам вивищує одного політика чи політичну силу за звернення до проблем, що їх хвилюють. Тобто, віра формується на основі а) бажань громадян, які формулюються у вигляді вимог та підтримки; та б) зневіри в правлячій еліті та вдалої політичної риторики популістів. На відміну від утопії така віра не підкріплена раціональним усвідомленням ідеальності політичної системи чи влади, а навпаки – сподіваннями на краще вирішення політичної ситуації. Тобто в утопії віра раціоналізується, що, звичайно, не можливо в реальності, якою є популізм.

Популізм, таким чином, є ідеалом, котрий не раціонально сконструйований теоретиками, а в основному складається з уявлень самих «людей», до котрих і апелюють популісти. Інакше кажучи, ідеалу популістів не існує, він самоконструюється та змінюється в залежності від ідеалів виборців. Певні його аспекти, матеріальний достаток, наприклад, залишаються сталими, адже задоволення базових потреб більшістю населення є необхідною умовою виживання будь-якого суспільства. Інші є динамічними, та, на відміну від перших, швидше антиутопічними, адже засновані на чіткому протиставленні «свій» - «чужий».

Сучасний популізм мало не зловживає категорією чужого, особливо коли аналізувати поширені в Західній Європі антимиграційні рухи. Будь-яка меншина є потенційним чужим, а популісти готові підхопити та розвинути це означення в

випадку ворожості більшості населення до цієї меншини. Найбільш поширеними прикладами, яскраво представленими в сучасній політиці, є популістські кампанії проти національних чи етнічних (литовці в Польщі, румуни в Угорщині), релігійних (мусульмани в Західній Європі), сексуальних (Польща, Україна, Росія) меншин. Ідеальне суспільство в такому випадку завжди потребує виключення цієї меншини зі свого складу (або її фізичного знищення в радикальних варіантах).

Тобто, популізм поряд з утопічними конструкціями всезагального щастя та політики для людей, сакралізації діяльності еліти і апеляції до суспільної єдності користується антиутопічними механізмами. Одним з таких є антиутопічний конструкт щастя як отримання бажаного, що може бути лише симуляцією справжнього щастя, проте на рівні задоволення потреб знаходить відклик у підсвідомості людини. Популізм розрахований на масову, одновимірну людину, котра може бути легко контрольованою не тільки та не стільки механізмами влади, але й маніпулятивними методиками.

Отже, політична теорія та практика XX – XXI століть наповнена прикладами реалізації утопічного імпульсу та утопізму. Поряд з утопічним імпульсом виникає також антиутопічний, найбільш яскраве втілення кого ми вбачаємо в антиглобалізмі та його протистоянні ідеї світової демократії та глобального громадянського суспільства. В той же час в теоретичних концепціях наукового та ненаукового характеру в різних формах відображаються утопічні та антиутопічні інститути, цінності та механізми взаємозв'язку людини і держави.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [35; 37; 42].

ВИСНОВКИ

Таким чином, утопічні та антиутопічні теорії є органічною частиною політичної теорії загалом та одним із джерел формування та розвитку політичної науки. Виключення утопії зі сфери наукового дослідження на тривалий період часу пов'язане з інституюванням тоталітарних режимів в Європі та Холодною війною в подальшому. В той же час відбувається розвиток антиутопії як жанру. Остання, однак, так і залишається швидше художньою формою, продуктом масової культури, хоч і є в той же час формою існування знання про політику. Тим не менш, вплив утопії та антиутопії на практичну політику в ХХ залишається помітним та відчутним.

Таким чином, з усього викладеного в дисертації можна зробити низку висновків.

По-перше, проблеми утопії та антиутопії починають підніматися в політичній думці незадовго після їх виникнення. Тим не менш, якщо утопія як напрям та жанр достатньо ґрунтовно розглянута в різних наукових роботах, то антиутопія значною мірою залишається поза увагою дослідників. Це можна пов'язувати як з тим фактом, що антиутопія виникає значно пізніше, так і з тим, що антиутопія довгий час розглядалась виключно як різновид утопії, тому не було потреби в аналізі антиутопії як такої. При цьому ми повинні відзначити інший вагомий фактор: якщо серед літератури, присвяченої утопії, багато робіт у сфері філософської, соціологічної та політологічної думки, то дослідження антиутопії переважно знаходяться в сфері літературознавства, мистецтвознавства та культурології, причому у них розглядається антиутопія більше зі сторони символів та знаків культурної системи.

У вітчизняній політичній науці проблематика і утопії, і антиутопії є мало дослідженою. В основною це поодинокі статті, що зосереджені в основному на інституційному вимірі, тоді як символічний та політико-гносеологічний зрізи утопічних та антиутопічних теорій залишаються поза дослідницькою увагою. Залишається важливою проблема негативного ставлення до утопії, її знецінення як звичайної фантазії однієї людини про кращу політичну систему.

По-друге, в політичній науці є значна кількість підходів до визначення утопії. Всі вони, однак, виходять з того, що утопія є певною системою, що містить в собі ідеал та є неможливою для реалізації на практиці. При цьому, незважаючи на те, що утопія виходить з гуманізму та людини і її прагнення досягти щастя, вона будує тоталітарну державу, яка володіє цілою системою механізмів контролю за громадянами. Значною проблемою в сучасній політичній науці є проблема розмежування утопії та суміжних з нею сфер. При цьому також постає проблема розрізнення утопії та інших соціальних проектів чи ідей, що є нездійсненними, проте не можуть називатися утопіями, адже не володіють всіма її рисами. Це змушує повертатися до вивчення проблематики утопії, розглядаючи її в контексті особливого соціального та політичного феномену.

Ми наполягаємо також на необхідності розрізнення понять «утопія» та «утопізм», під останнім розуміючи комплекс рис, притаманних різним творам, що, однак, не робить останні утопіями. Погоджуючись з низкою дослідників ми розглядаємо утопізм як тенденцію в політичній думці Західної цивілізації. В політичній практиці також є сенс говорити про утопічний імпульс – несвідоме прагнення до ідеалу в саме його утопічній формі.

Антиутопія виникає та виходить з утопії та її трактування як неідеального ідеалу. В політичній науці на сучасному етапі існує проблема недостатнього висвітлення проблем антиутопії. В той же час, більшість дослідників звертаються до того, що антиутопія є формою утопії, при цьому ототожнюючи антиутопію з дистопією. Водночас, є потреба зробити наголос на тому, що антиутопія та дистопія

є різними за своєю суттю та мають певні відмінності, зокрема в питанні функціональної орієнтації і призначенні та декларованих цінностей. При цьому, якщо утопія виходить з людини, то антиутопія приходить до неї, формуючи в суспільній свідомості орієнтацію на людину, а не на ідеал. Ідеться про те, що сам по собі ідеал не є важливим, якщо він обмежує свободу людини, а людина має право сама розпоряджатися своєю свободою та обирати шлях до щастя.

По-третє, принципи раціоналізму в політичній площині реалізуються в утопічних та антиутопічних теоріях на двох рівнях: онтологічному та гносеологічному. На онтологічному рівні вибудовується тріада: принцип корисності, принцип щастя та принцип загального блага. Кожен наступний логічно виходить з попереднього та базується на ньому. Не зважаючи на дещо різну інтерпретацію кожного з зазначених принципів в утопічних та антиутопічних теоріях, адже там, де утопія робить акцент на матеріалістичних цінностях, антиутопія виводить на перший план постматеріалістичні, їх втілення зводиться до комфортного існування людини в сконструйованій політичній системі.

Виходячи з принципів раціоналізму, що реалізуються в онтологічній площині, зауважимо, що утопічні та антиутопічні політичні системи функціонують за однаковою схемою, котра включає зосередження на людині, її потребах та бажаннях та їхньому максимальному задоволенні. З цієї сторони базовою рисою утопії (як ідеального стану суспільства та політики) ми вважаємо щастя, а антиутопії – безтурботність.

По-четверте, вважаючи за необхідне звернутися до політико-гносеологічної складової утопічних та антиутопічних теорій, ми стоїмо на позиції розуміння цих теорій не лише як опису бажаного типу політичного устрою або перестороги на шляху до тоталітаризму, а і як символічної системи, що потребує особливого прочитання. Враховуючи те, що гуманітарне, в тому числі і політичне знання не є об'єктивним,

Утопія є тією частиною політичної філософії, котра володіє високим гносеологічним потенціалом, до дослідження якого, однак, не звертаються у вітчизняній політичній науці. Через механізми гіперболізації, деталізації та генералізації утопія розкриває місце людини в політиці. Утопія є специфічним герменевтичним методом дослідження політики, формою політичної рефлексії та на символічному рівні формулює основний принцип пізнання політики: виходячи з людини, тобто формує модель, в якій людина є мікрокосмом, а політика – макрокосмом.

В політико-гносеологічному сенсі ми виокремлюємо чотири принципи раціоналізму: категоризації, символізму, гіперболізації та парадоксальності. В кожному з них виявляється та розкривається специфіка пізнання політики через призму утопії та антиутопії. Через різний їх вияв формуються категорії політичної науки в сучасному їх розумінні, система символічного розуміння політичних інститутів та явищ, відбувається фокусування пізнавальної призми та нарешті розкривається діалектичний зв'язок між об'єктами політичного пізнання.

По-п'яте, наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття утопія повертається в поле дослідження гуманітарних наук. Її тривале виключення, у тому числі і в західній політичній науці, було пов'язане з інституюванням тоталітарних режимів в Європі в ХХ столітті, встановленням чіткої кореляції в суспільній свідомості між комунізмом як основною ідеологією Радянського Союзу та утопією, Холодною Війною.

В епоху постмодерну з утопією та антиутопією відбувається ціла низка трансформацій. Деякий час вони існують паралельно як дві форми єдиного цілого, що відрізняються ціннісними орієнтаціями. Будучи доступними для розуміння формами існування політичного знання, утопія та антиутопія використовують сократичний метод пізнання, коли важлива не передача знання, а активне його продукування в пізнавальному процесі.

Врешті-решт, під впливом постмодерну утопія та антиутопія деструктуризуються, втрачають власну форму, перетворюючись в єдиний утопічно-антиутопійний дискурс. Він стає якісною демонстрацією інтерпретативності знання в постмодерні: значення має саме точка зору читача, а не позиція автора. Утопічно-антиутопійний дискурс як частина саме сучасної політичної філософії зосереджується на визначенні місця людини в політиці та являється фактично способом постановки питання: «ким я хочу бути в політичній реальності?».

Зрештою, сама утопія в ХХ столітті з соціально-політичного концепту перетворюється на технологічний проект майбутнього, в якому політика залишається поза увагою. Технологічна утопія зображує майбутнє, в якому достатньо засобів, щоб побудувати суспільство контролю, ідеальну систему нагляду за громадянами. Такі технологічні ресурси наближують технологічні концепції до антиутопії за своєю формою та змістом, що тільки доводить, що в ХХІ столітті не існує чистої утопії, а тільки єдиний утопічно-антиутопійний дискурс.

По-шосте, в політичних теоріях та політичній практиці ХХ – початку ХХІ століття можна простежити тенденції, що говорять про активізацію утопічного імпульсу. Під останнім ми розуміємо неусвідомлене прагнення до утопії, виражене в політичних явищах, процесах та діяльності. Таким чином утопія здійснює реальний вплив на політичну практику.

В якості прикладу протистояння двох утопічних імпульсів в ХХ столітті ми розглядаємо Холодну війну. Втілений в політиці Радянського Союзу комуністичний або ж марксистський утопічний імпульс протиставляється демократичному. Після Холодної війни не залишається потужного утопічного імпульсу, що здатний протистояти демократичному, тому йому на зміну приходить антиглобалізм, що несе в собі риси означеного нами антиутопічного імпульсу (анти системність, ідея абсолютної свободи, індивідуалізм).

Поряд з цим розглянуто вияв утопізму в політичних теоріях ХХ – ХХІ століття на прикладі марксизму, теорії меритократії та популізму.

Марксизм є першою політичною теорією, що органічно виростає з утопії, її найбільший вплив помітний саме в радянській версії марксизму, хоч утопічні ідеї пристосовуються до конструктів соціал-демократії та неомарксизму. Зв'язок з утопією простежується в інституційному та ціннісному аспектах, окрім того спільними залишаються основи взаємозв'язку та взаємодії людини і суспільства.

Теорія меритократії як еліти інтелекту виростає з політичної антиутопії М. Янга, хоч і сягає своїми коренями теорії Платона. В процесі свого розвитку вона набуває утопічних рис, її теоретики апелюють до раціональності еліти та громадян як основних чинників благополуччя держави. В той же час самі засновники теорії звертають увагу на те, що меритократія є прекрасним суспільством, проте коли її починають впроваджувати на практиці, є дуже великий ризик зловживання владою (типова проблема антиутопічних суспільств).

Популізм, будучи різновидом політичних ідеологій, спрямованих на все населення, а не на певну його частину, сегмент електорального поля, в основному звертається до принципів раціоналізму в онтологічній площині. Зокрема, чітко простежується вплив концептів загального блага та щастя, що роблять популізм привабливим в очах масової людини. В той же час саме розуміння щастя несе в собі явний відтінок антиутопізму.

Отже, утопічні та антиутопічні теорії є органічною частиною політичної теорії, в якій відтворюються уявлення про політичний ідеал, цінності та потреби. Більше того, утопії та антиутопії є не лише формою існування політичного знання, але й дослідницьким інструментарієм, пізнавальною призмою, через котру можна комплексно розглядати взаємозв'язок людини, політики та держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аинса Ф. Реконструкция утопии . Москва: "Наследие" — Editions UNESCO, 1999. 205 с.
2. Арістотель Політика. Київ: Основи, 2000. 239 с.
3. Аристотель Категории [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/kategorii.txt>.
4. Барт Р. Від твору до тексту [Електронний ресурс]. Незалежний культурологічний часопис «І». 1990. №4. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n4texts/bart.html>.
5. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Москва, 1994. С. 384 – 391.
6. Барт Р. Сад, Фурье, Лойола. Москва: Праксис, 2006. 256 с.
7. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. Работы 1960 - 1970 гг. [Электронный ресурс] / Москва: Русские словари; Языки славянской культуры, 2002. 800 с. – Режим доступа: <http://dostoevskiy.niv.ru/dostoevskiy/kritika/bahtin-problemy-poetiki/ot-avtora.htm>
8. Белл Д. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії. Київ: «Наш формат», 2017. – 312 с.
9. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства Москва: РОССПЭН, 1998. 189 с.
10. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Москва: Республика, 1995. 375 с.
11. Бесчётникова С. В. Жанр антиутопии в ситуации постмодерна: «жизненная правда» и «другая действительность». Славянскія літаратури у кантэксте сусветнай : VII Міжнар. навук. канф., 12–14 кастр. 2005 г., Мінск: [зб. навук. арт. : у 3 т. / Беларус. дзярж. ун-т, філал. фак.; рэдкал. : Г. М. Бутырчык]. Мінск : Выд. Цэнтр БДУ, 2007. Т. 1. С. 135–141.
12. Бэкон Ф. Новая Антлантида. Сочинения в двух томах. Москва: «Мысль» (Философское наследие), 1978. С. 485 – 518.
13. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. – Львів: Кальварія, 2004. 376 с.

14. Бохенский Ю. Сто суеверий: краткий философский словарь предрассудков [Электронный ресурс]. Москва: Прогресс, 1993. 188 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bohen/index.php.
15. Брега С. Феномен утопии и антиутопии как явление в социуме [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/3694>.
16. Вишницька Ю. Міфологічний сценарій "Втраченого раю": сучасний духовно-сакральний контекст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2011_31/058_063.pdf
17. Воннегут К. Механическое пианино [Электронный ресурс]. Москва: АСТ, 2010. 416 с. – Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=71893>.
18. Гатчеон Л. Іронія, ностальгія і постмодерн. Іронія: Збірник статей. Упорядники Олена Галета, Євген Гулевич, Зоряна Рибчинська (Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка). Львів: Літопис; Київ: Смолоскип, 2006. С. 169 – 186.
19. Гесіод. Діла й дні. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 8. С. 357-381.
20. Гуторов В. Античная социальная утопия: вопросы теории и истории. Ленинград: ЛГУ, 1989. 288 с.
21. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теорія Нового часу європейської історії. Львів, 1997. 274 с.
22. Денисенко В. Соціальна утопія: сутнісні основи. Студії політологічного центру «Генеза». 1997. №2. С. 51 – 56.
23. Денисенко В. Ціннісні основи історичних форм буття людини. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2010. № 1. С. 7 – 18.
24. Добрынская Н. Г. Антиутопия: пространство государства и пространство личности [Електронний ресурс]. Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр «Крым». 2000. № 15. С. 106–108.
25. Доусон К. Религия и культура. – Санкт-Петербург.: Алетейя, 2000. 281 с.

26. Дыдров А. Утопия и антиутопия как специфические формы отношения к модусу будущего [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://futuologija.ru/texts/utopiya-i-antiutopiya-kak-specificheskie-formy-otnosheniya-k-modusu-budushhego/>
27. Еко У. Інтерпретація та історія. Маятник Фуко. Львів: «Літопис», 1998. С. 637 – 650.
28. Еко У. Надінтерпретація текстів Маятник Фуко. Львів: «Літопис», 1998. С. 650 – 664.
29. Егоров Б. Российские утопии. – Санкт-Петербург., 2004.
30. Євангеліє від Івана 13:34
31. Замятин Е. Мы [Электронный ресурс]. Москва: АСТ Москва, 2008. – Режим доступа: <http://www.litmir.me/bd/?b=30554>.
32. Зяблова Н. Дискурс и его отличие от текста. Молодой ученый. 2012. №4. С. 223 – 225.
33. Іконнікова М. Антиутопічний дискурс в оцінці літературознавства ХХ століття [Електронний ресурс]. ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2007. № 33. – Режим доступа: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/1711>.
34. Іленьків Г. Антиутопія як специфічний політичний дискурс сучасності. Тези міжнародної науково-практичної конференції “Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі”, Одеса, 21 – 22 липня 2017 р. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 83 – 87.
35. Іленьків Г. Гносеологічний потенціал утопії як частини філософії політики. «Гілея: науковий вісник». 2018. Випуск 133. С. 234 – 238.
36. Іленьків Г. До питання методології дослідження утопії в політичній науці Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 2016. С. 185 – 188.
37. Іленьків Г. Літературна антиутопія як форма відображення політичної дійсності. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Випуск 7. С. 364 – 372.

38. Іленьків Г. Політична влада як інститут та символ в утопічних та антиутопічних теоріях. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2016. Випуск 8. С. 89 – 98.
39. Іленьків Г. Принцип корисності як основа раціональної організації політичної системи утопії та антиутопії. Матеріали четвертих міжвузівських методологічних читань “Політологія як наука про принципи, форми та способи здійснення людської свободи”, Ворохта, жовтень 2017 р. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Випуск 14. С. 224 – 226.
40. Іленьків Г. Принцип утопізму в концепції «ідеальної держави» Арістотеля. Матеріали круглого столу з нагоди 2400-ліття Арістотеля, Львів, 25 листопада 2016 р. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Випуск 9. С. 149 – 151.
41. Іленьків Г. Раціоналістично-ірраціоналістичні основи політики в утопії та антиутопії. Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 2017. С. 178 – 180.
- 42.** Іленьків Г. Становище утопії й антиутопії в політичній теорії наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Науковий журнал «Politicus». 2018. № 3. С. 15 – 19.
43. Іленьків Г. Трансформація категорії ідеальна держава під впливом утопічних теорій Нового часу. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Випуск 6. С. 329 – 337.
44. Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов. Москва: INTRADA, 2001.
45. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Москва: Новое издательство, 2011. 464 с.
46. Кайку М. Физика будущего [Электронный ресурс]. Москва: Альпина нон-фикшн, 2012. 584 с. - Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20151128170120/http://scisne.net/a-1110>.
47. Кампанелла Т. Місто Сонця. – Київ: Дніпро, 1988. 207 с.
48. Комарова Ю. Деякі аспекти аналізу структурної самоорганізації політичної системи. Політичний менеджмент. 2005. № 1 (10). С. 97 – 112.

49. Корнієнко В. Політичний ідеал і політична утопія: діалектика взаємозв'язку. Трибуна: всеукраїнський громадсько-політичний і теоретичний журнал. 2000. №9 - 10. С.17 – 19.
50. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. Диалог. Карнавал. Хронотоп. 1993. №4. С. 427 – 457.
51. Кристева Ю. Семиотика. Исследование по семианализу. Москва: Академический Проект. 2013. 289 с
52. Кумар К. Марксизм и утопия [Электронный ресурс]. Дискуссионный клуб. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/260/925/1219/12-Kumar.pdf>.
53. Кэмпбелл Д. Герой с тысячьо лицами. Киев: София, 1997. – 335 с.
54. Левин А. Этот идеальный день [Электронный ресурс]. Москва: «Змей Горыныч», 1991. – Режим доступа: <https://bookmate.com/books/Ah7dnmjp>.
55. Лоуэнталь Д. Ностальгия. Прошлое – чужая страна. Санкт-Петербург: Издательство «РУССКИЙ ОСТРОВ», 2004.
56. Мабли Г. О правах и обязанностях граждан. Избранные произведения. [Электронный ресурс]. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 195. – 340 с. – Режим доступа: http://web.archive.org/web/20110220214042/http://enlightment2005.narod.ru/private/Mably/Mably1_2.pdf.
57. Мангейм К. Идеология и утопия. Москва: Юрист, 1995. 700 с.
58. Маркузе Г. Конец утопии [Электронный ресурс]. «Логос». 2004. № 6. С. 18 – 23. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_2671.html.
59. Маркузе Г. Одномерный человек. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. [Электронный ресурс]. Москва: ООО "Издательство АСТ", 2002. 526 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Markuze/index.php.
60. Мартынов Д. К рассмотрению семантической эволюции понятия «утопия». Вопросы философии. 2009. № 10. С 152 – 158.

61. Мельникова Н. Порівняльний аналіз утопії та міфу. Соціогуманітарні проблеми людини. 2010. № 4. С. 172 – 180.
62. Мор Т. Утопія. Київ: Дніпро, 1988. 207 с.
63. Морелли Э. Кодекс природы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.revkom.com/index.htm?biblioteka/utopiya/morelli/kodeks.htm>.
64. Морсон, Г. Границы жанра: Антиутопия как пародийный жанр. Утопия и утопическое мышление : Антология зарубеж. лит. / ред.. В. А. Чаликова . Москва : Прогресс, 1991. с.233 - 251.
65. Моррис Ч. Основания теории знаков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/docs/morris_semiotics.pdf.
66. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. А-К (Корейская мифология)/ Гл. ред. С. А.Токарев. 2-е изд. Москва: Советская энциклопедия, 1987. 720 с.
67. Науменко О. Меритократія як механізм формування політико-управлінської еліти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://int-konf.org/ru/2013/suchasna-nauka-khkh-stolittya-17-19-06-2013-r/361-naumenko-o-m-meritokratiya-yak-mekhanizm-formuvannya-politiko-upravlinskoji-eliti-ukrajini>.
68. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. Москва: Книжный Дом. 2003. 1280 с.
69. Нозик Р. Анархия, государство и утопия. Москва: ИРИСЭН, 2008. 424 с.
70. Ойзерман Т. Марксизм и утопизм. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 568 с.
71. Осинковский И. Томас Мор и его «Утопия» [Электронный ресурс]. Москва: «Наука», 1978. – Режим доступа: <http://www.marsexh.ru/utopia/utopia-mor-pred.html>.
72. Оуэн Р. Законы с объяснением причин, вызывающих потребность в них. Избранные сочинения. Т. 2. Москва: Издательство академии Наук СССР, 1950. 352 с.
73. Оуэн Р. Из книги о новом нравственном мире. Избранные сочинения. Т. 2. – Москва: Издательство академии Наук СССР, 1950. 352 с.
74. Петрушенко О. Зміст та значення основних соціальних функцій утопії. Вісник НУ"ЛП". Філософські науки. 2008. № 607. С. 65 – 69.

75. Петрушенко О. Методологічні підходи до вивчення феномену утопії. Вісник НУ"ЛП". Філософські науки. 2005. № 525. С. 66 – 71.
76. Петрушенко О. Модифікації утопії та різновиди утопічної свідомості у сучасному світі. Вісник НУ"ЛП". Філософські науки. 2010. № 661. С. 80 – 84.
77. Петрушенко О. Утопія як феномен європейської культури: філософсько-антропологічний аналіз. Дис. на зд. наук. ступеня доктора філос. н. Львів, 2013. 350 с.
78. Рансьер Ж. На краю политического. Москва: Праксис, 2006. 240 с.
79. Резанова Н. Популістичні детермінанти легітимації політичної влади в демократичних суспільствах. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2016. № 67. С. 169 – 181.
80. Рікер П. Идеология і утопія. – Київ: Дух і літера, 2005. 386 с.
81. Садикова. В. А. Дискурс, топика и коммуникация [Электронный ресурс]. – Режим доступа : psyjournals.ru/langpsy/2014/n1/67294.shtml
82. Самохвалова В. Метафізика глобалізації. От утопии к утопии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/metafizika_globalizacii_ot_utopii_k_antiutopii_2007-01-01.htm
83. Сандига О., Клецова С. Соціальні зміни в дискурсі модерну [Електронний ресурс]. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ: Центр духовної культури. 2006. №. 58. – Режим доступа: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_58/Sandyga.htm
84. Сен-Симон А. Взгляд на собственность. Избранные сочинения. Т. 1. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1948. 468 с.
85. Сен-Симон А. Катехизис промышленников. Избранные сочинения. Т. 2. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1948. 486 с.
86. Сен-Симон А. Новое христианство. Избранные сочинения. Т. 2. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1948. 486 с.
87. Сен-Симон А. О теории общественной организации. Избранные сочинения. Т. 1. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1948. 468 с.
88. Сен-Симон А. Очерк науки о человеке. Избранные сочинения. Т. 1. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1948. 468 с.

89. Смірнов А. Особливості сучасної утопії як соціально-політичного феномену. Український науковий журнал «Освіта регіону». 2010. № 1. С. 40 – 46.
90. Соловйова А. Антиутопія як символічна модель суспільства тотальної деперсоналізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npchdupol_2011_162_150_13.pdf.
91. Сребрянская Н., Мартынова Е. Антиутопия как вид политического дискурса. Вестник ВГУ. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2011. №2. С. 122 – 124.
92. Токвіль А. Про демократію в Америці. Київ, 1999. 590 с.
93. Тоффлер Э. Шок будущего [Электронный ресурс]. Москва: АСТ, 2008. 560 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Toff_Shok/index.php.
94. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
95. Философский словарь /ред. И.Т. Фролова. Москва: Политиздат, 1991. 559 с.
96. Фурье Ш. Теория четырех движений и всеобщих судеб. Избранные сочинения Т. 1. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. 312 с.
97. Хаксли О. Возвращение в дивный новый мир [Электронный ресурс]. Москва: «Астрель», 2012. Режим доступа: <http://www.litmir.info/br/?b=152752>.
98. Хаксли О. О дивный новый мир [Электронный ресурс]. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2000. 256 с. – Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=61388>.
99. Чаликова В. Настоящее и будущее сквозь призму утопии [Электронный ресурс]. Москва: ИНИОН, 1984. – Режим доступа: <http://chalikova.ru/nastoyashhee-i-budushheeskvoz-prizmu-utopii.html>.
100. Чаликова В. Утопии и идеалы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://chalikova.ru/utopii-i-idealyi.html>.
101. Чаликова В. Утопия рождается из утопии [Электронный ресурс]. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. – Режим доступа: <http://chalikova.ru/utopiya-rozhdaetsya-iz-utopii.html>.

102. Чальцева О. Методологія політичної науки: ретроспектива розвитку і проблеми формування. Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів (Чернівці, 2012). Чернівці: Букрек, 2012. С. 19 – 22.
103. Чекарева А. Представление о меритократии [Электронный ресурс]. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2014. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/predstavleniya-o-meritokratii>.
104. Чернышов Ю. Социально-утопические идеи и миф о "золотом веке" в древнем Риме: В 2 ч. Ч. 2: Ранний принципат. Изд. 2-е, испр. и доп. - Новосибирск: изд-во Новосибирского университета, 1994. 167 с.
105. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 258 с.
106. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Москва: Политиздат, 1978. 48 с.
107. Юнг К. Г. Архетип и символ. Москва, 1991. 304 с.
108. Appelbaum R. Literature and utopian politics in seventeenth-century England. Cambridge: Cambridge University Press. 2002. 841 p.
109. Binetti S.T. More and modern political utopia. Beyond the contingency. Governare La Paura University of Bologna, 2016.
110. Bloch E. The principle of hope. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
111. Bourdieu P. An invitation to reflexive sociology. [Electronic source]. – Access mode: <http://www.wunderkim.com/Pierre-Bourdieu-An-Invitation-to-Reflexive-Sociology.pdf>
112. Brake B. P. Political utopias of the Renaissance: an analysis of Thomas More's Utopia, Johan Valentinus Andrea's Christianopolis, and James Harrington's The commonwealth of Oceana. Western Michigan University, 2016.
113. Canovan M. Populism for political theorists?. Journal of Political Ideologies. 2004. 9 (3). Pp. 241 – 252.
114. Chodoroff D. The utopian impulse: reflection on a tradition. The Journal of Social Ecology. 1983. Vol 1. No. 1.

115. Chrostowska S., Ingram J. Political uses of utopia: New Marxist, Anarchist, and Radical Democratic perspectives. New York: Columbia University Press, 2017. 352 p.
116. Claeys G. Dystopia: A Natural History. Oxford: Oxford University Press, 2017. 550 p.
117. Claeys G., Sargent L.T. The Utopia Reader. New York University Press, 1999.
118. Curren, R. Justice, Instruction and the Good: The Case for Public Education in Aristotle and Plato's Laws, *Studies in Philosophy and Education*, 1994. 13: 1–31p.
119. Davis J. C. Utopia and the ideal society: a study of English utopian writing 1516 – 1700. Cambridge: Cambridge University Press. 1983. 440 p.
120. Davis L. The new utopian politics of Ursula K. Le Guin's *The Dispossessed*. Lanham: Lexington Books, 2010.
121. Deiwiks Ch. Populism [Electronic source]. Living reviews in democracy. 2009. – Access mode: http://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4760/25737_183705.pdf
122. Derrida J. Voice and phenomenon. Introduction to the problem of the sign in Husserl's phenomenology, Northwestern University Press. 2010.
123. Dougherty R. Political designs: the politics of utopia: classical influences on More's *Utopia*. *Thomas More studies*. 2006. № 1. Pp. 51 – 67.
124. el-Ojeili C. Politics, social theory, utopia and the world-system. Palgrave Macmillan UK, 2012. 237 p.
125. Erlingsson G. O., Linde J., Öhrvall R. Distrust in Utopia? Public perceptions of corruption and political support in Iceland before and after the financial crisis of 2008. *Government and opposition*. 2016. Vol. 51. Issue 4. Pp. 553 – 579.
126. Ferns Ch. Narrating utopia. Liverpool: Liverpool University Press, 1999. 271 p.
127. Frey D. F. America's economic moralists: a history of rival ethics and economics. Albany: State University of New York Press. 240 p.
128. Goodwin B. The philosophy of utopia. London & New York: Routledge, 2012. 264 p.
129. Goodwin B., Taylor K. The politics of utopia: a study in theory and practice. New York: Peter Lang, 2009. 330 p.

130. Hardy D. Utopian England: community experiments 1900–1945. London: E&FN Spon, 2000.
131. Hassan I. Postmodern perspective. Critique inquiry. Chicago, 1986v.12. p.503 - 520.
132. Heller M. Утопия в советской идеологии. Année: Revue des Études Slaves, 1984.
133. Herman E. Political parties on the Net – 4 years closer to cyber-utopia. Aslib Proceedings. Vol. 53 Issue: 9. Pp.340 - 352.
134. Herman S. N. Constitutional utopianism. Brooklyn: Brooklyn Law School, 2016. 21 p.
135. Jacobsen M. H., Tester K. Utopia: social theory and the future. New York: Routledge, 2016. 228 p.
136. Jameson F. Archaeologies of the future: the desire called Utopia and other science fictions. New York: Verso, 2005. 431 p.
137. Jameson F. The politics of Utopia. London: New Left review, 2004.
138. Kanter R.M. Commitment and community: communes, utopias in sociological perspective. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1972.
139. Kateb G. Utopia and its enemies. New York: Schocken Books, 1972.
140. Koskenniemi M. From apology to utopia. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 685 p.
141. Kristeva J. Revolution in Poetic Language. Columbia University Press, 1984. 271 p.
142. Lassman P. Political theory as utopia. History of the human sciences. 2003. Vol. 16 (1). Pp. 49 – 62.
143. Levitas R. The concept of utopia. Bern: Peter Lang, 2010. 265 p.
144. Levitas R. Utopia as method: the imaginary reconstitution of society. New York: Palgrave Macmillan, 2013. 220 p.
145. Lowe E. J. Recent advances in metaphysics [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.cs.vassar.edu/~weltyc/fois/fois-2001/keynote/>
146. Markey-Towler B. Anarchy, Blockchain and Utopia. University of Queensland - School of Economics, 2018.
147. Mendelsohn E. Nineteen Eighty-Four: Science Between Utopia and Dystopia

148. Moylan T. Demand the impossible: science fiction and the utopian imagination. New York and London: Methuen, 1986.
149. Moylan T. Scraps of the untainted sky: science fiction, utopia, dystopia. Oxford: Westview Press, 2000.
150. Saage R. Socio-political utopianism and the demands of twenty-first century. Spaces of Utopia: An Electronic Journal. № 2. 2006. Pp. 150 – 164.
151. Sargent L. T. Authority and utopia: utopianism in political thought. Polity. Vol 14. No. 4. 1982. Pp. 565 – 584.
152. Sargent L.T. Three faces of utopianism revisited. Utopian Studies. No 5 (1). 1994. Pp. 1 – 37.
153. Sargent L. T. What is a utopia? Utopia e renascimento. 2005. №2. Pp. 154 – 160.
154. Sargisson L., Sargent L.T. Living in Utopia: New Zealand's intentional communities. Aldershot: Ashgate, 2004.
155. Sargisson L. Religious fundamentalism and utopianism in the 21st century. Journal of Political Ideologies. 2007. Vol 12 (3).
156. Sargisson L. Utopian bodies and the politics of transgression. London: Routledge, 2000.
157. Thatcher M. Resisting the utopian impulse [Electronic source]. – Access mode: <https://www.hudson.org/research/1266-resisting-the-utopian-impulse>.
158. Voice P. Rawls explained: from fairness to utopia. Chicago: Open Court, 2011.
159. Weiss T. Translating orients: between ideology and utopia. Toronto: University of Toronto Press, 2004. 257 p.
160. Wells H.G. A modern utopia. London: Orion, 1998.
161. Wilde L. Thomas More's Utopia: arguing for social justice. New York: Routledge, 2017.
162. Wilmanowicz M. "Utopia" by Thomas More the political and legal system of utopia as an answer to the "theologico-political problem". Internetowy Przegląd Prawniczy. 2016. № 7. Pp. 29 – 48.
163. Young M. The rise of the meritocracy. New Brunswik: Transaction Publishers, 2008. 180 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

6. Іленьків Г. Трансформація категорії ідеальна держава під впливом утопічних теорій Нового часу // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 6. С. 329–337.

7. Іленьків Г. Літературна антиутопія як форма відображення політичної дійсності // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2015. Вип. 7. С. 364–372.

8. Іленьків Г. Політична влада як інститут та символ в утопічних та антиутопічних теоріях // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2016. Вип. 8. С. 89–98.

9. Іленьків Г. Гносеологічний потенціал утопії як частини філософії політики // «Гілея: науковий вісник». 2018. Вип. 133. С. 234–238.

10. Іленьків Г. Становище утопії й антиутопії в політичній теорії наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Науковий журнал «Politicus». 2018. № 3. С. 15–19.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Іленьків Г. До питання методології дослідження утопії в політичній науці // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 2016. С. 185–188.

7. Іленьків Г. Принцип утопізму в концепції «ідеальної держави» Арістотеля // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії: матеріали круглого столу з нагоди 2400-ліття Арістотеля (м. Львів, 25 листоп. 2016 р.) Львів, 2017. Вип. 9. С. 149–151.

8. Іленьків Г. Раціоналістично-ірраціоналістичні основи політики в утопії та антиутопії // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів, 2017. С. 178–180.

9. Іленьків Г. Антиутопія як специфічний політичний дискурс сучасності // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: тези міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21–22 лип. 2017 р.) Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 83–87.

10. Іленьків Г. Принцип корисності як основа раціональної організації політичної системи утопії та антиутопії // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії: Політологія як наука про принципи, форми та способи здійснення людської свободи: матеріали четвертих міжвуз. методолог. читань (м. Ворохта, жовт. 2017 р.). Львів, 2017. Вип. 14. С. 224–226.